

Bezeczky Gábor

AZ ELTŰNT MINIATÚRÖK

Beveczky Gábor

Az eltűnt miniatűrök

Szépirodalom és időszaki sajtó
a kiegyezéstől az első
világháborúig

Gépeskönyv

Budapest
2022

Véleményezte: Szénási Zoltán

© Bezeczky Gábor, 2022

© Gépeskönyv Kft, 2022

ISBN 978-963-87426-3-6

Tartalom

Előszó	7
Melléklet az előszóhoz	26
Az időszaki sajtó mint a szépirodalom közege, 1867–1914	29
Az időszaki sajtó – irodalomtörténeti nézőpontból	29
A tömeges olvasás előzményei és előfeltételei	34
Felekezetek és nemzetiségek	37
Írástudás – alacsony szinten	40
Vasút, posta, nyomda, kiadó	43
Szinyvei József és a hazai hírlapirodalom	55
A lapok száma, keletkezése, fennmaradása és megszűnése	64
Hirdetés	69
A növekedés üteme	72
A sajtó hatalma, tekintélye, vonzereje	75
Az adatok származása	79
Hanyatlástörténet, sikertörténet	84
Összegzés	91
Mellékletek	93
Első melléklet. Színház, méhészet, fényképezés, mozi, autó	94
Második melléklet. A hazai nyomdák 1899-ben	105
Harmadik melléklet. Nagyobb kiadók lapjai, 1900	126
Negyedik melléklet. A két nagy lapkiadó, a Stephaneum és a Világosság lapjai 1910-ben	140
Kökény és borsó. Az Arcanum Digitális Tudománytárról	148
Előzetes megjegyzések az „Ami a Monarchiából ránk esett” című tanulmányhoz	160
Ami a Monarchiából ránk esett	162
Függelék	183
Előzetes	183
Modern a modernség előtt	184
Előkészületek előtt	190
Jegyzetek	197

Előszó

Krúdy Gyula 14 éves korában, 1892-ben közölte első elbeszélését a nyíregyházi *Szabolcsi Szabadsajtó* című lapban. Csak a következő két évben a következő lapokban jelentek meg az ifjú író elbeszélései: *Ugocsa*, *Kisvárdai Lapok*, *Orsova*, *Nyíregyházi Hírlap*, *Debreceni Ellenőr*, *Debreceni Reggeli Újság*, *Képes Családi Lapok*, *Ország-Világ*, *Magyarország*, *Szabadság* (Nagyvárad). A felsorolásból is látszik: egyrészt Krúdy már fiatalon sokat írt, másrészt el tudta helyezni a műveit. Rendkívüli termékenysége életre szóló bonyodalmat hozott magával: állandóan újabb és újabb publikációs lehetőségeket kellett keresnie. Talált is, de ezzel nehéz, a lehetetlennel határos helyzetbe hozta a bibliográfusait és az életmű-kiadásainak szerkesztőit. Pontosán miért is? Mekkora anyagban, hány helyen kell keresni a műveit?

Krúdy első elbeszélése megjelenésének évében, 1892-ben, Budapesten 11 politikai napilap, vidéken 15 politikai napilap... a felsorolásnál azonban egyszerűbb és áttekinthetőbb táblázatba foglalni néhány év adatait (1. táblázat).

Szinnyei József (1830–1913), a kortársai által Gözhangyának nevezett irodalomtörténész, bibliográfus 1861-től évente közreadta az összes általa ismert magyarországi lap listáját és a lapok néhány fontos adatát. A listák készítését negyven év után, az 1900-as évektől fokozatosan mások (Fitos Vilmos, Horváth Ignác, Kereszty István, Zászló János) vették át. A továbbiakban a rövideg kedvéért és az áttekinthetlenségig bonyolult mondatnyi szerkezetek kerülése érdekében a „Szinnyei” szó összefoglalóan fog utalni mindannyiuk munkájára.¹

Az 1. táblázat Szinnyei adatain alapul, és Krúdy művein túl, önmagában is roppant érdekes. Kiderül például, milyen arányban részesedett a sokszor elmarasztalt, leszólt vidéki hírlapirodalom az egész ország terméséből. A kritika alapját gyakran a vidéki szerkesztők és hírlapírók életmódja, műveltsége, felkészültsége, íráskészsége szolgáltatta. A kritika változatos megnyilvánulásai esetenként találóak voltak, de nem lenne igazságos megfélekedezni arról, hogy nagyjából ugyanezek a vidéki lapok szoktatták olva-

1. táblázat: Időszaki sajtótermékek Budapesten és vidéken 1892 és 1899 között.

	1892	1893	1894	1895	1896	1897	1898	1899
Politikai napilap, Bp.	11	12	15	16	19	23	22	24
Politikai napilap, vidék	15	16	18	22	22	23	30	28
Politikai hetilap, Bp.	6	9	10	9	9	10	14	15
Politikai hetilap, vidék	38	42	48	47	50	54	65	63
Végyes tartalmú képes hetilap, Bp.	5	5	7	9	8	12	17	11
Végyes tartalmú képes hetilap, vidék	-	-	-	1	-	-	-	-
Egyházi és iskolai lap, Bp.	17	16	18	25	24	29	33	29
Egyházi és iskolai lap, vidék	19	21	20	18	18	24	28	27
Szépirodalmi és végyes tartalmú lap, Bp.	12	14	13	24	13	10	24	19
Szépirodalmi és végyes tartalmú lap, vidék	-	-	-	-	-	-	1	2
Humorisztrikus lap, Bp.	6	5	7	7	8	10	16	15
Humorisztrikus lap, vidék	4	2	1	2	1	1	4	4
Szaklap, Bp.	126	138	138	176	170	187	226	221
Szaklap, vidék	25	21	24	24	22	25	31	30
Vidéki lap (nem politikai tartalommal)	151	161	162	156	149	181	230	219
Folyóirat, Bp.	110	122	129	141	150	188	186	199
Folyóirat, vidék	83	74	77	79	84	102	113	111
Végyes melléklet, Bp.	28	24	29	24	24	25	31	31
Végyes melléklet, vidék	12	6	8	12	13	20	14	7

sásra az írástudatlanságból mindössze az 1868 utáni néhány évtizedben kiemelkedett, zömében még mindig meglehetősen műveletlen emberek száz ezreit, talán millióit, akik a másik véglettel, mondjuk a fölényeskedéssel, tudálékossággal, leereszkedéssel, kioktatással szemben valószínűleg kevésbé lettek volna elnézőek, mint a hozzájuk némely vonásban hasonló hírlapírók esetenkénti ballépéseivel, botladozásaival szemben. A vidéki-budapesti elmentét létezett, de nem volt éles. Budapest tagadhatatlanul vonzotta a tehetségeket, például Cholnoky Viktort, Móricz Zsigmondot, Krúdy Gyulát, Ady Endrét, Babits Mihályt, Kosztolányi Dezsőt, de Gáspár Imre szerkesztett lapot Budapesten kívül Székesfehérváron és Debrecenben, Bródy Sándor Kolozsvárott, Tábori Róbert pedig Temesvárott. Petelei István az egyetemi évei után visszatért Erdélybe, Tömörkény István a sikerei után sem költözött Szegedről Budapestre. A vidéki hírlapirodalomnak némi öntudata és szolidaritása is volt. 1885-ben rendezték meg a vidéki hírlapírók első kongresszusát.

A „vidéki” szó az időszaki sajtó összefüggésében több különböző értelemmel rendelkezett. A szó utalhatott a nem Budapesten szerkesztett és előállított, de országos jelentőségű és országosan terjesztett időszaki lapokra. Ilyen volt a szegedi *Magyar Műkertészek és Kertészgazdák Országos Szakközlönye*, az esztergomi *Magyar Sión*, a debreceni *Közérdek* („A magyarországi pincérek szakközlönye”), vagy a pécsi *Magyar Borkereskedők Lapja*. A „vidéki” szó magában foglalta a kisebb-nagyobb tájegységek általános, szakmai vagy más jellegű lapjait is: *Zalai Közlöny*, *Szepesi Hírnök*, *Debreceni Protestáns Lap*, *Dunántúli Protestáns Lap*, *Egri Egyházmegyei Közlöny*, *Délvidéki Tanügy*, *Délvidéki Sport*, *A Nyitravölgyi Gazdasági Egylet Közlönye*. S végül, ugyanez a szó, a „vidéki” utalhatott a különböző városokban megjelenő helyi lapokra: *Egri Híradó*, *Bajai Ellenőr*.

Mit jelentett az, ha valamely lap „nem politikai tartalom”-mal jelent meg? (A fenti táblázatban található kifejezés Szinyei listáiból származik.) A „nem politikai tartalom” a korban arra utalt, hogy a lap tulajdonosai nem tették le a politizáló cikkek közléséhez megkövetelt pénzbeli fedezetet (az ún. kauciót), melyből, ha úgy adódott, a bíróság által megítélt sajtóvétség büntetését a hatóságok minden teketória nélkül elvonhatták. A havonta vagy ritkábban megjelenő lapok szabadon politizálhattak kaució nélkül is. Hogy a hírlapok szempontjából mi számított politizálásnak, a korszakban állandó vita tárgyát képezte a bíróságokon és a bíróságokon kívül. Ugyancsak folyamatos volt a kaució mint a sajtószabadság akadályá eltörlésének

követelése. (Nem törölték el.) Ha hinni lehet Szinnyeinek, Budapesten – bár nem teljesen világos, miért – hosszú ideig nem voltak politikamentes napilapok.

A politikai napi- és hetilapok, valamint a vidéki lapok („nem politikai tartalommal”) kategóriái azért különösen fontosak Krúdy szempontjából, mert a Szinnyei által ide sorolt lapok nagy valószínűséggel minden egyes számukban közöltek kortárs magyar szépirodalmi alkotásokat is. De változtassunk a perspektíván: vannak-e egyáltalán olyan kategóriák Szinnyei áttekintésében, amelyeket, mivel nem közöltek szépirodalmat, eleve figyelmen kívül lehet hagyni? Ebben a vonatkozásban talán az egyházi és iskolai lapok, valamint a szaklapok jöhetnek szóba. Szinnyei azonban az egyházi és iskolai lapok közé sorolta például *Az Én Újságom* című lapot, melyben vannak Krúdy-elbeszélések, és – teljes joggal – a szakkiadványok között említette az *Egyesületek Lapja* című közlönyt, melyben történetesen szintén van Krúdy. Más szavakkal fogalmazva ez azt jelenti: minden kategóriában kell keresni.

Mit jelentett a korszakban a „hírlap” szó? Szinnyei József évről évre megjelenő áttekintéseinek címében állandóan szerepelt a „hírlap”. Szinnyei listájában minden benne foglaltatott a politikai napilapoktól kezdve a szaklapokon át a folyóiratokig. Az egyik jelentése a szónak átfogó volt: az időszaki sajtó valamely terméke. Amikor tehát valaki a „hírlapíró” szóval nevezte meg a foglalkozását, ez nem szükségképpen jelentette azt, hogy az illető minden áldott nap híreket körmölt és újságcikkeket fogalmazott. A hírlapíró olyasmit írt, ami hírlapban, a nagyon tágran érthető kategória valamely darabjában jelent meg. A hírlapíró írhatott főleg vagy csakis szépirodalmat. Ez magyarázza, miért utalhatott hírlapíróként önmagára – bármiféle feszélyezett érzés nélkül – Krúdy, Kosztolányi és még sok más író. Vagyis az akkori hírlapíró nem esett egybe azzal, amit ma újságírónak nevezünk. Amikor nagyjából mégis ugyanazt végezte mind a hírlapíró, mind az újságíró, a hírlapíró szó valamivel elegánsabb hangulatot árasztott, mint az újságíró. A *Budapesti Hírlap* 1888-as évfolyamában olvasható, a G. aláírású, „Eufemizmus” című cikkben a következő részlet:

Minap valami pörben tanúskodtam. A generáliák között rákerült a sor erre a kérdésre:

– Mi a foglalkozása ?

– Újságíró – mondtam én.

A törvényszéki jegyző hirtelen fölemelte tollát a papirosról, szinte meg-

hökkenve tekintett rám, aztán lehajtotta a fejét és beleírta az illető rovatba: „Hírlapíró“.

Ez a derék tekintetes úr, alkalmasint titkos tisztelóm, ugyanis nem akart beleegyezni abba, hogy én dehonesztáljam magamat és állásomat ezzel a közönséges hangzású szóval: újságíró. Ha már én elég könnyelmű voltam ezt az illetlen és parlagi kifejezést használni, ő megóvta reputációmát és kedvezett nékem: hírlapíró.

Köszönöm a tekintetes úrnak hozzám való emberséges jóvoltát. De azt kérdezem: – nem tőle, hanem általképpen – mennyivel ékeesebb, finomabb, úriasabb, akadémikusabb szó ez: hírlapíró, mint ez: újságíró? Jónak jó mind a kettő, mert az újság és hírlap egyaránt magyaros és helyes, kivéve, hogy a hírlap valamivel frissebb keletű.²

Hogy hány és hány helyen kell tehát keresni Krúdy műveit? Lakatos Éva hatalmas, sok kötetes bibliográfiája páratlan segítséget jelent a szépirodalmat közlő lapok anyagának megismerésében.³ De még Lakatos Éva óriási munkája sem tartalmaz mindent. Áttekintéséből hiányoznak, természetesen, a napilapok, melyek feldolgozása még tekintélyes létszámú munkaközösséget is évtizedekre lekötött volna. (A szocializmus évtizedei alatt tudtommal senki nem indítványozta olyan csoport létrehozását, melynek feladata a hajdani napilapok szépirodalmi anyagának feltárása lett volna.) Az áttekintésből hiányoznak egyes szaklapok is. Nem vette fel például a *Köztelek* című lapot („Köz- és mezőgazdasági lap. Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület Hivatalos Közlönye”), amely, bár nem rendszeresen, időről időre szintén hozott szépirodalmat, például Bársony István elbeszéléseit. Sokat elárul a szépirodalom és az időszaki sajtó korabeli kapcsolatáról, hogy még az efféle szaklapokat sem lehet eleve figyelmen kívül hagyni. Nem túlzás: a szépirodalom a korszakban elengedhetetlen része volt a hírlapnak – a hírlap minden válfajában, még ha nem is minden egyes kategória minden egyes darabjában. Ha viszont ez így áll, akkor Krúdy műveinek megtalálása nem sokban, talán nem lényegesen különbözik a korszak időszaki sajtójának teljes feltárásától.

*

Ezen a ponton, az in medias res kezdés után, némi kiegészítés látszik szükségesnek. Az előszónak minden bizonnyal magyarázatot kell adnia arra, milyen megfontolások vezettek el ehhez a könyvhöz és mi áll a háttérben. S hogy jön ide Krúdy Gyula? A továbbiakban – az előszó keretein belül – bátran fogok egyes szám első személyű igealakokat használni, mert legtöbbször

ször nem személyes ügyekre, nem is lélekállapotokra, hanem inkább általános dilemmákra, választási lehetőségekre utalnak.

A szerencsém történetesen úgy hozta, hogy Krúdy Gyula életművével a „Poprádi szállásai” című, rendkívül érdekes elbeszélésén keresztül ismerkedtem meg. Krúdy az elbeszélést 1908-ban közölte *A Hét* című lapban. Amikor az elbeszélést olvastam, a szakirodalom nagyjából egybehangzóan azon az állásponton volt, hogy Krúdy csak a pályakezdése után húsz évvel, 1911–1912 táján, a Szindbád-elbeszélésekkel lett igazán jelentős író. A „Poprádi szállásai” azonban – elegáns szépsége, érdekes bonyolultsága okán – sehogy sem fér bele ebbe a koncepcióba. És a számos dilemma közül ez csak az első volt. Ez a dilemma akkor kezdett megoldódni, amikor kiderült: Krúdy a Szindbád-elbeszéléseket megelőző évtizedben szorgalmas, aprólékos munkával olyan sajátos, csakis rá jellemző, egymástól szélsőségesen különböző helyzeteket, világlátásokat és életutakat egyaránt méltányolni képes narratív poétikát alakított ki, melynek számos eleme még a késői *Boldogult úrfikoromban...*⁴ című regényében is megtalálható.

Választanom kellett: beérem-e a mások által összegyűjtött korai Krúdy-írásokkal, vagy pedig megkeresem azokat az elbeszéléseket is, melyek soha nem jelentek meg könyvekben. Gedényi Mihály bibliográfiájában úgy láttam, szép számmal van belőlük.⁵ Hogy ilyen tömegben voltak kiadatlan (mely szó ebben az összefüggésben azt fogja jelenteni: könyvben meg nem jelent) elbeszélések, természetesen összefügg azzal az elgondolással, mely szerint az 1911–1912 előtti Krúdy még nem az igazi Krúdy. Idővel az is kiderült, hogy Gedényi Mihály bibliográfiája helyett sokkal inkább Barta Andrásét kell nézni. Barta András bibliográfiája az ötvenes évek végén indult Krúdy-kiadás egyes kötetekben jelent meg.⁶ A két Krúdy-bibliográfia, Bartáé és Gedényié, azonban nem két Krúdy-bibliográfia, hanem alig-alig több egynél. Gedényi ugyanis Barta András adatait vette át saját könyvének elkészítésekor. Önálló hozzájárulása minimális. Ezt az állítást a közös hibák és közös hiányok bizonyítják. Ami Bartánál tévesen szerepel, az Gedényinél is ugyanúgy hibás, ami pedig nincs benne Barta bibliográfiájában, az szinte mindig hiányzik Gedényiéből is.

A hibás adatközlés kritikátlan átvételét, vagyis az önálló kutatás hiányát mutatja a következő tanulságos példa. Barta András bibliográfiája azt állítja, hogy a „*Tenesse és hadai*” című elbeszélés először 1906. január 31-én jelent meg a *Vasárnapi Újságban*, másodszer pedig 1909. január 31-én, szintén a *Vasárnapi Újságban*. Krúdytól egyáltalán nem volt idegen az új-

raközlés. Ellenkezőleg. De még tőle is bravúr lett volna ugyanazt az elbeszélést három év különbséggel az évnek ugyanazon a napján, ugyanabban a lapban közzétenni. Ráadásul 1906. január 31. nem is vasárnapra, hanem szerdára esett, vagyis a *Vasárnapi Újságnak* nem volt ilyen száma. Gedényi Mihály egyszerűen átmásolta a saját könyvébe Barta András tévedését, amely egyébként első ránézésre is meglehetősen nyilvánvaló. Úgy harminc évvel ezelőtt terjedelmes listát vezettem a két bibliográfia közös hibáiról. Efféle eseteket egy ideje már csak annak indoklásaként szoktam említeni a Krúdy-ügyekben valamelyest járatlan emberek számára, miért nem Gedényi Mihály bibliográfiáját használom. Ha tehát a továbbiakban a Krúdy-bibliográfiát említem, mindig Barta munkájára utalok.

Az OSzK Mikrofilmolvasója 1980-as évek közepétől néhány évre a második otthonom lett. Közben kiderült, hogy a *Pesti Napló* hasábjain megjelent számos elbeszélés hiányzik Barta András bibliográfiájából. Vagyis mindent, amit Barta András egyszer már átnézett, újra végig kellett lapozni. S mivel a könyvtári katalógusszekrényekben szinte vég nélkül sorakoznak más időszaki kiadványok kartonjai is, gyanús lett, hogy Barta András gyűjtése a Krúdy korában létezett lapok közül csak néhányra terjedt ki. Szégyen ide, gyalázat oda, nem tagadhatom: ekkoriban majdnem teljes mértékben hiányzott belőlem bármiféle sajtótörténeti érdeklődés. Sőt, amit a sajtótörténetről tudni véltem, kifejezetten taszított tőle. Nem bármit, hanem Krúdy műveit akartam elolvasni, és nagyjából minden más hidegen hagyott. Egy idő után azonban fel kellett tenni a kérdést: az ismerteken kívül mely lapokban publikálhatott még Krúdy? Milyen lapok voltak egyáltalán? Mit lehet erről tudni? Hol lehet erről olvasni? Vajon egyenként minden lapot és minden lapszámot végig kell nézni? Hogyan lehetne lerövidíteni a keresést? Gyorsan kiderült, hogy a létező sajtótörténetek ezekben a kérdésekben semmiféle segítséget nem nyújtanak. Ráadásul eleinte Szinnyei József éves sajtóáttekintéseit sem ismertem. Néhány kósza, homályos utalás alapján azonban valószínűnek látszott, hogy létezett ilyen lista. Az utalások nyomán napokig tartó nyomozás végén – akkoriban még nem létezett világháló, és azt sem lehetett egészen pontosan tudni, mit és hol kell egyáltalán keresni – találtam meg Szinnyei József éves áttekintéseit.

Ilyesmire célzok, amikor azt mondom, hogy az egyes szám első személyű igealakok itt és most nem személyes dolgokra és lélekkállapotokra, hanem a tőlem teljesen függetlenül kialakult helyzetekre utalnak. Egyetemi tanulmányaim során soha nem hallottam olyasmit, hogy a 19. és 20.

századi magyar irodalom felbecsülhetetlenül nagy hányadát ismeretlennek kell tekinteni, mert – miként Krúdy életművének tekintélyes része – a hatalmas bőségben létezett hajdani lapok hasábjain rejtőzik. Nem véletlenül nem hallottam ilyesmit: valószínűleg senkiben nem tudatosult – sokakban esetleg, valószínűleg még ma sem. Feltehetőleg még azokban sem, akik hivatásszerűen foglalkoztak – mondjuk – Mikszáth Kálmán, Tömörkény István, Gárdonyi Géza, Bródy Sándor, Cholnoky Viktor, Móricz Zsigmond, Kosztolányi Dezső, Szomory Dezső, Csáth Géza, Szép Ernő és mások életművével. A minden bizonnyal értékes irodalom számottevő, talán óriási, mindenesetre fel nem mérhető részének ismeretlensége nem olyan állítás, mely könnyen elsikkadhatott volna. Visszatekintve látszik: voltak – igaz, nem sokan – irodalomtörténészek, bibliográfusok, akik komoly irodalomtörténeti jelentőséget tulajdonítottak az időszaki sajtónak, de még ők sem fogalmazták meg egyértelműen, mely lapokban mit és miért kell keresni. Tanácstalan voltam, tény, de nemigen hibáztathatom magamat. Az irodalomtudomány egésze maradt le valami rendkívül fontos dologról. Hogy ezért ki volt a felelős? Ki hibázott? A két világháború között még volt valamennyi emléke a megelőző korszak időszaki sajtójának egyedülálló jelentőségéről és méreteiről, de a szocializmus időszakának meghatározó irodalomtörténészei (mondjuk az akadémikusok, tanszékvezetők) már egyáltalán nem foglalkoztak ilyesmivel. Merőben másnak ismernénk ma a magyar irodalom történetét, ha az időszaki sajtó módszeres tanulmányozása évtizedekkel korábban elkezdődött volna – bár lehet, hogy még mindig nem értünk volna a végére.

Amikor a Kalligram Kiadónál megindult a *Krúdy Gyula Összegyűjtött Művei* című sorozat, egyszoriban a feladatomná lett, ami addig pusztán kedves időtöltésem volt, vagyis Krúdy ismeretlen műveinek megtalálása. Valamivel a Kalligram sorozatának megindulása előtt, de már a felelősségem tudatában elgondolkoztattott, mennyire lehet kilátástalan a helyzet. Ha találni Krúdy-művet olyan, nem túl nyilvánvaló és véletlenszerűen kiválasztott lapban, amelyet eddig még soha senki nem gyanúsított meg Krúdy műveinek közlésével, akkor minden bizonnyal fel kell adni a reményt. Egy magában senki nem lehet képes sok száz, ezernél is több hírlap több évtizedét átböngészni. S valóban, *van* Krúdy-mű az akkor általam találmásra kiválasztott *Losonc és Vidéke* című lapban. A helyzet, vontam le a következtetést, teljesen reménytelen. (Ezért nem *Krúdy Gyula Összes Művei* a

sorozat címe.) És ez valamilyen – nem csekély – mértékben felmentést jelent Barta András bibliográfiájának hiányai számára is.

A Krúdy-bibliográfia úgy tudja, hogy a „*Hét szilvafa*” című elbeszélés először 1903-ban, majd 1906-ban jelent meg. A két időpont között azonban némely jellemzőjében megváltozott Krúdy írásmódja. Barta András – mint végső változatot – az 1906-ban megjelent elbeszélést tette közzé. Átírta-e vajon Krúdy az 1903-ban megjelent szöveget? Vagy az 1906-os írásmód jellemzőinek egy részét vissza lehet vinni 1903-ig? Hogyan viszonyul egymáshoz a két szöveg? Megtekintve őket érdekes és meglepő dolog derült ki: a két elbeszélésnek azonos ugyan a címe, de a szövegük merőben más. Hogyan lehetséges – kérdeztem –, hogy a bibliográfia nem tud arról, hogy az 1903-ban és az 1906-ban megjelent „*Hét szilvafa*” mindössze a címükben azonosak? Mi következik ebből a bibliográfia által jelzett többi – mennyiségre nem csekély – utánközlésre? Hány hasonló eset van még? A későbbiekben aztán világossá vált, hogy Krúdynak voltak kedvenc címei, melyekhez új és új szövegeket gyártott. Ilyen cím volt például a „Tavaszi hullámok” is. És a változatlan utánközléseken, kisebb-nagyobb változtatásokon kívül Krúdy megtette, nem is ritkán, hogy ugyanazt a szöveget más címen publikálta újra.

Még mindig ennél a példánál maradva: Barta András bibliográfiája szerint a „*Hét szilvafa*” 1903-ban az *Arad és Vidékében* (december 4.), 1906-ban pedig az *Országban* (november 6.) – mindkettő politikai napilap – jelent meg. Barta bibliográfiája – mondani sem kell, Gedényi is – ezen a ponton is hiányos. Az *Arad és Vidékében* található elbeszélés először a *Budapesti Naplóban* (szintén politikai napilap) jött le 1903. október 23-án. Tulajdonképpen ilyen kis minta alapján is, akár már ott és akkor rá kellett volna jönnöm az időszakai sajtó, s ezen belül is a napilapok irodalmi jelentőségére. Valamint arra, hogy Barta Andrásnak nem volt érkezése mindent, amit a bibliográfiájába felvett, elolvasni.

S ha Krúdy műveinek megtalálása nem lett volna éppen elég nagy feladat, jött hozzá még a sajtótörténet, mely nem mindig vonzott, nem mindig érdekelt. Pontosabban szólva a hírlapok jelentős részét kitevő nem irodalmi szövegthalmaz egyáltalán nem érdekelt – ma se nagyon. Riasztóan hatott a hajdani televíziós sorozat, az *Ólombetűs vallomások* is, melyben a hatvanas, hetvenes évek újságírói beszéltek a napilapokban megjelent cikkeik irodalmi értékéről. Sűrűn emlegették azt is, hogy a magyar irodalom

nagy alakjai, mint Ady Endre és Kosztolányi Dezső, hozzájuk hasonlóan szintén dolgoztak újságíróként.

Mire azonban elkövetkezett az *Összegyűjtött Művek* időszaka, a sajtótörténet szinte már Krúdyval azonos mértékben foglalkoztatott. Ennek igen egyszerű oka volt. Szinnyei József évente közzétett áttekintései rendszerint a következőhöz hasonló táblázattal zárultak:

FÜGGELÉK.

A magyar nyelvű hírlapok és folyóiratok statisztikája 1780-tól 1910-ig.

Id. SZINNYEI JÓZSEF nyomán.

Az első magyar hírlap 1780 jan. 1-én jelent meg Pozsonyban (Rát Mátyás <i>Magyar Hirmondó</i> -ja). Budapesten 1788 okt. 8-án, szerdán indult meg az első magyar rendes hírlap <i>Magyar Mercurius</i> címmel, hetenként kétszer járt és Paczkó Ferencz betűivel nyomtatott Pesten. A második lap Pesten az 1806 jul. 2-án keletkezett <i>Hazai Tudósítások</i> : szerk. Kulcsár István. Ez volt az első magyar hírlap, mely 4-rét alakban jelent meg és hosszabb életű volt.	1862-ben... 65	1887-ben... 539
1830-ban 10 magyar hírlap és folyóirat jelent meg.	1863-ban... 80	1888-ban... 561
1840 elején 26 magyar lap volt hazánkban.	1864-ben... 70	1889-ben... 600
1847-ben 33.	1865-ben... 75	1890-ben... 636
1848—49-ben 86 magyar hírlap jelent meg.	1866-ban... 81	1891-ben... 645
1850 elején 9 lap adatott ki magyar nyelven.	1867-ben... 80	1892-ben... 676
1854 márcz. 5-én, mikor a <i>Vasárnapi Ujság</i> megindult, ezzel együtt 20 magyar hírlap és folyóirat jelent meg.	1868-ban... 140	1893-ban... 699
1861 elején, midőn az első évi rendes hírlapkimutatást a <i>Vasárnapi Ujság</i> közli, 52 volt a magyar hírlapok és folyóiratok száma.	1869-ben... 163	1894-ben... 735
	1870-ben... 146	1895-ben... 806
	1871-ben... 164	1896-ban... 801
	1872-ben... 198	1897-ben... 1100
	1873-ban... 201	1898-ban... 1207
	1874-ben... 208	1899-ben... 1103
	1875-ben... 246	1900-ban... 1132
	1876-ban... 240	1901-ben... 1156
	1877-ben... 268	1902-ben... 1216
	1878-ban... 281	1903-ban... 1262
	1879-ben... 321	1904-ben... 1330
	1880-ban... 368	1905-ben... 1615
	1881-ben... 356	1906-ban... 2292
	1882-ben... 412	1907-ben... 2069
	1883-ban... 427	1908-ban... 2059
	1884-ben... 482	1909-ben... 2056
	1885-ben... 494	1910-ben... 1680
	1886-ban... 516	

hírlap és folyóirat jelent meg magyar nyelven.

Egy reggel, a napi munka megkezdése előtt a táblázat számait nézegettem. Egyszer csak – nem is értettem, miért – a hideg kezdett futkározni a hátamon. Immár figyelmesebben vizsgálódva erős mintázatot találtam a számokban. A tíz év különbséggel egymást követő számok közül a későbbi megközelítőleg a korábbi kétszerese. Például 1868: 140, 1878: 281, 1888: 561, 1898: 1207. Hogyan lehetséges, hogy csaknem egy évszázadon át érvényesüljön egy ilyen valószínűtlen szabályszerűség? Valószínűtlen, mert általában véve semmi, de semmi nem írja elő, hogy a lapok száma tíz évente újra meg újra megduplázódjék. A növekedésnek, ha van, nem kell szabályosnak lennie. Ha mégis efféle szabályosságot mutat, akkor a háttérben rendkívül erős, állandónak vehető, egyazon irányba ható társadalmi törekvéseknek kell lenniük, melyek a sajtóban lezajló folyamatokat és a folyamatokra utaló számokat ebbe az egyébként valószínűtlen mintázatba kényszerítik. Hogyan indult be, mi tartotta fenn, mikor és miért ért véget ez a társadalmi mozgás? Nyilvánvaló, hogy az efféle kérdések megválaszolása messze meghaladja az irodalomtörténész felkészültségét, érdeklődését. De – gondoltam – a falig azért el kell menni, és amit csak lehet, ki kell hozni ezekből a számokból és ebből a mintázatból. Meglehetősen nyilvánvaló az is, hogy az a sajtótörténet, mely kielégítő választ tud adni a fenti kérdésekre, különbözni fog a már létező sajtótörténetektől. Ezt a sajtótörténetet, sajnos, nem én fogom megírni – és ennek számos oka van. Az életkoromon túl a másik nyilvánvaló ok: bármilyen hatalmas már most is a világhálón elérhető és vizsgálható hajdani napilapok köre, az anyag még messze nem állt össze. Mit jelent ez? 1900-ban 57 politikai napilap létezett. Az ADT-ben⁷ ebből most még csak 16 érhető el. A jelen kötetben olvasható leghosszabb tanulmány is mindössze terjedelmes vázlat, mely röviden érinti azokat a szempontokat, melyeket nem lenne helyes figyelmen kívül hagyni.

A már létező sajtótörténetek kritikája nem igényel különösebb indoklást, de le kell szögezmem, hogy a megszokottól eltérő áttekintés igényének bejelentésével a legkevésbé sem támadom, amit – többek között – Buzinkay Géza, Csiffáry Tamás, Dersi Tamás, Németh G. Béla, Széchenyi Ágnes elvégzett. Ellenkezőleg: nagyra becsülöm a munkájukat és egészen biztos vagyok benne, hogy a legfigyelmesebb, leghálásabb olvasóik közé tartozom.

Ebben az összefüggésben megszorító irodalomtörténésznek lehet nevezni azokat, akik a könyveket és a könyvekben megjelent műveket részé-
sítik előnyben, s ha egyáltalán, akkor csak egyszer-egyszer, alkalmoszerű-

en végeznek vizsgálódást az időszaki sajtóban. Velük szemben kiterjesztő irodalomtörténésznek lehet nevezni azokat, akik a nagyrészt ismeretlen időszaki sajtóból bővítik a könyvekben is elérhető irodalmi művek listáját. A kétféle irodalomtörténész természetesen mindössze ideáltípusként fogható fel, de nagyon is érzékelhető a közöttük lévő szemléleti különbség. A jelen pillanatban valószínűleg még igaz, hogy a meghatározó szakmai képzést minden irodalomtörténész az első (megszorító) szemlélet keretei között kapta. A második (kiterjesztő) szemlélethez most még csak néhány, jó esetben talán tucatnyi irodalomtörténész sorolható. Csoportvagy összetartozástudatuk alig-alig van, egymást sem feltétlenül ismerik személyesen. Maga a szemlélet (a módszertan, a lehetőségek hatóköre) is még csak formálódik. Talán potenciális csoportként is túl korai meghatározni őket. Hogy ki hogyan jutott el az időszaki sajtó tanulmányozásához, arról mindenkinek egyedi története van, mint amilyen az enyém Krúdyval kapcsolatban. Amikor a spontán folyamatok éppen csak beindultak, az elhamarkodott kritika riasztó lehet, s így kárt okozhat. Ugyanakkor némi önkritikával meg kell állapítanom, hogy hajlok a kiterjedt és (reményeim szerint) alapos (mások szerint kekeckedésig menő) bírálatra. Úgy vélem, ebben az esetben vissza kell fognom magam. Következésképpen beérem azzal, hogy felsorolok – szigorúan ábécérendben, nehogy preferenciáim kiderüljenek – néhány irodalomtörténészt, fiatalokat és kevésbé fiatalokat egyaránt, akiknek a tevékenysége jól érthető a második szemlélet alapján: Bíró-Balogh Tamás, Bucsecs Katalin, Debreczeni Attila, Dobás Kata, Dobó Gábor, Kosztolánczy Tibor, Lengyel András, Széchenyi Ágnes, Szénási Zoltán, Tóth-Cifra Júlia, Urbán László, Wirágh András. (Remélem, senkit nem hagytam ki. Ha mégis, nem szándékos.) Természetesen Lakatos Éva és Lipták Dorottya is ide tartoznak, de ők néhány éve, sajnos, elhúnytak.

Itt kell megemlítenem azt a kettősséget is, hogy jóllehet az időszaki sajtóból jobbra csak a szépirodalom érdekel, mégis foglalkozom általános sajtótörténeti kérdésekkel. Ez a kettősség nemigen kerülhető el: a korabeli időszaki sajtó jelenleg még meghatározhatatlanul nagy százaléka tartalmazott szépirodalmat. Amíg az elkülönítés meg nem történik, az időszaki sajtó egészét kell szem előtt tartani.

Sajtótörténeti érdeklődésem egyenesen vezetett más gigantikus adathalmazokhoz. Ismét egyszerű kérdésekből indultam ki. Hány ember, a lakosság hány százaléka tudott írni-olvasni Magyarországon a 19. század

utolsó évtizedeiben? Hányan olvashattak egyáltalán szépirodalmat? Nyilvánvaló, hogy a kérdésekre adott válaszok összefüggnek a korabeli sajtó növekedési lehetőségeivel is. De a *Statisztikai Évkönyv* tanulmányozása közben az egyszerű kérdések további kérdéshez vezettek. Hány ember tudott írni-olvasni – de mikor? Az ország melyik részén? Milyen vallásúak körében? Milyen nemzetiségűek körében? Melyik társadalmi rétegben? Lehet, bár kétlem, hogy egyedül én nem figyeltem, és rajtam kívül mindenki más tudta, milyen kiterjedt volt az írástudatlanság Magyarországon még a 19. század végén is. A helyzetet leíró számokat majd az első fejezetben hozok, most csak néhány igazi horror-történetet említek:

- Ternovai járás (Arad vármegye, 17 település, 20.010 lakos),
írni-olvasni tud: 3,93%
- Magyarcsékei járás (Bihar vármegye, 42 település, 17.396 lakos),
írni-olvasni tud: 3,17%
- Izavölgyi járás (Máramaros vármegye, 18 település, 23.564 lakos),
írni-olvasni tud: 3,62%
- Ökörmezői járás (Máramaros vármegye, 28 település, 20.122 lakos),
írni-olvasni tud: 3,00%⁸

Több tucat falu van (általában 200–400 lakossal), melyekben nincs egyetlen ember sem, aki tudna írni-olvasni. Sokkal nagyobb (700–800 fős) falvak is vannak, melyekben összesen 1–2 ember tud írni és olvasni. Ha szépirodalom esélyeit latolgatjuk a 19. század végének Magyarországon, az efféle szomorú adatokról sem szabad megfeledkezni. Természetesen igaz, amit ilyenkor fel szoktak hozni, vagyis az, hogy az írástudás adatait nemzetközi összefüggésben kell vizsgálni. Hányan tudtak írni-olvasni ugyanebben az időben, mondjuk Írországbán, Portugáliában, Szardínián, Szerbiában? Nem tudom a válaszokat, sőt azt is csak sejtem, hol lehet megtalálni őket. De a döbbenetemet nem fogja mérsékelni, ha netán az derül ki, hogy mást is siralmas volt a helyzet.

A *Statisztikai Évkönyv* kötetéről nem gondolná az ember, hogy izgalmas olvasmányok lennének. De mindez teljesen megváltozik, ha az ember olyasmit akar megtudni, amiről feltételezi, hogy meg lehet találni, ki lehet számolni, következtetni az *Évkönyv* 1885 és 1910 közötti évfolyamaiból. Az *Évkönyv* kötetei hosszú hónapokra, majdnem egy évre mindennapos olvasmányaim lettek. Ennek az eredménye a jelen kötet függelékében olvas-

ható „Ami a Monarchiából ránk esett” című írás. (Mellesleg: a jelen könyvben található táblázatok nem egyszerű átvételek a *Statisztikai Évkönyvből* vagy más statisztikai kiadványból. Rendszerint több táblázat összegzése.)

Szinnyei József éves listái, Lakatos Éva bibliográfiái, a *Statisztikai Évkönyv* évfolyamai után egészen természetes módon következtek egyéb hatalmas adathalmazok, például az Arcanum különböző cd és dvd kiadványai (például: Pallas, Petrik, Szinnyei). Ma már mind megtalálható az Arcanum oldalán. (Figyelmeztetés kezdőknek: mindegyik már önmagában is meglehetősen időigényes.)

S hogy a budapesti hírlapírók számának alakulásáról fogalmat lehessen alkotni, a *Budapesti Cím- és Lakjegyzékből* kigyűjtöttem az összes hírlapszerkesztő, lapszerkesztő, szerkesztő, hírlapíró, újságíró, író, műfordító nevét, címét és még néhány más adatot. A gyűjtemény a következő éveket dolgozza fel teljesen: 1880, 1885, 1890, 1894, 1898, 1900, 1905, 1910, 1914. (Kimarad, aki csak néhány évig, vagy éppen a közbeeső években volt hírlapszerkesztő, lapszerkesztő stb.) Egyes esetekben (például Krúdynál, Kosztolányinál, Molnár Ferencnél) a gyűjtemény más évekre is kiterjed. Kezdetben, naiv módon, a gyűjteményt e könyv mellékletének szántam. Menet közben azonban oly hatalmasra duzzadt (384.052 leütés, 177 oldal, 5659 sor), hogy hagyományos módon publikálhatatlan lett. Előbb-utóbb adatbázis lesz belőle.

Az említett kategóriákba (hírlapszerkesztő, lapszerkesztő, szerkesztő, hírlapíró, újságíró, író, műfordító) sorolható személyek száma az egyes években:

1880	205	1900	459
1885	310	1905	731
1890	323	1910	994
1894	266	1914	1228
1898 A	554		
1898 B	488		

Egy-két évet leszámítva, a számok egyenletesen növekednek. Az 1898-as A és B rovatot az indokolja, hogy ebben az évben – és csakis ebben az évben – a *Cím- és Lakjegyzék* az általános részen (A) kívül, más szakmai névsorokhoz hasonlóan, önálló fejezetben is (B) közölte a hírlapírók listáját. (Igen érdekes, hogy a két szám, 1898A és 1898B, nem esik egybe.) A számsorból mindenestre kiderül, a századforduló táján milyen sokan jelentkeztek be lakhelyükre a fenti kategóriák valamelyikében. S az is, milyen sokan éltek

a hírlapokból, s együttesen milyen jelentős társadalmi hatóerőt testesíthettek meg.

Állandósult időzavarba kerültem. Adataim gyors ütemben bővültek, feldolgozásuk, azaz tanulmányokba foglalásuk, nagyjából ugyanilyen ütemben lassult. Közben, de legkésőbb az utóbbi néhány évben, be kellett látnom azt is, hogy amikor folyamatosan növekszik a világhálón elérhető hajdani hírlapok száma, az eredeti tervem egy részének már nem sok értelme van. Ez a terv még akkor, a múlt évezredben készült, amikor a könnyű hozzáférés az egykori lapokhoz csupán a távoli jövő esetleg bekövetkező lehetőségének látszhatott – ha ilyesmi egyáltalán megfordult a fejemben. Szándékomban állt például áttekinteni, hogy a századfordulót megelőző és követő évtizedben a jelentősebb napilapok mely írók munkáit közölték rendszeresen – és megfordítva: mely lapokban publikált a legfontosabb néhány tucat író. A két adatsor viszonya is érdekesnek ígérkezett. Ezt a tervet el kellett napolnom, valószínűleg végleg. Felesleges az időrabló mikrofilm-mel bajlódni, ha mindez egyszer sokkal kényelmesebben is elérhető lesz.

Az időszaki sajtó táguló körű feltárása a magyar irodalom történetének számottevő átírását teszi egyszer majd szükségessé. Aki pedig módszereken tanulmányozza az időszaki sajtót, óhatatlanul mást is fog találni, mint amit célzottan keres. Például Urbán Lászlóhoz hasonlóan én is megtaláltam Móricz Zsigmond némely korai, eddig ismeretlen elbeszélését, egybek közt a „*Terka kisasszony*”-t a *Magyar Szó* 1901-es évfolyamában.⁹ Ezeket az elbeszéléseket ezentúl nem lehet majd figyelmen kívül hagyni Móricz elbeszélő művészetének tárgyalásakor. A korai Móricz-elbeszélések közlésével megszakt a „*Hét krajcár*” mint Móricz művészi indulásának a legendája.¹⁰

Érdeemesnek látszik ismét leszögezni, hogy az időszaki sajtó és a szép-irodalom összefüggéseinek tanulmányozását nem a szocializmus időszakának legnagyobb hatalmú irodalomtörténészei indították el. Németh G. Béla, akit teljes joggal tekintenek a legfontosabb magyar irodalomtudósok egyikének, s akit nem lehet a szocialista korszak irodalomtudományi potentátjai közé sorolni, már az ötvenes évektől kezdve foglalkozott sajtótörténeti kérdésekkel. Az akadémiai irodalomtörténet negyedik kötetében található sajtótörténeti áttekintései megérdemelten szereztek maguknak kivételes rangot: sajtótörténészek máig hivatkozni szoktak az általa írt két (a 37. és az 53.) fejezetre.¹¹ Németh G. Béla fontos szerepet játszott a nyolcvanas években készült akadémiai sajtótörténetben is – mely sajnála-

tos módon, de legkevésbé sem véletlenül, 1892-nél elakadt –, és az Irodalomtudományi Intézetben 1996-ban, az Intézet megalapításának évfordulóján elmondott előadásának vitájában is hangsúlyozta a sajtótörténet fontosságát.¹² Az akadémiai sajtótörténet nagyjából ugyanazért akadt el, amiért Lakatos Éva gyűjtése nem terjedt ki a napilapokra: az anyag egyszerűen gigantikus. Szinnyi József listája 25 budapesti politikai napilapot ismer 1902-ből, 30-at 1904-ből, 44-et 1906-ból. A jelen könyv írásának idején járvány van, nem tudom pontosan megmondani, közülük hány *nem* hozott rendszeresen – többnyire naponta – szépirodalmat, de az irodalmat nem közlő budapesti napilapok száma aligha lehetett több 4–5-nél. A szépirodalmat szintén rendszeresen közlő vidéki politikai napilapok száma ugyanezekben az években: 65, 57, 106.

Azonnal hozzá kell tenni ehhez azt is, hogy Németh G. Béla két sajtótörténeti fejezetének nem az irodalom áll a középpontjában. Szó esik bennük az egyes lapok szerkesztőiről (személyiségvonalasaikról, származásukról, életútjukról, műveltségükről, politikai nézeteikről, cikkeik jellegéről), és sok mindent meg lehet tudni a nagyobb lapok politikai irányultságáról és történetéről is. Németh G. Béla vizsgálódásának kereteit a művelődéstörténet szolgáltatja, ami érthető, védhető, nem szorul külön igazolásra. Általában véve a művelődéstörténeti szempontok érvényesítése nem feltétlenül áll feszültségben az irodalomtörténettel. A Németh G. Béla által írt két fejezetből azonban hiányzik az irodalomtörténeti nézőpont: csak elejtett szavakból, ritka utalásokból, vagyis nemigen derül ki, hogy a tárgyalt lapok szerepet játszottak az irodalom történetében is. Az egyes lapokban megjelent irodalmi művek nem kerülnek szóba, mint ahogyan az sem, hogy a kor jelentős írói közül ki melyik lapban vagy lapokban publikált rendszeresen. Ennek akkoriban még lett volna értelme. A Németh G. Béla által vizsgált anyag pedig messze nem terjed ki a kötet címében megjelölt időhatárig, 1905-ig. A fókuszban az önkényuralom és a kiegyezés időszaka áll, s e perspektíva következtében a századforduló sajtója jól érzékelhető és erős rövidülésben jelenik meg. A fókusz helye összefüggésben áll a fejezetek narratív szerkezetével is: Németh G. Béla, az Arany, Kemény és Madách utáni időszakra – általában is, a sajtótörténetre nézve is – hanyatlástörténetet tesz, s ez megmutatkozik a következőhöz hasonló mondatokban:

„A *politikai lapok* rangelsője, mintája és mércéje még mindig a Pesti Napló volt. Pedig színvonala a Kemény-féle Naplóhoz képest mélyen leszállott.”¹³

Németh G. Béla megállapításában sok igazság van. De vajon ki tudta volna tartani a színvonalat, ha azt Kemény Zsigmond határozta meg? Ugyanakkor nyilvánvaló az is, hogy a viszonyok, melyek a 19. század legnagyobb magyar prózaíróját hírlapszerkesztésre indították az önkényuralom időszakában, legkevésbé sem tekinthetők sem az ország, sem a sajtó normális állapotának. Ráadásul számolni kell azzal is, hogy Kemény szerkesztői tevékenységének vége nagyjából egybeesik nemcsak a rendezettebb állapotok beköszöntével, hanem a sajtó kapitalizálódásának új szakaszával, a nemzetközi és hazai hírszolgáltatás kiépülésével, az írni-olvasni tudók, a hivatásos hírlapírók és az országosan terjesztett napilapok számának növekedésével is. A hanyatlástörténetből következik, hogy Németh G. Béla sajtótörténeti áttekintése időnként rövid, a részletes tárgyalást mintegy megelőlegező pillantásokat vet a voltaképpeni századforduló sajtójára, de a negyedik kötet végén hiába keresnénk az övéhez hasonlóan alapos vizsgáldást.

Az akadémiai irodalomtörténet koncepciója és tagolása egyébként sem kedvezett a századforduló irodalmának. A negyedik kötet (1849–1905) és az ötödik kötet (1905–1919) kettévágják ezt az időszakot. A határvonallal feltételezése már önmagában is egymástól eltérő szokások, törvények, normák és elvárások létre enged következtetni, ráadásul a határvidékeken másféle élet szokott zajlani, mint a fővárosokban. A negyedik kötet végén olvasható fejezetek a kifutó irányzatok említésével egyrészt visszautalnak a korábbi értékekre, másrészt célzásokat tesznek arra, hogy hamarosan alapvető változásokat hozó új korszakhoz érkezünk. A kötetek szerkesztőinek el kellett dönteniük, melyik korszak állampolgárainak tekintik az egyes írókat. Lovik Károly (1874–1915) kényszerlakhelyét például a 19. században jelölték ki – annak ellenére is, hogy műveinek többsége esetleg a határ másik oldalán keletkezett. Nem pusztán technikai vagy formális jelentősége volt annak, kit hová soroltak. A diszkontinuitás mutatkozik meg abban is, hogy a negyedik és ötödik kötet egyes fejezeteinek huszonöt szerzője között minimális az átfedés. A határ két oldalán más összetételű bíróságok másféle törvények alapján ítéleztek. Mindössze ketten (Kollós Aladár és Osváth Béla) írtak mind a negyedik, mind az ötödik kötetbe. Ha tehát Lovik valamilyen megfontolás alapján az ötödik kötetbe került volna, nagy valószínűséggel nem Diószegi András, hanem valaki más – talán Bodnár György vagy Czine Mihály – készítette volna el a portréját, melynek hátterében merőben másféle tájat látnánk. De a kötetek összemérhetetlensége kiderül abból is, hogy Németh G. Béla sajtótörténeti át-

tekintésének nincs érdemleges folytatása az ötödik kötetben. Ezek szerint a múlt két országát, mintegy természetes határsávként, kietlen pusztaság választja el egymástól.¹⁴ A határ átlépése után, az új korszakban pedig talán azért nincs szükség a sajtó áttekintésére, mert elegendő a legnagyobb alkotók könyvekben is megjelent munkáit figyelembe venni.

Mindenesetre határok létének feltételezése, a határok ide-oda tologatása, korszakok és a korszakok fővárosainak kijelölése alapvető módon határozzák meg az értelmesen vizsgálható jelenségek jelentését és jelentőségét. Egyáltalán nem tekinthető bizonyítottnak, hogy volt valamiféle irodalmi határ (befejezés és újrakezdés) a századforduló táján a magyar irodalomban, de ha volt is, még akkor sem következik, hogy a határ innenső oldalára eső művek jelentőségét a határon át nem engedett művek értékeinek megszólasásával, sőt a művek létének tagadásával kellene felnagytítani.

De honnan eredt Németh G. Béla érdeklődése, szinte minden más irodalomtörténéssel szemben, az időszaki sajtó iránt? A kérdést nagy valószínűséggel lehet megválaszolni. Az akadémiai irodalomtörténetben olvasható a már idézett részlet:

A politikai lapok rangelsője, mintája és mércéje még mindig a Pesti Napló volt. Pedig színvonala a Kemény-féle Naplóhoz képest mélyen leszállott.

...

A hetvenes évek derekán a Napló bizonyos változáson ment át. Szerkesztését már jóval előbb, 1869-ben – az egyébként már akkor is csak névlegesen fungáló Kemény Zsigmondtól – Urváry Lajos vette át.¹⁵

Pintér Jenő irodalomtörténetében pedig a következők:

*A politikai hírlapírásban a Pesti Naplónak még mindig megvolt a maga nagy tekintélye, de az idők járása fölötte sem vonult el nyomtalanul. Kemény Zsigmond után 1869-ben Urváry Lajos vette át a lap irányítását...*¹⁶

A hasonlóságok és párhuzamok (számos van belőlük) aligha tulajdoníthatók véletlennek. Már csak azért sem, mert Pintér Jenő szintén jelentős szerepet tulajdonított az időszaki sajtónak.

Az irodalomtörténészek között szinte egyedül Németh G. Béla vette számításba az időszaki sajtót, ugyanakkor az áttekintései alig-alig számolnak a szépirodalommal. Az időszaki sajtó szépirodalmi szempontú kutatása nem tőle indult el, hanem sokkal inkább Szegedy-Maszák Mihálytól az általa Kosztolányi Dezső műveinek kritikái kiadására szervezett csoport révén, vagy Tverdota Györgytől az általa irányított Ph. D. hallgatókon ke-

resztül. Az efféle törekvések visszamenőleg igazolják Urbán László gyűjtő szenvedélyét és szövegkiadói munkáját is, Lakatos Éva bibliográfiáit is. A helyzet mára teljesen megváltozott, az időszaki sajtó iránti irodalomtörténeti érdeklődés jogosultságát szerencsére nem szükséges állandóan bizonygatni.

Még mindig az állandó időhiány: valamikor a múlt század kilencvenes éveinek végén a szemembe ötlött John Hughes 1715-ből származó értekezésében a „romantic” szó.¹⁷ De mit jelentett a „romantic” szó a romantika előtt? A szó etimológiájánál jóval többről van szó. A „romantic” talán mindig is a szépirodalom összefüggésében jött elő. Rengeteg munkával gyűjtöttem az idevágó gazdag, szerteágazó és érdekfeszítő anyagot, de soha nem volt elegendő időm tanulmányt vagy könyvet írni belőle. Mindenesetre ez az eset volt az előzménye annak, hogy a „modern” szónak az irodalmi modernséget megelőző történetével kezdtem foglalkozni. Talán felesleges mondanom: ez – a jelen könyvben olvasható tanulmány – is csak a töredékét dolgozza fel az összeszedett anyagnak. És csak az utóbbi egy-két évben jöttem rá – jóllehet mindig azzal tettem félre a jegyzeteimet, hogy egyszer majd időt kerítsek a megírásukra –, hogy az időzavar immár azt jelenti: az alkalmas idő valószínűleg soha nem fog eljönni.

Végezetül, mellékletként, ide teszek még néhány adatot némely, elvben szépirodalmat is közlő lapokról. Egyes régiók középkorias elmaradottsága, nyomasztó írástudatlansága mellett meglepően sok helyen indítottak helyi lapokat.

Melléklet az előszóhoz

- Hol és hány politikai napilap jelent meg Budapesten kívül a véletlenszerűen kiválasztott 1898-as évben?

Debrecen	5
Nagyvárad	4
Kolozsvár	3
Arad, Győr, Kassa, Pécs, Szeged, Temesvár	2
Brassó, Hódmezővásárhely, Nagybecskerek, Nyíregyháza, Pozsony, Sopron	1

- Hol és hány politikai hetilap jelent meg Budapesten kívül 1898-ban?

Eger, Kecskemét, Máramarossziget, Szombathely	3
Balassagyarmat, Jászberény, Makó, Miskolc, Nyitra, Pécs, Szabadka, Székesfehérvár, Újvidék, Veszprém, Zombor	2
Arad, Baja, Békéscsaba, Beszterce, Brassó, Csíkszereda, Eperjes, Esztergom, Győr, Gyulafehérvár, Kalocsa, Kaposvár, Kassa, Kézdivásárhely, Marosvásárhely, Mezőtúr, Nagyenyed, Nagykanizsa, Nagyikinda, Pancsova, Sepsiszentgyörgy, Sopron, Szeged, Szatmár, Szászváros, Szekszárd, Székesfehérvár, Szentes, Szolnok, Vác, Zalaegerszeg	1

- Hol és hány politikamentes lap jelent meg Budapesten kívül 1898-ban?

Kispest	5
Esztergom, Szatmár, Veszprém	4

Debrecen, Gyöngyös, Komárom, Kula, Nagykőrös, 3
Nyíregyháza, Óbecse, Rimaszombat, Sátoraljaújhely,
Szabadka, Újpest, Ungvár, Zenta

Ada, Baja, Besztercebánya, Békéscsaba, Cegléd, Csong- 2
rád, Déva, Eperjes, Erzsébetfalva, Félegyháza, Gyula,
Hódmezővásárhely, Kaposvár, Kassa, Keszthely,
Lúgos, Marosvásárhely, Mezőtúr, Miskolc, Munkács,
Nagykároly, Nagyikinda, Nagyvárad, Orosháza, Pápa,
Pécs, Ráckeve, Rákospalota, Rozsnyó, Selmecebánya,
Siklós, Szarvas, Szekszárd, Szentes, Székelyudvarhely,
Torda, Zólyom, Zsolna

Abaújszántó, Abony, Abrudbánya, Verespaták, Alsóku- I
bin, Alsólendva, Apatin, Arad, Aranyosmarót, Barcs,
Bácstopolya, Bártfa, Beregszász, Békés, Bozovics, Csák-
tornya, Csorna, Csurgó, Devecser, Dés, Dicsőszent-
márton, Dombóvár, Érmihályfalva, Érsekújvár, Fehér-
templom, Felsőbánya, Felsővisó, Fiume, Galánta, Gö-
döllő, Gyergyószentmiklós, Hajdúböszörmény, Haj-
dúszoboszló, Halas, Igló, Ipolyság, Jászberény, Kapu-
vár, Karcag, Kisbér, Kiscell, Kiskőrös, Kiskunmajsza,
Kisújszállás, Kisvárda, Korpona, Körmend, Kőszeg,
Kunszentmárton, Léva, Lippa, Losonc, Lőcse, Me-
zőkövesd, Mindszent-Szegvár, Módos, Mohács, Mo-
nor, Mór, Muraszombat, Nagybánya, Nagykanizsa,
Nagylak, Nagymihály, Nagyszalonta, Nagyszentmik-
lós, Nagyszombat, Nagyszőlős, Nyirád, Nyitra, Orso-
va, Pancsova, Pankota, Petrosény, Pécska, Siófok, Sü-
meg, Szamosújvár, Szászrégen, Szentgotthárd, Szepes-
váralja, Szerencs, Szilágysomlyó, Szolnok, Tata, Tata-
Tóváros, Temesvár, Tapolca, Trencsén, Túrkeve, Turóc-
szentmárton, Újkécske, Újverbász, Vác, Versec, Zala-
egerszeg, Zalatna

Az időszaki sajtó mint a szépirodalom közege,

1867–1914

Az időszaki sajtó – irodalomtörténeti nézőpontból

A kiegyezéstől az első világháborúig terjedő időszak irodalomtörténetében – mint mindig – az irodalmi művek mellett számolni kell a korszak olvasói, befogadói kultúrájával is. Nem egyedül az irodalmi műveken múlik, közülük mikor melyik marad észrevétlen vagy arat sikert. Az irodalmi mű hatása annak az erőternek a pillanatnyi állapotától függ, mely egyrészt a befogadó közönség olvasási kultúrájával (közelebbről: a közönség iskolázottságával, elvárásaival, ízlésével, képzeletével, értékrendszerével, világlátásával, emlékezetével és még számos más tényezővel), másrészt az adott olvasási kultúrákat használó és kihasználó, fenntartó és felforgató művek sorozatának strukturális és egyéb jellemzőivel írható le. A korszakban Magyarországon az olvasási konvenciók nem egyetlen, koherens, jól körülhatárolható és mindenkire egyaránt vonatkoztatható tömböt alkottak, hanem csoportról csoportra változó, egymást részben átfedő, esetenként egymásnak élesen ellentmondó vagy egymásról tudomást sem vevő, az évtizedek során átalakuló alrendszerekből álltak.

Az időszaki sajtó fontos, valószínűleg kivételesen fontos szerepet játszott a korszak olvasási kultúráinak formálásában. Irodalomtörténeti szempontból ez lehet a korszak egyik legfontosabb jegye, de az is elképzelhető, hogy a megkülönböztető jegye. A lassanként kialakuló, az ország lakosságához képest immár tömeges olvasási kultúra és az időszaki sajtó termékeinek gyors ütemű, folyamatos gyarapodása, ha nem teljesen fedi is egymást, nagyjából mégis egyazon jelenséghalmaz különböző megközelítésein vagy megnevezéseinek tekinthetők.

A korabeli olvasói konvenciók típusainak – valamelyest elhanyagolt – kérdéskörén kívül a sajtó tanulmányozása másféle tanulságokkal is szolgál

az irodalomtörténet számára. Kizárólag a nyomtatott könyveket véve alapul, az időszaki sajtó teljes figyelmen kívül hagyásával, az említett időszak irodalmának története csak töredékesen, hiányosan ragadható meg. Voltaképpen már a 19. század eleje óta az időszaki sajtóban lelhetőek fel egyes irodalmi mozgalmak, irányzatok legközvetlenebb megnyilvánulásai. Az éppen adott kereteket feszegető irodalmi csoportok – hogy ne mindig a már befutott, a fennálló társadalmi és művészi hierarchiába betagozódott, korábbi időszakokban rögződött stíluseszménnyel rendelkező személyek és intézményeik döntsenek az irodalmi művek közölhetőségének és értékelésének kritériumairól – a saját lapjukról szoktak ábrándozni. De még ez az irodalmi kérdéskör is gyorsan, szinte azonnal visszavezet a sajtó létfeltételeinek tanulmányozásához. Hogy a lapalapítási vágyak milyen feltételek mellett testesülhetnek meg hosszabb ideig létező és megbecsült orgánumban és milyen esetben eredményeznek kérészerű próbálkozásokat, nem feltétlenül és nem is elsősorban irodalmi vagy színvonalbeli kérdés. A korszakot tanulmányozva tehát át kell tekinteni azt is, milyen arányban maradnak fenn a lapok, s ha fennmaradnak, mit lehet tudni arról, honnan és hogyan szerzik a túléléshez szükséges anyagiakat.

Az időszaki sajtó szerepének érzékeltetésére érdemesnek látszik viszonylag korai példát keresni, mert a fennálló lapokkal és a lapalapítási törekvésekkel már jóval az említett korszak előtt is állandó és nyilvánvaló irodalmi hatóerőként kell számolni:

1846. I. felében Vahot Imre a P[esti] Divatlap minden második számában közölt tőle költeményt; ezen fősvénységéért némileg meghasonlott vele s mivel a másik két divatlappal ellenséges viszonyban volt, azoknak nem adhattott verset. Ezen elkeseredése szülte a Tízec Társaságának gondolatát. 1846 közepén tehát P[etőfi] megvált Vahot Imre lapjától, a Pesti Divatlaptól. Tapasztalván, hogy a szerzők ki vannak téve a szerkesztők önkényének, egy írói társulatot akart szervezni, mely a meglévő lapoktól függetlenül alapítson egy lapot és azt saját irodalmi programja szerint szerkessze. Meg is alakította kilenc jeles fiatal író társával együtt a „Tízec Társaság”-át (Petőfi, Jókai, Pálffy, Degré, Obernyik, Pákh, Bérczy, Tompa, Kerényi, Lisznyai), melynek célja volt emancipálni a szépirodalmat és saját orgánumban érvényt szerezni az újabb irodalmi iránynak, mely épp oly nemzeti, mint romantikus volt, s a nép nyelve alapján akart nemzeti irányt fejleszteni. A tízec kötelezték magukat (1846. márc.), hogy az év közepétől számítva egy évig se hova sem írnak, mint a maguk lapjába, melyet Pesti Füzetek címmel akartak megindítani.¹⁸

Az idézett részlet szerzője, Szinnyei József, egyedülállóan fontos szerepet játszott a magyar sajtókönyvtár létrehozásában és a hazai időszaki sajtótermékek nyilvántartásában. Egyáltalán nem tekinthető véletlennek, hogy a nagy művének efféle részleteiben éppen neki volt szeme arra, milyen szerepet játszottak a lapok a magyar irodalom történetében.

Az időszaki sajtótermékeket mellőző irodalomtörténetből hiányozni fognak például a mindössze néhány számot vagy évfolyamot megélt lapok is. Akadnak közöttük joggal elfeledett, érdektelen lapok. Van azonban számos olyan is, amelyet – hasonlóképpen ahhoz, ahogyan a későbbi időszak némely rövid életű avantgarde lapját szokás – megkülönböztetett figyelemmel érdemes tanulmányozni.

Sok egyéb mellett hiányozni fog még a legnagyobb íróknak is a köteteket megelőző és köteteiken kívüli munkássága is, mely számos esetben az életművük zömét alkotja. Legkevésbé sem véletlen, hanem az időszaki sajtóban megjelent szépirodalom elhanyagolásából adódik az immár évszázados mulasztás: a századforduló idején indult jelentős írók legtöbbszörének nincs megbízható bibliográfiája.

A kiegészítéstől az első világháborúig tartó időszak irodalomtörténetének sajtótörténeti vonatkozásai eddig az indokoltnál kevesebb figyelmet kaptak. Pontosabban szólva: alig valamit. Ugyanakkor – és ez most legkevésbé sem bíráló, hanem mindössze leíró megállapítás – a létező sajtótörténetek sokkal inkább politika- vagy művelődéstörténeti, mint sajátosan irodalomtörténeti szempontokat érvényesítenek. Ráadásul – és ez a legfontosabb – nem egyszerűen elfelejtődött, hanem a korszak lezárulta után soha nem igazán tudatosodott kellő mértékben, szinte máig sem fogalmazódott meg félreérthetetlenül, ami a kortársaknak még hétköznapi módon adott volt, bár – trivialisásként – jobbára szintén kimondatlan maradt: a napilapok és a hetilapok szinte minden egyes száma közölt kortárs magyar irodalmat. (Gyakran még a folyóiratok és szaklapok is.) Voltak szépirodalmi lapok is, tagadhatatlan, de nem túl sok és a terjedelmük korlátozott volt. Lakatos Éva gigantikus bibliográfiából lehet tudni arról, kik publikáltak a hetente vagy ritkábban megjelenő sajtótermékekben, de a napilapokban megjelent irodalom mindmáig csaknem teljes egészében feltáratlan és – az ADT dacára – még alig-alig hozzáférhető. A napilapok százaiban évtizedeken át közölt hatalmas irodalmi anyag akár csak hozzátéveles ismeretének hiányában most még senki nincs abban a helyzetben, hogy kijelentéseket tehetne a könyv alakban is publikált és az egyedül az időszaki sajtóban

olvasható szépirodalom viszonyáról. A szórványosan napvilágra került esetek alapján lehet állítani: indokolatlan a feltételezés, mely szerint minden szép és érdekes irodalmi mű megjelent könyvben is. Másként fogalmazva: a könyvmegjelenés nem tekinthető minőségi szűrőnek. Vagyis – mostanában még nem lehet elégszer elmondani – az időszaki sajtó tanulmányozása nélkül nem lehet megírni a korszak kellőképpen átfogó irodalomtörténetét.

A korszaknak azok a kutatói, akik nem csupán a könyvekre hagyatkoznak, egészen pontosan tudják – el sem kerülhetik ezt a tudást –, hogy a napi- és hetilapok rendszeresen közöltek kortárs magyar szépirodalmat. Ám az efféle, folyamatos találkozásból adódó tudás mintha soha nem vezetett volna el ahhoz a felismeréshez, mi következik ebből a rendszerességből a korszak egészének irodalmára nézve. A korabeli időszaki sajtó teljes áttekintése azonban, látni fogjuk, meghaladja az egyes irodalomtörténeteszek lehetőségeit.

Kézenfekvő kérdések adódnak, melyeket még akkor is fel kell tenni, ha mostanában, az érdemi feltárás előtt, nem lehet kielégítő válaszokkal szolgálni. (Mint egészen nyilvánvalóra, most ki sem térek arra, hogyan függtek össze az időszaki sajtó kínálta lehetőségek a rövid prózai műfajok virágzásával a századforduló idején.)

Igaz-e az, hogy a kortárs magyar irodalom se korábban, se később nem állt annyira szoros, közvetlen kapcsolatban a olvasókkal, mint abban az időszakban, melynek során a nagy bőséggel létező napi- és hetilapok minden egyes száma friss magyar irodalmi művet hozott az első oldalon? (A pontosság érdekében fontos, de nem lényegi árnyalása ennek az állításnak: szinte minden napi- és hetilap, szinte minden száma, szinte mindig friss művet, szinte mindig magyar művet, szinte mindig irodalmi művet, szinte mindig az első oldalon.) Hozzá kell tenni ehhez még azt is, hogy az időszak nagy részében az időszaki sajtótermékeknek, közöttük is elsősorban a napilapoknak, nem voltak vetélytársaik sem a hírszolgáltatásban, sem a napi szórakoztatásban (hacsak nem soroljuk ide a színházat, az orfeumot, a kávéházat, a kaszinót, a cirkuszt). A rádió és a mozgóképek csak az időszak végén kezdett szerepet játszani a tömegkultúrában, a már létező távirónak és távbeszélőnek pedig más volt a szerepe. Ugyanakkor igaz az is, mint erről – természetesen – a lapok beszámoltak, a fényképezés és valamivel később a hangrögzítés lehetősége már kezdetleges fokon is megragadta a kortársak fantáziáját.¹⁹ Mindenesetre nem lehet fellelni az analógiáját en-

nek a helyzetnek – kortárs magyar irodalom minden nap a vetélytársak nélküli tömegközlelési eszköz kitüntetett helyén – a mai világban.

Mennyi igazság van abban az állításban, mely szerint a 19. század végén, 20. század elején az irodalmi kultúrát elsődlegesen az időszaki sajtó hordozta? Hol vannak és miben állnak eme állítás korlátai? Ellentmond-e ennek az a tény, hogy a korszakban a legnagyobb irodalmi szenzációkat (például Mikszáth, Bródy, Herczeg, Ady, Krúdy esetében) csaknem mindig könyvek okozták? Hogyan hatott a szépirodalomra az időszaki sajtó mint hordozó közeg? Igazuk volt-e azoknak – például Gyulai Pálnak –, akik féltették a szépirodalmat az időszaki sajtó szerintük káros hatásaitól? Mi magyarázza az irodalomnak a sajtóban elfoglalt kivételes helyzetét? Mi volt az irodalom sajtóbeli piacképességének az oka?

Hogyan történhetett meg, hogy ennek az irtatlan tömegű szépirodalmi műnek a későbbiekben már a léte sem tudatosult?²⁰ Mi volt az akadály? Mely pontokon bicsaklott meg a hatástörténet? Mikor akadt el a kulturális transzmisszió? Miféle irodalomszemlélet tud eltekinteni ilyen hatalmas mennyiségű, ismeretlen minőségű anyagtól? Ha az ok valamiféle vakság, elfogultság, előítélet volt, akkor melyik mikor és hogyan alakult ki és miben áll a magyarázata? Mit és hogyan érzékeltek ebből a jelenségből a kortársak, mit és hogyan az utókor?

A hagyományozódás és kulturális transzmisszió töréspontjai mintha kívül esnének a korszakon, de az ilyen felfogás leszűkíti és leegyszerűsíti a kérdéskört. Maga az intézményrendszer és az irodalom érzékelésének folyamatossága kérdéses. A nagy háború előtti irodalmi világ nem a saját természetes közegében hagyományozódott tovább. A két világháború közötti irodalmi korszak önmeghatározásának egyik lényegi elemét éppen az alkotta, ahogyan – az egyszerre lekezelt és magasztalt boldog békeidőkkel számot vetve – visszamenőleg megteremtette a saját előzményeit. A történelmi fejlemények (a háború, a forradalmak, az ellenforradalom, Trianon) viszont a régieket számottevő módon megmásítók, felülíró új dimenziókban helyezték el a hajdani összefüggéseket. Még a *Nyugat* is – valamint a nyomtatott világ többi túlélője – merőben új helyzetben találta magát. Ezeket a szempontokat természetesen nem lehet mellőzni, és valamikor majd tárgyalni kell, de nem lehet mindent egyszerre elvégezni. Ez a könyv a korszaknak a későbbiekben kitörölt, elfeledett, megmásított, tagadott vonásait igyekszik megragadni, közben azonban az is nyilvánvaló, hogy a háborúközi és szocialista időszakok irodalom- és irodalomtörténeti felfogásai jelen-

ben is hatnak, vagyis eleve belejátszanak abba, amit a nagy háború előtti korszak irodalmáról gondolni lehet. De akárhogy is, a kiegyezés és első világháború közötti időszak hatalmas, az időszakai sajtóban közölt szépirodalmi termése kiválóan alkalmas arra, hogy segítségével alakítsunk ki kritikus viszonyt a saját korunk történeti és a jelenre vonatkozó tudásával, kinyilvánított és lappangó előfeltevéseivel szemben.

A tömeges olvasás előzményei és előfeltételei

Először is a potenciális olvasók számának alakulását, vagyis az írástudást és az írástudás fokozatait érdemes szemügyre venni. Az Eötvös József nevéhez fűződő, 1868. évi 38. törvénycikk – évszázados késéssel – minden iskolakorú gyerek számára kötelezővé tette az iskolai oktatást (vagy az iskolával egyenértékű magánoktatást). Az írástudatlanok aránya a kiegyezés idején alig hihetően magas, csaknem a lakosság hetven százalékát teszi ki. Ez a szám visszamenőleg rávilágít arra is, hogy a korábbi korszakokban milyen vékony lehetett az a réteg, mely az írástudás birtokában egyáltalán érdeklődhetett a szépirodalom iránt. (Ha, mint gyanítható, a 19. század első évtizedeiben mindössze néhány ezer ember olvasott rendszeresen szépirodalmat Magyarországon, akkor – például könyvek és lapok előfizetési listái alapján – a tömeges írástudást megelőző korszakokban akár név szerint is fel lehetne sorolni őket.)

A *Magyar Statisztikai Évkönyv* népszámlálásokon alapuló adatai szerint az írástudatlanok százalékos aránya az akkori Magyarország területén a következőképpen alakult 1869-ben, 1880-ban és 1890-ben.²¹

év	írástudatlanok aránya %-ban
1869	63,1
1880	57,1
1890	52

Hozzá lehet szokni, mivel csak első látásra zavaró, hogy a későbbiekben megváltozott az *Évkönyv* adatközlési módszere: már nem az írástudatlanok, hanem az írni-olvasni tudók arányát adta meg.²²

év	írastudók aránya %-ban a 6 éven felüli népességben
1900	61,4
1910	68,7

A kiegyezés idejének nagyjából hetven százalékos aránya Horvátországgal együtt értendő. (Persze a Magyarországra vonatkozó 63,11 % is épp elég döbbenetes.) Ugyanebben az időszakban az írástudatlanok aránya Horvátországban:

év	írástudatlanok aránya %-ban
1869	79,3
1880	78,5
1890	72,3

Az írástudók aránya:

év	írastudók aránya %-ban
1900	44,4
1910	52,6

Horvátország esete némiképp más, mint a korabeli Magyarország határain belül élő számos nemzetiség írástudásának adatai. Az utóbbiak esetében a felelősség az írástudás alacsony szintjéért nem az egyes népcsoportokat, hanem csaknem teljes egészében a hatalmat gyakorló Parlamentet terheli.

Az 1868-as állapothoz képest a közoktatási törvény eredményeképpen mintegy négy évtized alatt, 1910 táján fordult az ellenkezőjére a helyzet. Ekkor már – nem kis mértékben az idősebb, írni-olvasni soha meg nem tanult korosztályok kihalása miatt – az írástudók aránya lesz hozzávetőleg kétharmados többségben.

Az ország egészére vonatkozó statisztikai számok országrészenként és társadalmi csoportonként hatalmas, végletes különbségeket rejtenek magukban. Szintén az *Évkönyvből* származnak a következő, ugyancsak az írástudatlanságra vonatkozó, 1890-es adatok.²³

vármegye	írastudatlan férfiak %-ban	írastudatlan nők %-ban
Moson	11,9	16,1
Hunyad	79,2	88,7

Az írástudók aránya ugyanezekben a helyeken a későbbiekben – ekkor a nemi különbségek nélkül.²⁴

vármegye	írastudók %-ban 1900-ban	írastudók %-ban 1910-ben
Moson	85,9	88,9
Hunyad	24,9	33,9

Az *Évkönyv* felekezetek és nemzetiség szerint is közli az írástudók 1890-es arányát.²⁵

felekezet	írastudó férfiak %-ban	írastudó nők %-ban	együtt
római katolikus	55,4	43,3	49,2
görög katolikus	17,7	9,36	13,5
görög keleti	26	11,7	18,9
ágostai	69,5	60,3	64,8
református	63,2	53,6	58,4
unitárius	56,6	39,8	48,2
zsidó	70,5	59,7	65
egyéb	66,8	53,4	59,7

nemzetiség	írastudó férfiak %-ban	írastudó nők %-ban	együtt
magyar	59,1	48,2	53,6
német	68,1	58,2	63
szlovák	50,6	36,7	43,3
nemzetiség	írastudó férfiak %-ban	írastudó nők %-ban	együtt
román	19,9	8,19	14,1
rutén	12,6	6,77	9,65
horvát	49,9	34,6	42,2
szerb	39,4	22,2	31
egyéb	37,9	25,5	32

Bár a fenti adatokhoz képest semmi meglepetés nem várható, a felekezetek és nemzetiségek szerinti írástudatlanság-írástudás ismeretében érdemes röviden visszatérni a két végletre, Moson és Hunyad vármegyékhez. A következő két táblázat a két vármegye felekezeti és nyelvi összetételét mutatja abszolút számokban és százalékokban 1890-ben.²⁶

felekezet	Moson absz.	Moson %	Hunyad absz.	Hunyad %
római katolikus	73.843	86,8	15.121	5,65
görög katolikus	7	0,01	50.520	18,9
görög keleti	6	0,01	190.018	70,9
ágostai	8.770	10,3	2.202	0,82
református	97	0,11	7.351	2,74
unitárius	6	0,01	206	0,08
zsidó	2.320	2,73	2.470	0,92
egyéb	1	0	7	0

anyanyelv	Moson absz.	Moson %	Hunyad absz.	Hunyad %
magyar	20.787	24,4	17.167	6,4
német	54.729	64,3	8.047	3
szlovák	493	0,58	347	0,13
román	2	-	238.486	89
rutén	1	-	47	0,03
horvát	8.424	9,91	15	0,01
szerb	4	-	30	0,02
egyéb	610	0,72	3.756	1,3

Felekezetek és nemzetiségek

A felekezetek és nemzetiségek írástudását mutató táblázatok viszonyának kifejtése alighanem a korabeli társadalom tagolódásának részletes leírását igényelné. Számos oka van annak, amiért ez most nem lehetséges. Annyit azonban érdemes megjegyezni, hogy mind a „felekezet”, mind a „nemzetiség” kategóriája hosszú bevezetést igényel. Először is, felekezetenként – és felekezeteken belül országrészenként – mást jelentett, vagyis a társas érint-

kezés egymástól merőben különböző szokásrendszereit érintette, ha valaki mélyen vallásos, ha kevésbé vallásos, vagy ha vallási kérdésekben közömbös volt. A statisztikai felmérést végző személyeknek ezt nem állt módjukban mérlegelni. Következésképpen a számok elfedik a különböző társadalmi környezetek, valamint a vallásosság és a közömbösség szélsőségeit és fokozatait. Az *Évkönyv*ben található formában mindössze azt mutatják, kit milyen vallásban anyakönyveztek a születésekor (vagy – a viszonylag ritka esetekben – a vallása megváltoztatásakor), de azt már nem, milyen szerepet játszott a vallás valakinek az életében és önmeghatározásában. Akkor is volt, ahogyan ma is van olyan társadalomfelfogás, melynek számára döntően fontos a származás meghatározó és statikus elképzelése, de a kiegyezés utáni időkben nagy társadalmi átrendeződések és tömegeket érintő helyváltoztatások sorozata indult el, melyek alkalmat kínáltak a kiinduló állapot felülírására. Az *Évkönyv* által „vegyesnek” nevezett házasságok felekezetenként és nemzetiségenként másféle, de szinte minden csoportban növekvő aránya például arra utal, hogy a születéskor bejegyzett vallás és a nemzetiség nem – pontosabban szólva egyre kevésbé – akadályozta a különböző társadalmi csoportok közötti érintkezést és kölcsönhatást. (Ez utóbbiakról valamivel bővebben az „Ami a Monarchiából ránk esett” című fejezetben lesz szó.)

A „nemzetiség” kategóriáihoz rendelt számok is megvilágítanak, s egyúttal eltakarnak összefüggéseket. A korabeli számlálóbiztosnak minden egyes ember esetében vagylagosan kellett eldöntenie, melyik nemzetiségi kategóriába veszi fel.²⁷ De előfordult-e olyasmi a korabeli Magyarországon, hogy jelentős méretű közösségek voltak többnyelvűek anélkül, hogy közben a közösség tagjai vagylagosan helyezték volna el magukat a nyelveik által sugallt nemzetiségek valamelyikében? Érzékelhető volt-e az ország bármely pontján olyan mértékű közömbösség a nemzetiségi kérdésben, mely a statisztikusok és politikusok figyelmét is felkeltette? A válasz teljesen egyértelmű: van adat ilyesmiről. A Miniszterelnökség megbízásából a Statisztikai Hivatal által kiküldött bizottság jelentésében olvasható a következő részlet:

E nép a magyar és szlovák nemzetiséghez tartozás oly bizonytalan határán van, hogy épp oly joggal vehető magyarnak, mint szlováknak. Egyaránt beszél, s egyaránt használja mind a két nyelvet, az összeíró számlálóbiztosnak úgyszólván hangulatától függ, hogy a magyarság vagy a szlovákok közé sorozza-e őket. Általánosságban az 1890. évi népszámlálás itt is in-

kább a magyarság számát igyekezett növelni, az 1900. évi összeírás az ez alkalommal kiadott szigorúbb utasítások eredményeképpen inkább szlováknak minősítette az ily bizonytalan elemeket; végeredményben azonban kérdéses, melyik járt el helyesen a kettő közül, mert a nép nemzetiségi hovatartozása mindkét időpontban bizonytalan volt, s 1890-ben épp oly kevésbé volt magyar, mint amilyen kevésbé szlovák 1900-ban.²⁸

Az idézett részlet két időpontot (1890-t és 1900-at) említ. Valószínűtlen, hogy a „bizonytalanság” hirtelen alakult volna ki közvetlenül 1890 előtt, és ugyanilyen hirtelen szűnt volna meg rögtön 1900 után. Ez azonban azt jelenti, hogy a fenti módon leírt többnyelvű közösségekben nemzedékek nőhettek fel olyan kulturális környezetben, melyben nem volt sürgetően fontos nemzetiséget választani.

Az efféle többnyelvű közösségeknek a nemzetiségi kérdés iránti közömbössége a nacionalista politikusok és gondolkodók rémálma. Ők még azzal is tudnak valamit kezdeni, ha valamely közösség hozzájuk képest más nemzetiséghez tartozónak vallja magát, de az érdektelenség – mikor is az érdektelenség azt jelenti, hogy a nemzetiségre vonatkozó, vagylagosan feltett kérdésre a válasz nem az egyik felkínált lehetőség lesz, hanem vagy egyik sem, vagy mindkettő együtt – a legfontosabb fegyverüket hatástalanítja, és a létezésük értelmét vonja kétségbe. Rögtön adódik a kérdés: mekkora volt a két- és többnyelvűség a 19. század végi Magyarországon? Erre a kérdésre is a későbbi fejezetben térek majd ki.

Valamely többnyelvű közösség közömbössége a nemzeti hovatartozás kizárólagosságának gondolata iránt egyáltalán nem teszi érdektelenné – mindössze valamelyest relativizálja és perspektívába helyezi – a nacionalizmusok történetének vizsgálatát. A nacionalizmus mellett az olyan fogalmak is azonnal viszonylagossá válnak, mint amilyen az asszimiláció és a multikulturalitás. Ez utóbbiak is pontosan ugyanabból a fogalmi rendszerből származnak, mint maga a nacionalizmus. A multikulturalitás elgondolásának egyik előfeltéveése: több, önmagában tiszta (nemzeti, vallási) eset létezik és létezhet egymás mellett, egymással párhuzamosan. Még keveredhetnek is egymással, de mindig meg lehet mondani, mi és milyen eredménnyel keveredik mivel. A többnyelvű, de a kizárólagos nemzeti hovatartozás iránt kevés fogékonyságot mutató közösségek távlatából látszik, hogy a multikulturalitás voltaképpen a nacionalizmus logikai társa, toleráns változatban. Ugyanez vonatkozik, nagyjából, az asszimilációra is. A többnyelvű, nemzeti szempontból bizonytalan közösségek terében nem pillanatsze-

rű, végletes, állapotváltó hasonulás, hanem fokozatos kölcsönhatás megy végbe, és a közösségben az egymást nem kizáró, talán meg sem fogalmazódó nemzetiségi identitások egymás mellett élhetnek – egy-egy személyen belül is. Ezt a helyzetet valószínűleg még az akkulturálódás (acculturation) és variánsai (enculturation, inculturation, biculturation) sem ragadják meg egészen pontosan, mert az ilyen közösségben maga a viszonyítási alap, a norma változik a kölcsönhatás során.

Mostanában még nem lehet teljesen világos, mi minden adódik abból, ha a többnyelvű, de nemzeti hovatartozásukban nem elkötelezett közösségeket helyezzük megfontolásaink középpontjába, de az már most is bizonyos, hogy a nemzeti, nemzetiségi hovatartozás is hosszadalmas, részletes előzetes vizsgálódást igényel, mielőtt még értelmezni lehetne a fenti táblázatok viszonyát. A nemzetiségi kérdésnek óriási szakirodalmi van, de jellemző, hogy a Katus László által felvetett kérdéssel, a két- vagy többnyelvű közösségekben lezajló folyamatokkal és e folyamatok következményeivel viszonylag kevesen foglalkoznak. Az irodalomtörténészek azonban – mondjuk Herczeg Ferenc, Tömörkény István, Csáth Géza, Gárdonyi Géza, Rákosi Jenő miatt – szinte hivatalból kell foglalkoznia a többnyelvűséggel is.

Írástudás – alacsony szinten

Az általános tankötelezettségről szóló törvény újraformálta a magyar művelődés feltételeit, lehetséges fejlődési pályáit, még akkor is, ha az írástudatlanok országos arányszáma évről évre viszonylag lassan csökkent. De az immár írni-olvasni tudó tömegek megjelenése már önmagában is változtatott az irodalmi kultúra formáin és lehetőségein. 1869-hez képest, amikor az írni-olvasni tudók száma 3.593.175 volt, ez a szám két évtized múltával, 1890-re csaknem a kétszeresére nőtt. Ekkor már 6.725.646 magyarországi lakos tudott írni és olvasni.²⁹ Évtizedekig tartó, de egyedi, visszafordíthatatlan és megismételhetetlen eseménysor kezdődött el az írástudás fokozatos terjedésével és az addig szinte kizárólag szóbeli úton terjedő hagyományok és viselkedési szokások környezetének változásával. A sajtó eleve fontos és egyre jelentősebb szerepét ebben az összefüggésrendszerben érdemes elhelyezni. Az írott betű tekintélyének következtében a történelmi eseménysornak ezen az évtizedekig tartó szakaszán meglehetősen sokat

számított, milyen olvasmányok, milyen sajtótermékek jutottak el az írni-olvasni éppen megtanult milliókhoz. A századforduló táján a legnagyobb lapbirodalmakat, mint ez a későbbiekben látható lesz, a katolikus egyház és a Szociáldemokrata Párt hozta létre. Ez a két intézmény volt képes és hajlandó a máshol megszerzett jövedelmeinek egy részét az időszaki sajtóra fordítani.

Az olvasás történetével foglalkozó művekből lehet tudni, hogy az írástudatlanságból az írástudásba tartó átmenet közösségi szinten nem egyszerű állapotváltást jelent.³⁰ Walter J. Ong *Orality and Literacy* című műve – még a felfedezés lendületével – nagyjából tagolatlanul állította szembe egymással a szóbeliséget és az írásbeliséget.³¹ A közösségek olvasási kultúrájának azonban sok fokozata és módozata létezik. Például a közösség nagy része, akár a túlnyomó többsége még akkor is megrekedhet az olvasási kultúra valamely alacsony grádicsán, amikor szinte mindenki tud írni és olvasni. A 20. század elején Magyarország lakosságának többsége átlépett az írástudás küszöbén, de ezzel nem járt együtt a nyomtatott, pénzért árult, színvonalas szépirodalom rendszeres és tömeges fogyasztása – még akkor sem, ha számolunk a sajtóban megjelent szépirodalommal. Nem is járhatott. Ennek további előfeltételei lettek volna, de a műveltségi szint számottevő emelkedése, a polgári erények terjedése, a viszonylag széles körű gazdagodás és a szabadon eltölthető idő növekedése talán az ország átalakulásának következő fázisában jelenhettek volna meg sokak számára érzékelhető méretekben. Az általános kulturálódásnak ez a szakasza azonban elmaradt, és nem alakult ki olyan légkör sem, melyben az olvasás, a tanulás, a művelődés ösztársadalmi szinten kapcsolódhatott volna össze a felemelkedéssel, a boldogulással és a társas viselkedés civilizált formáinak térhódításával. A kiegyezést követő évtizedekben időszerű társadalmi reformok (például a demokratizálódás, a birtokviszonyok és a társadalmi tagolódás átalakulása, a nemzetiségi problémák rendezése) nagyrészt elmaradtak, és ennek – sok egyéb mellett – az lett a következménye, hogy a magas irodalom közönsége mindmáig oly parányi, hogy a legjelentősebb írók közül még a legkelendőbbeket sem igen tudja eltartani pusztán piaci mechanizmusok révén. A társadalmi átalakulás szempontjából kedvező lehetőségeket is felvillantó, végső soron mégis elvesztegetett évtizedekben kell keresni annak a szakadéknak a kialakulását – illetve a szakadék jellegének és méretének a magyarázatát –, mely a kultúra csúcsait a legműveletlenebb rétegektől elválasztja. A szélső értékek, talán szükségképpen, mindig és mindenhol némi

távolságból szemlélik értetlenül egymást, de a legkevésbé sem mindegy, milyen messze esnek egymástól, mekkora és miképpen iskolázott, miképpen szocializálódott rétegek helyezkednek el közöttük, s hogy e rétegek közül mikor melyik a hangadó.

A tanultságnak a kiegyezés táján valószínűleg számottevő tisztelete és vonzása lehetett. A társadalom egyes csoportjainak az értékrendje is, ízlése is mintha felfelé igazodott volna. De sok helyről, például az irodalomból, a sajtóból tudhatjuk: az a társadalom – a „boldog békeidők” mítoszának dacára – messze állt nemcsak az ideálistól, hanem az ésszerű módon elképzelhetőtől is. A nagy társadalmi változások pedig nem fokozatosan következtek be, hanem óriási megrázkódtatások (világháború, forradalmak, ellenforradalom, Trianon) sorozatán keresztül, mikor is többször akadtak harsány, változatos politikai színezetű csoportok, melyek a nyers politikai – mondhatni: jogi és rendőri – hatalomhoz képest az olvasási, művelődési kultúra haszontalanságát vallották, és kétségbe vonták a hagyomány és a műveltség önértékét is. Valamilyen mértékben mindez talán elkerülhetetlen világjelenség volt, de egyáltalán nem tekinthető mellékes tényezőnek, hogy az efféle nézetek és az efféle hatalomgyakorlás miképpen felkészült országot értek el.

Ha a műveltségi szakadékról esik szó, a következő adatokra lehet gondolni. Az *Évkönyv* különböző adatsoraiból azt lehet kiolvasni, hogy 1900-ban Magyarországon 2.384.122 gyerek járt a népiskola különböző osztályaiba, érettségét 3.508-an tettek, egyetemre pedig 9.057-en jártak.³² Ezek az adatok minden bizonnyal azt jelentik, hogy miközben milliós számokra volt szükség az írni-olvasni tanulók összeírásához, a rendszeresen, mintegy életvitelszerűen nehéz olvasmányokkal találkozók száma – nem az éppen a tanulmányaikat folytatók körében, hanem a teljes népességben – még legjobb esetben is mindössze néhány tízezer lehetett. Az érettségizők csekély száma megerősíti, amit egyébként is sejteni lehet: ekkoriban az érettségi választotta el mindenki mástól azokat, akiket nagyjából a mai értelemben is értelmiséginek lehet tekinteni. Az egyetem az érettségi logikus, de nem szükségszerű folytatása volt. Az érettségi birtokában bárki beiratkozhatott az egyetemek különböző fakultásaira.

A műveltségi szakadék meglétéről más statisztikai adatokból is meg lehet bizonyosodni. Az *Évkönyv* 116.462 értelmiségit tartott számon 1890-ben.³³ Közülük azonban sokakat, a nagy többséget nem lehet a korabeli magyar szépirodalom vagy bármiféle irodalom rendszeres vásárlójának és

olvasójának tekinteni. A néptanítók 23.313 fős csoportjának a fizetése még szerény megélhetésre is alig futotta. De – mások mellett – a közigazgatás 25.353, a közegészségügyi szolgálat 17.819 és az egyházi szolgálat 19.184 fős csoportjainak számottevő része is kívül esett a kortárs magyar szépirodalom könyveit gyűjtő olvasók körén. A minimális iskolázottságú milliók és a műveltnek mondható, mindenesetre iskolázott – napilapokat nagy valószínűséggel, de könyveket nem okvetlenül vásárló – néhány tízezer között szinte átmenetek nélküli, éles határ húzódott.

Röviden visszatérve az irodalomra: a történelmi jelentőségű korszakváltás ismeretében nem látszik merő véletlennek, hogy a 19. század utolsó harmadában, a szóbeliségnek és az írásbeliségnek éppen ezen a határvonalán került előtérbe az irodalmi történetmondásban a szóbeliségnek az a formája, melyet anekdotának szokás nevezni. A szépirodalom a szóbeliségre vezette vissza, élőbeszédbeli műfajként alkotta meg az írott irodalmiság keretein belül az anekdotát. Más szavakkal fogalmazva: az anekdota merőben és tisztán a fikciós történetmondás írói leleménye ugyan, de a korabeli sikerének megvolt a maga társadalmi indokoltsága.

Vasút, posta, nyomda, kiadó

A kiegyezés alapvetően változtatta meg az ország életét – minden egyes család mindennapi életvitelének szintjén is. A kis településekre is, vagy legalább a közelükbe eljutó országos hálózatok (vasút, posta, bank, iskola, kórház) kiépülése vehető a nagy átalakulásnak a kortársak számára legnyilvánvalóbb, legközvetlenebbül érzékelhető jelének. Nyilván nem lehetett nem észrevenni például, hogy a gyerekek reggelente iskolába indultak.

Számolni kell azzal is, hogy az ország számára a korszak gazdaságtörténeti értelemben összességében sikeresnek tekinthető, volt legalábbis páratlanul sikeres szakasza:

Az 1887 és 1898 közötti időszak a magyarországi tőkés gazdaság százéves történetének legjelentősebb fellendülési szakasza volt. A beruházások volumene és a hitelintézetek tőkeállománya egy évtized alatt megháromszorozódott; a szén-, vasérc- és nyersvastermelés megkétszereződött. Több mint 7000 km új vasútvonal épült, a gyáripar termelésének üteme pedig elérte az évi 7%-ot.³⁴

A nagy fellendülést végső soron a kiegyezés tette lehetővé. Az 1873-ban kezdődött hatalmas, évtizedekig elhúzódó világgazdasági válság (az ún. „long depression”), mely – egyebek mellett – jelentős mértékben átrendezte Anglia és Németország egymáshoz viszonyított gazdasági erejét az utóbbi javára, nem tudta tartósan lefékezni Magyarországnak a kiegyezéssel megindult (és a válság kirobbanásáig sok botladozást, panamát és botrányt is magában foglaló) gazdasági fejlődését.

Jóllehet a világválság évtizedei során a mezőgazdasági termékek ára harmadára esett vissza (miközben a vasé nem ugyanilyen arányban, hanem csak a felére csökkent), a termelésbe újonnan bevont területek, a gazdálkodás átalakulása és az újonnan létrejött vasúti hálózat kedvező díjszabásának köszönhetően még így is bőven megérte közeli és távoli piacokon – a Monarchia egységes belső piacán és a Monarchián kívül – értékesíteni a mezőgazdasági termékeket. De nemcsak a mezőipar környékén jöttek létre számottevően nagy vállalkozások és halmozódtak fel hatalmas vagyonok, hanem a bányaiparban és a gépgyártásban is.

Külső és belső nem független egymástól: a korabeli újságok jellege és rovatbeosztása – bár a különböző lapoknak időnként voltak sajátos hagyományai – számos vonásban külső tényezőkkel, végső soron pedig az ország átalakulásával magyarázható. Nyilvánvaló például, hogy az ország egész területén terjesztett politikai napilapok, melyek fellépés, komolyság, felelősségtudat és hanghordozás tekintetében jól érzékelhetően a Parlamenthez mérték magukat, előfeltételként igényelték a vasúthálózat megfelelő mértékű kiépülését. Az 1850-es években még hetekig tartott a postai szállítás Budapestről Kolozsvárra, márpedig frissesség nélkül a napilapok keveset érnek. A lapok egyes rovatai pedig annak függvényében alakultak, milyen más sajtótermékek léteztek egy-egy lappal párhuzamosan. A szakmai lapok létrejöttével bizonyos típusú cikkek, tanulmányok immár nem a napi- és hetilapokban, hanem a megfelelő szakközlönyökben találták meg a helyüket.

Az *Évkönyv* egyes kötetéből a következő adatokat lehet megtudni a postán szállított lapok számáról.³⁵

év	1881	1890	1900	1910
példányok ezrekben	28.426	56.303	96.356	154.961

1881 és 1890 között megduplázódott az eladott sajtótermékek száma, 1890 és 1900 között majdnem ismét megduplázódott. 1900 és 1910 között viszont már csak nagyjából a másfélszeresével bővült a postai úton értékesített lapok száma.

Továbbra is a technikai feltételek felől közelítve az időszaki sajtó kérdéséhez, a nyomdákhoz jutunk. A nyomdák számának alakulásáról valamivel nehezebb megbízható adatokat találni, mint az írástudásról, a vasútvonalak hosszáról vagy a vasúton szállított sajtótermékek számáról. A *Statisztikai Évkönyv*nek erre az időszakra eső köteteiben nincs ilyen rovat, *Magyar Könyvszemle* pedig meglehetősen későn, 1899-ben kezdte el rendszeresen közzétenni a nyomdák adatait.

Ballagi Aladár könyvében, *A magyar nyomdászat történelmi fejlődése, 1472–1877* című műben olvashatjuk a következőket:

Midőn nemzetünk 1860-ban újra föllélegzett, a szabadabb szellem nyomdáink számát is tetemesen szaporítá. Ez évben, ifj. Emich Gusztáv és Szabó József nyomdászok adatai szerint Pesten már 12 nyomda létezett, u. m. Trattner Károlyi, Landerer és Heckenast, Beimel J. és Kozma Vazul, Emich Gusztáv, Müller Emil, Herz János, Engel és Mandelló, Werfer Károly, Wodianer Fülöp, Gyurián József, Bucsánszky Alajos és Boldini Róbert nyomdái. Csak ős Buda maradt hátra, a maga megcsontosodott két nyomdájával, az egyetem és Bagó Mártonéval. A szoros értelemben vett Magyarország vidéki városaiban pedig 54 intézet működött.³⁶

Szintén Ballagi könyvéből származnak az adatok, melyeket a következő táblázatban lehet összefoglalni:³⁷

év	nyomdák Budapesten	nyomdák vidéken
1866	17	105
1877	51	198

Megfontolandó Ballaginak a következő véleménye is:

A nyomda-szaporodás legfőbb emeltyűjét a szerencsésebb alakulású politikai viszonyokban kell keresnünk. Ennek nyilvánulása, a tán nagyon is buján tenyésző hirlapirodalom.³⁸

Az idézett részlet ugyan nem állítja, de kézenfekvő volta miatt érdemes megemlíteni azt az elképzelést, mely szerint a nyomdák számának növekedését valamiképpen az újságok iránt mutatkozó igény kényszerítette vol-

na ki. E gondolat valószerűtlenségét történetesen éppen Ballagi számaival lehet megmutatni. Ballagi Budapesten kívül 121 települést sorol fel, melyek nyomdával rendelkeztek 1877-ben. Szinnyei Józsefnek a *Vasárnapi Újság*ban közzétett adatai viszont azt mutatják, hogy 1877-ben mindössze 71 vidéki városban jelent meg valamilyen sajtótermék. Az eltérés, 50, a két szám között nem csekélység: kapacitás lett volna, de a nyomdával rendelkező települések tetemes részén *nem* jelent meg újság. Következésképpen nem lehet igaz, hogy a „buján tenyésző” hírlapirodalom vezetett volna a nyomdák számának szaporodásához, hanem sokkal inkább az történhetett, hogy a nyomdák tulajdonosai gondolkodhattak el azon, egyéb tevékenységeik mellett ne indítsanak-e valamilyen – jó esetben rendszeres üzletmenetet, tervezhető bevételt, ismertséget és politikai befolyást hozó – hírlapot, ha a nyomda már egyébként is megvolt. S ha, végül, számolunk azzal is, hogy az 1878-ban fennálló 281 lapból 1899-ben már csak 45 (16 %) élt, ugyanakkor az 1878-ban működő 185 vidéki nyomdából 1899-ben 68 (36,7 %) még mindig létezett, akkor egyértelműen megállapíthatjuk, hogy a nyomdák stabilabb intézmények voltak, mint az egyes lapok. Némi túlzással azt is lehetne mondani: lapok jöttek, lapok mentek, a nyomdák maradtak. Ez azonban egyúttal azt jelenti, hogy nem azoknak a lapoknak volt jó esélyük a fennmaradásra, amelyeket valamely, nyomdával nem, csak nemes célokkal és szép ideálokkal rendelkező társaság indított el, hanem amelyek mögött tulajdonosként nyomdák álltak. De ez önmagában még csak részleges válasz arra a kérdésre, hogyan maradhattak fenn lapok.

Ballagi és Szinnyei számainak összevetése azért is érdekes, mert egyrészt rávilágít arra, hogy a nyomdai kapacitás növekedése messze megelőzte a lapok igényeit, másrészt kiderül belőle, hogy a Budapesten nagyjából ugyanekkor létrejött nagy nyomda- és sajtóbirodalmak a legkevésbé sem gátolták a vidéki nyomdák és vidéki lapok szaporodását. Az országos lapok egy-egy településen nagyon más közönséget nem vehettek célba, mint amelyik a helyi újságokat is olvasta (és ez fordítva is igaz), ugyanakkor a két lap-típus egészen más szükségleteknek felelt meg. Más szavakkal fogalmazva: a különböző típusú lapok – a kezdeti idők után – nemigen zavarták egymás köreit. Nem elsősorban egymással versenyeztek olvasókért, hanem a saját kategóriájukon belüli vetélytársakkal. Mindenesetre a *Magyar Könyvszemle* 1899-ben már 282 településen 791 nyomdát tartott számon. Közülük 191 volt Budapesten. Igaz viszont, hogy jelentős kapacitáskülönbség volt néhány budapesti nagyüzem és a vidéki kisvállalkozások között. És ezen a

ponton érdemes visszalapozni az Előszó mellékletéhez, vagyis ahhoz, hogy 1898-ban hány és hány helyen jelentek meg szépirodalmat is közlő politikai napi- és hetilapok, politikamentes napilapok.

A kiegyezés után jött létre számos olyan nagy nyomda- és kiadóvállalat Budapesten, melyek még a századfordulón is jelentős – bizonyos vonatkozásokban döntő – súllyal voltak jelen a magyar kulturális életben.

Emich Gusztáv (1814–1869) vállalkozásai sok átalakuláson mentek keresztül: Emich először a könyvkereskedés mellett kezdett el könyvkiadással – még Petőfi életében – foglalkozni, majd ezeket a lapkiadás (*Honderű, Reform*) és a nyomda követte. Ő adta ki 1850-től a *Pesti Naplót*, majd 1852-ben megszerezte a lapot előállító nyomda tulajdonjogát is. Röviddel a halála előtt, 1868-ban alapította meg az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulatot. A *Pesti Napló* (1850–1939) és különböző akadémiai kiadványok mellett más lapokat is kiadott. Közéjük tartozott *Budapesti Hírlap* (1853–1860). Az újság címe 1860-ban *Sürgöny* lett, és ezzel a címmel 1867-ig létezett. 1864-ben és 1867-ben Kecskeméthy Aurél szerkesztette. A *Hon* 1863 és 1882 között jelent meg Jókai Mór szerkesztésében. A *Koszorú* (1863. január 4.–1865. június 25.) Arany János lapja volt. Szintén Emich kiadványai közé tartozott a *Szépirodalmi Lapok* (1853. január 2. – 1853. június 30.) Pákh Albert és Gyulai Pál szerkesztésében. A *Pesti Napló* mellett Emich elindított egy másik hosszú életű újságot, a *Fővárosi Lapokat* (1864–1903), melyet szinte az első időktől 1892-ig Vadnai Károly szerkesztett. Az Athenaeumnak saját papírgyára is volt.

Heckenast Gusztáv (1811–1878) nyomdai vállalkozása, melynek 1848–1849 utáni fennmaradásában komoly szerepet játszott az 1854-ben indult *Vasárnapi Újság* tartós sikere, 1873-ban alakult át a Franklin Társulattá (Franklin Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda Rt.). Heckenast kiadványai közé tartozott Arany János *Szépirodalmi Figyelője* (1860. november 7. – 1862. október 30.), Toldy István *Nemzeti Hírlapja* (1874. december 22. – 1879. június 30.) és Gyulai Pál *Budapesti Szemléje* (1873–1944).

Más kiadóknak és nyomdáknak vagy kevesebb nevezetes lapjuk volt, vagy megszűntek a századforduló idejére. A következő oldalon látható táblázat néhány nagyobb kiadó és nyomda (Franklin, Athenaeum, Akadémia, Eggenberger, Révai, Lampel, Singer és Wolfner, Légrády, Hornyánszky Viktor, Pallas) éves könyvtermését mutatja öt éves ugrásokkal 1880 és 1914 között.³⁹

2. táblázat: Néhány nagyobb kiadó és nyomda könyvtermése 1880 és 1914 között.

Év	össz.	Fran.	Ath.	Ak.	Egg.	Rév.	Lam.	Sing.	Lég.	Hor.	Pall.
1880	1227	77	38	35	56	4	55	1	11	11	0
1885	2032	99	64	55	46	51	67	5	29	18	20
1890	1859	143	58	35	72	31	110	70	18	48	53
1895	2019	96	88	45	68	17	133	74	16	60	29
1900	3846	296	196	47	46	18	180	96	20	89	109
1905	4125	275	154	48	7	64	121	75	19	91	101
1910	4505	310	173	62	17	20	152	101	17	104	106
1914	4549	310	99	37	9	11	50	76	13	64	116
össz.		6892	4231	1618	1638	1252	3184	1928	1054	2094	2240

A táblázat második függőleges rovata azt mutatja, összesen hány könyv jelent meg az adatbázis szerint Magyarországon az adott évben. Az utolsó vízszintes rovat pedig a kiadók által összesen (tehát nem csak 1880–1914 között) megjelentetett könyvek számát jelöli.

A nagy kiadók könyvei az ország éves könyvtermésének mindössze a 20–30 százalékát teszik ki. Érdeemes megnézni a nagyobb vidéki városokban kiadott könyvek számát is.

város	1880	1885	1890	1895	1900	1905	1910	1914
Arad	13	17	9	19	21	22	24	34
Debrecen	31	44	25	22	50	92	75	66
Eger	25	27	11	13	36	24	42	21
Győr	10	20	9	26	23	31	31	28
Kassa	13	25	13	18	36	45	37	24
Kolozsvár	36	44	50	46	72	100	130	129
Nagyvárad	11	17	14	9	20	28	32	34
Pécs	2	18	14	17	37	34	14	26
Pozsony	22	41	55	42	70	53	40	54
Sopron	6	12	7	8	13	13	21	16
Szeged	8	31	29	28	66	57	54	28
Temesvár	10	13	14	16	28	40	46	42

Feltűnő, hogy Kolozsvár, melyet időnként mint „Erdély fővárosát” emlegettek, milyen magasan kiemelkedik a többi város közül. Egyébként pedig a két táblázat alapján arra a következtetésre lehet jutni, hogy az évente megjelenő könyvek nagy többségét nem a budapesti nagy kiadók és a vidéki városok nyomdái állították elő, hanem a megannyi – budapesti és vidéki – kis nyomdában készültek.

A könyvkiadás mellett a helyi lapok számának alakulása is érdekes. A 3. táblázatban – Szinnyei alapján – néhány nagyobb település adatai találhatóak.

A 2. táblázat ismeretében már nem igazán meglepő, hogy Kolozsvár ebben a tekintetben is az élen állt. Az sem tekinthető meglepőnek, mennyire együtt mozog az egy-egy városban kiadott könyvek és az ugyanott megjelenő lapok száma – felfelé is, lefelé is. Szintén nem meglepő, hogy a legtöbb könyvet és lapot kiadó városokban volt a legtöbb nyomda is.

3. táblázat: Helyi lapok településenként 1870 és 1910 között.

	1870	1875	1880	1885	1890	1896	1900	1905	1910
Arad	2	1	1	4	5	5	13	14	27
Baja	-	1	2	2	1	1	3	3	4
Balassagyarmat	-	1	2	2	3	2	5	3	6
Békéscsaba	-	1	3	3	3	3	3	10	11
Debrecen	5	7	8	9	7	10	15	23	13
Eger	3	6	10	6	7	6	7	8	8
Esztergom	2	3	5	4	4	7	7	8	8
Félegyháza	-	1	2	3	2	3	2	3	1
Gyöngyös	-	1	3	3	3	3	5	4	7
Győr	3	3	5	9	11	10	9	18	21
Gyula	2	1	2	1	2	1	2	4	3
Hódmezővásárhely	-	2	3	4	4	4	4	6	7
Kalocsa	-	1	2	2	5	3	3	4	4
Kaposvár	-	1	3	5	5	4	5	8	11
Kassa	1	4	5	4	5	6	8	8	7
Kecskemét	-	1	2	6	5	3	12	12	11
Kolozsvár	4	9	11	16	21	26	22	31	31
Komárom	-	1	2	6	3	4	3	9	8
Losonc	-	1	2	1	2	3	1	2	5

	1870	1875	1880	1885	1890	1896	1900	1905	1910
Makó	-	1	2	2	2	2	4	6	6
Máramarossziget	3	2	3	2	3	4	5	10	6
Marosvásárhely	1	3	2	2	2	3	8	15	10
Miskolc	1	1	3	4	5	4	8	13	14
Nagybánya	-	-	3	1	1	1	2	4	8
Nagykanizsa	4	3	2	6	4	3	2	4	5
Nagyvárad	2	2	7	4	6	9	13	19	17
Nyíregyháza	2	4	2	3	4	4	2	4	8
Pápa	-	1	3	3	5	3	4	5	8
Pécs	5	4	3	6	7	6	11	6	10
Sopron	-	2	2	3	6	5	10	27	25
Szabadka	-	2	3	3	4	8	6	11	19
Szatmárnémeti	2	1	2	4	6	6	6	9	16
Szeged	3	5	2	4	7	7	15	21	23
Székesfehérvár	-	3	3	7	4	3	6	12	7
Szentes	-	1	2	2	2	2	4	4	6
Szolnok	-	1	2	5	4	3	5	8	8
Szombathely	1	2	4	5	7	8	6	13	18
Vác	-	4	2	1	3	1	2	3	8
Veszprém	1	-	2	7	6	5	7	6	7
Ungvár	3	1	4	5	5	6	5	5	8

Mivel azonban a nagy könyvkiadók és könyvnyomdák listája nem feltétlenül esik egybe a nagy lapkiadókkal és lapnyomdákkal, a *Magyar Könyvszemle* adatai alapján meg kell nézni azt is, mely kiadók (nyomdák) rendelkeztek a legtöbb sajtótermékkel egy-egy időpontban. A Szinnyei által közölt adatok konzisztenciája azonban nem teszi lehetővé részletes vizsgálódást. Mindössze két év, 1905 és 1910 adatai állíthatók értelmesen egymás mellé, de még ez a rövid adatsor is figyelmet érdemel:

nyomda, kiadó	lapok száma 1905-ben	lapok száma 1910-ben
Világosság	24	55
Stephaneum	39	47
Franklin	40	41
Pallas	40	39
Pátria	31	38
Hornyánszky Viktor	31	32
Globus	25	31
Athenaeum	33	28
Wodianer	19	15
Európa	12	11
Budapesti Hírlap	14	6
Légrády	13	7
Singer és Wolfner	3	3

A táblázat első két rovatában szereplő cégek – 1910-ben a legjelentősebbek – nem szerepelnek a nagy könyvkiadók listáján. Az 1899-ben alakult Stephaneum a Szent István Társulat egyesített üzemeinek részvénytársasága, az 1905-ben létrejött Világosság pedig a Szociáldemokrata Párt nyomdája volt. Sem a Stephaneum, sem a Világosság nem elsősorban könyvkiadóként működött, hanem lapok kiadására szakosodott. A későbbi fejlemények miatt említést érdemel, hogy egyes kiadványaikban éppen a két legnagyobb lapkiadó hagyta el az elsők között a szépirodalmi rovatot.

A fenti táblázat egyik legfeltűnőbb adata is figyelmet érdemel. A Singer és Wolfner cég lapkiadói tevékenysége – szemben más cégekével – egyáltalán nem állt arányban a könyvkiadói súlyával. A Singer és Wolfner cég

láthatóan nem sok különböző lapot akart kiadni, ekkoriban például nem is próbálkozott napilappal vagy politikai hetilappal, hanem mindössze néhány sikeres lapra korlátozta a működését. A cégnek 1910-ben három lapja volt:

Új Idők. Szerk. Herczeg Ferencz. Tul. Singer és Wolfner. Nyom. a Bp. Hírl. ny. XVI. évf. Megj. het. 16 K, száma 40 f.

Az Én Újságom. Szerk. Pósa Lajos. Kiadó Singer és Wolfner-cég. Nyom. Hungária. XXI. évf. Megj. vasárnap. 10 K, száma 20 f.

Magyar Lányok. Szerk. T. Tutsek Anna. Tul. Singer és Wolfner. Nyom. Hungária. XVI. évf. Heti. 12 K, száma 30 f.

A sok lappal rendelkező cégek viszonylag könnyebben engedhették meg maguknak egyik vagy másik újságjuk átalakulását vagy megszüntését, mint a Singer és Wolfner. Jó lenne tudni, hogy az *Új Idők* fennmaradásában – állítólagos önfenntartásában – mekkora és milyen szerepet játszott az a különleges, egyedi viszony, mely a lapot a kiadójához fűzte.

Létezik olyan csoportja is a nyomdatermékeknek, mely a korszakra szinte árulkodóan jellemző átmenetet alkot az egyedi könyvek és az időszaki sajtó között. A könyvsorozatok átmeneti jellegét mutatja, hogy közülük némelyeknek nemcsak számozása, hanem évfolyamjelzése is volt. A századforduló irodalmát tárgyaló műben minden bizonnyal részletesen kellene vizsgálni – például a kánonalkotó igyekezetük miatt – ezeket a sorozatokat (sajátosságukat, összetételüket, reprezentativitásukat), itt most azonban mindössze az időszaki sajtó határeseteként jönnek elő.

A kortárs hazai irodalom szempontjából a legnagyobb, illetve legfontosabb sorozatok a következők voltak. Az adatok forrása ezúttal is Petrik, a címek alatt pedig néhány jellemző név a kortárs magyar szerzők és fordítók közül.

Athenaeum olvasótára. Budapest, 1892–1905. Athenaeum.

Jókai Mór, Tolnai Lajos, Thury Zoltán, Benedek Elek, Justh Zsigmond, Malonyay Dezső, Ábrányi Kornél, Ambrus Zoltán, Papp Dániel, Tormay Cecile, Rákosi Viktor

Athenaeum könyvtár. Bp., 1911–1920. Athenaeum.

Kóbor Tamás, Biró Lajos, Heltai Jenő, Szini Gyula, Móricz Zsigmond, Bródy Sándor, Cholnoky László, Krúdy Gyula

Egyetemes regénytár. Budapest, 1–27. évf.

(1885-től, évfolyamszámozás 1886-tól.) *Singer és Wolfner.*

Mikszáth Kálmán, Tolnai Lajos, Petelei István, Bródy Sándor, Herczeg Ferenc, Jókai Mór, Gárdonyi Géza, Thury Zoltán, Benedek Elek, Heltai Jenő, Lovik Károly

Filléres Könyvtár. Szerkeszti Pósa Lajos. 1 – 94. kötet.

Bpest, 1895–1900. Singer és Wolfner.

Mikszáth Kálmán, Jókai Mór, Gárdonyi Géza, Herczeg Ferenc, Thury Zoltán, Bródy Sándor, Benedek Elek, Krúdy Gyula, Móra Ferenc, Pósa Lajos

Fővárosi Színházak Műsora. 1 – 255. szám. Szerkeszti (1–29.) Szomaházy István, azután Hevesi Sándor. Budapest, 1898–99. Vass József. Lampel.

Fővárosi Színházak Műsora. Szerk.: Incze Sándor.

Bp., 1911–1920. Lampel.

Ambrus Zoltán, Heltai Jenő, Molnár Ferenc, Karinthy Frigyes, Kosztolányi Dezső

Legjobb könyvek. Budapest, 1897 – 1919. Légrády Testvérek.

Mikszáth Kálmán, Gárdonyi Géza, Kóbor Tamás, Szini Gyula, Móricz Zsigmond, Jókai Mór, Rákosi Viktor, Erdős Renée, Biró Lajos, Ambrus Zoltán, Cholnoky László

Magyar Könyvtár. Szerkeszti Radó Antal. 1–200. füzet.

Budapest, (1897–1920.) Lampel Róbert.

Rákosi Viktor, Szabolcska Mihály, Ágai Adolf, Jókai Mór, Ambrus Zoltán, Mikszáth Kálmán, Tolnai Lajos, Papp Dániel, Heltai Jenő, Ignotus, Krúdy Gyula, Ady Endre, Biró Lajos, Beöthy Zsolt, Móricz Zsigmond, Molnár Ferenc, Bródy Sándor, Szini Gyula, Nagy Endre

Modern Könyvtár. Szerkeszti Gömöri Jenő.

Budapest, Politzer Zs. és fia. (Athenaeum.)

Kosztolányi Dezső, Szini Gyula, Cholnoky Viktor, Biró Lajos, Kaffka Margit, Kóbor Tamás, Csáth Géza, Nagy Lajos, Somlyó Zoltán, Krúdy Gyula, Karinthy Frigyes, Németh Andor, Lukács György, Balázs Béla, Bródy Sándor

Monologok. Vig és komoly magánjelenetek. 1–91. füzet.

Budapest, 1888 – 1910. Singer és Wolfner.

Thury Zoltán, Heltai Jenő, Benedek Elek, Molnár Ferenc, Lengyel Menyhért, Nagy Endre, Herczeg Ferenc, Krúdy Gyula

Mozgó Könyvtár. Budapest, 1908–1911. Schenk Ferenc.

Heltai Jenő, Molnár Ferenc, Krúdy Gyula, Biró Lajos, Ambrus Zoltán, Csáth Géza, Rákosi Viktor

Nyugat Könyvtár. Szerk.: Fenyő Miksa–Hatvany Lajos.

Bp., 1911. Athenaeum.

A Nyugat folyóirat könyvei. Budapest., 1916. Nyugat. kiad.

Hatvany Lajos, Babits Mihály, Bródy Sándor, Krúdy Gyula, Csáth Géza, Ady Endre, Szép Ernő, Tersánszky Józsi Jenő, Szomory Dezső, Kaffka Margit, Móricz Zsigmond

Tevan-könyvtár. Békéscsaba, 1912–1919. Tevan A.

Karinthy Frigyes, Ady Endre, Nagy Lajos, Csáth Géza, Kosztolányi Dezső, Kaffka Margit, Somlyó Zoltán, Krúdy Gyula

Olcso Könyvtár. Budapest. 1875 – 1920. Franklin-társ.

Ez az ellenpélda. A könyvsorozatot Gyulai Pál, később pedig Heinrich Gusztáv szerkesztette, akik 1920-ig hozzávetőleg kétezer könyvet adtak ki, de egyetlen kortárs magyar szerzőnek sem találtak helyet a sorozatban. Az ízlésük nagyjából Arany Jánosnál és Kemény Zsigmondnál dermedt meg.

Összefoglalóan ezúttal csak annyit érdemes a listához hozzáfűzni, hogy – az Olcso Könyvtár kivételével – mindegyik sorozat azt sugallta, hogy a kortárs magyar irodalom a kultúra elhanyagolhatatlanul fontos eleme volt.

Szinnyei József és a hazai hírlapirodalom

Szinnyei József (1830–1913) nevéhez – érthető módon – elsősorban a *Magyar írók élete és munkái* című nagy művét szokás társítani. Érthető, hiszen aligha akad magyar bibliográfus, irodalomtörténész, aki ne ismerné ezt a művet. Van azonban Szinnyeinek egy másik, szintén hatalmas terjedelmű munkája, melyet – a sajtótörténeszeket leszámítva – kevesebben tartanak

számon. Jelentősége, miként ezt mostanában egyre jobban látni, szintén nem csekély. Az alábbiakban eme gigantikus adathalmaz néhány érdekes és fontos jellemzőjét fogom tárgyalni. A félszázadon át, éves folytatásokban közzétett adathalmazra „Szinyei listája” és a „sorozat” összefoglaló nevekkkel fogok utalni.

A sorozat első darabja „A magyar hírlapirodalom 1861 elején” címmel jelent meg a *Vasárnapi Újság*ban 1861. január 6-án. A felsorolás 52 tévelt tartalmazott, fél oldalt foglalt el. Csak az évtizedekkel későbbi fejlemények mutatták meg, így a sorozat indulásakor Szinyeinek sejtelve sem lehetett, mekkora vállalkozásba fogott. A sorozat – kinővén a *Vasárnapi Újságot* – 1895-től a *Magyar Könyvszemlébe* költözött, ahol már az első évben 28 oldalra volt szüksége. A sorozat utolsó teljes darabja, 1911-ben, három részből állt: „A hazai időszaki sajtó 1910-ben”, „Nem magyar nyelvű hírlapirodalom”, „Folyóiratok”. A három rész együttesen 91 sűrűn szedett oldalt töltött meg. Közülük az első és a harmadik 1680 tételt foglalt magába. De nem ekkor volt a legnagyobb a lista. Volt olyan év is, 1906, amikor 2292 tételből állt.

Amikor a sorozat megindult, az időszaki sajtó termékeinek gyűjtése és módszeres nyilvántartása mindössze Szinyei József hobbija volt, aki ekkor Pozsonyban, Samarjai Károly ügyvédi irodájában dolgozott. A szabadidős tevékenység 1872 decemberében fordult komolyra, amikor Toldy Ferenc felvette az állástalan, már nem igazán fiatal Szinyeit az Egyetemi Könyvtár munkatársai közé.⁴⁰ Ha nem is a kezdet kezdetén, de Szinyei olyan pillanatban kezdte el gyűjteni a lapokat és az adataikat, amikor az összességüket szinte egyetlen pillantással át lehetett tekinteni. Ez az állapot azonban az idők során elmúlt: a lapok száma gyors ütemben gyarapodott. Az a hatalmas adathalmaz, melyet a félszázadon át közölt áttekintések tartalmaznak, bizonyosan nem jött volna létre a kortársai által „Gőzhangyának” becézett-csúfolt Szinyei József erőfeszítései nélkül. Ő maga pedig a késői kezdés után egyre magasabbra jutott a tudományos és a hivatali létrán, s ez egyben az időszaki sajtó könyvtárának növekvő megbecsülését is jelentette.

Amit róla, kevesekről lehet bizonyossággal elmondani: nélküle nemzeti kultúránk tekintélyes hányada menthetetlenül, pótolhatatlanul elveszett volna. De még Szinyei gyűjtő és leltározó munkássága sem tudott mindent megőrizni. Az időszaki sajtó közgyűjteményekben elhelyezett állományában mutatkozó hiányok Szinyei minden fáradozása ellenére is számottevőek. Csupán egyetlen példa: Krúdy Gyula egyes, szövegszerűen nem,

csak a címük alapján ismert elbeszélései manapság fellelhetetlen – remélhetőleg csak ideiglenesen lappangó – lapszámokban jelentek meg. Szinnyei 1888-ban lett a Nemzeti Múzeum akkor (és nagyrészt általa) létrehozott Hírlapkönyvtárának őre, mai megnevezéssel a vezetője. Az intézmény jogutódja ma az Országos Széchényi Könyvtár Hírlaptára.

Idővel, pontosabban szólva 1908-tól, a *Magyar Könyvszemle* is szűknek bizonyult, és Szinnyei munkatársai (Horváth Ignác, Kereszty István, Zászló János) éveken át nem a teljes listát, hanem csak a változásokat közölték. Az áttérés adatvesztéssel is járt. Változásnak mindössze az új lapok indulását és régiék megszűntét tekintették, szerkesztőik cseréjét nem. Ismét csak egyetlen példa: a *Könyvszemle* 1907-ben közzétett 1906-os listájában a *Pesti Napló* felelős szerkesztője Szerdahelyi Sándor, főmunkatársa Surányi József, az 1911-ben megjelent 1910-es listájában a lap főszerkesztője Surányi József, felelős szerkesztője Mester Sándor. A közbülső évekről nincs adat, jöllehet ekkor Surányi József még nem főszerkesztőként, hanem a felelős szerkesztő Mester Sándor mellett még mindig főmunkatársként dolgozott a lapnál. Ez önmagában még apróság – lehetne mondani. De az adatvesztés nyilvánvaló, és ez az eset rávilágít arra, hogy ezzel a módszerrel miképpen tűnhet el az adatok közül akár a szerkesztőségek többszörös és teljes cseréje is. Szinnyei 1908-ban már 78 éves volt, valószínűtlen, hogy érdemben beleszólhatott volna az adatközlés módszerébe. Utólag nehéz lenne kideríteni, talán nem is fontos annyira, de nem tudni, Szinnyei utódainak mennyire volt a szívügyük az egyre nagyobb feladatot jelentő évenkénti lista elkészítése. Könnyen elképzelhető viszont, hogy 1908-tól nem a közölt anyagot kellett volna korlátozniuk, hanem önálló sajtófigyelő és sajtótörténeti lapot, vagy legalábbis évkönyvet kellett volna kezdeményezniük, ha már a *Könyvszemlét* is kinőtték. Érdekes és valamelyest gyanús egybeesés ugyanis, hogy kimutatásban a felsorolt lapok száma történetesen akkortájt kezdett el tartósan és számottevően csökkenni, amikor a lista összeállítói az évenkénti tételes felsorolásról áttértek a változások követésére. De ki tudná ezt ma ellenőrizni? Busa Margit bibliográfiája 1867-ig jutott⁴¹, Lakatos Éva szintén óriási terjedelmű és értékű áttekintése eleve nem terjed ki a napilapokra. Mindkét vállalkozás behatároltságának ugyanaz az oka: a feldolgozandó anyag gigantikus. Ráadásul pontosan a hatalmas méretek adják Szinnyei sorozatának a jelentőségét. Azóta is – tehát immár egy évszázadnál is hosszabb ideje – az ő évente közölt listái nyújtják az egyetlen útmutatót a terjedelme miatt még ma is áttekinthetetlen anyaghoz.

Milyen adatokat tartalmaztak Szinnyei listái? Érdemes megtekinteni három, a sorozat elejéről, közepéről és végéről vett példát. A három időpontban ugyanannak a két lapnak, a *Pesti Naplónak* és a *Vasárnapi Újságnak* az adatai így néztek ki:

1861:

Pesti Napló, szerk. b. Kemény Zsigm., kiadó Emich Gusztáv.
Vasárnapi Újság, szerk. Pákh Albert, kiadó Heckenast Gusztáv.

1885:

Pesti Napló. Szerk. Urváry Lajos; kiadó-tulajdonos az Athenaeum irodalmi és nyomdai részvénytársulat. XXXVI. évfolyam. (Reggeli és esti kiadás.) Ára egész évre 24 frt.
Vasárnapi Újság. Szerk. Nagy Miklós; kiadó-tulajdonos a Franklin-Társulat magyar irodalmi intézet és könyvnyomda. XXXII. évfolyam. Ára 8 frt ; a «Politikai Újdonságok»-kal együtt 12 frt.

1910:

Pesti Napló. Főszerk. Surányi József. Felelős szerk. Mester Sándor. Tul. saját r.-t. Nyom. «Globus». LXI. évf. [É]vi ára 28 K, száma 10 f.
Vasárnapi Újság. Felelős szerk. Hoitsy Pál. Tul. ny. a Franklin társ. LVII. évf. Évi ára 16 K. Világkrónika c. mellékklappal negyedévi 4 K 80 f., száma 40 f.

A sorozat ötven éve alatt számos tekintetben megváltozott az közölt adatok részletessége, beosztása, tagolása, de maga a rendszer lényegében állandó maradt. Más szavakkal ez azt jelenti, hogy a rendszer viszonylag jól viselte el az időszaki sajtóban végbement óriási mennyiségi változást. Az első évben a lap nevéen kívül még csak a szerkesztő és kiadó szerepelt az adatok között, illetve vidéki lapok esetében a megjelenés helye. 1862-től Szinnyei feltüntette az előfizetési díjat és az egyes lapszámok árát, 1863-tól az évfolyamjelzést is. A szerkesztő, tulajdonos, kiadó és nyomda viszonya lehetett igen bonyolult is. Ebből – a 70-es évektől – Szinnyei annyit jelzett, amennyi egy-egy lap fejlécéből és kolofonjából kiderült. Minden bizonnyal nem véletlen és nem Szinnyei mulasztása, hogy a tulajdonviszonyok jelzése időnként elmarad vagy nem egyértelmű: a lapok ennyit árultak el belső ügyeikről. Mindenesetre Szinnyei listáiban a lapok leírásának ez a rendszerre maradt érvényben a sorozat egész ideje alatt.

A *Pesti Napló* és a *Vasárnapi Újság* már a 1861-es listában is más-más csoportba tartoznak. Az első alkalommal Szinyeyi a következő kategóriákat vette fel:

- ✦ Politikai napilapok
- ✦ Politikai hetilapok
- ✦ Encyclopaediai képes lapok
- ✦ Szépirodalmi és divatlapok
- ✦ Néplapok
- ✦ Szaklapok
- ✦ Humorisztikus lapok
- ✦ Vidéki lapok
- ✦ Külföldi lapok

Közülük a „politikai lapok”, a „politikai hetilapok”, a „szaklapok”, és a „humorisztikus lapok” kategóriái az első pillanattól az utolsóig léteztek Szinyeyi sorozatában. A többi kategória megnevezése változott az idők során. A fenti lista harmadik elemének a neve ekként:

- ✦ Encyklopaediai képes lapok 1861–1862
- ✦ Vegyes tartalmú képes lapok 1863–1870
- ✦ Vegyes tartalmú képes hetilapok 1871–1872
- ✦ Vegyes tartalmú képes lapok 1873
- ✦ Vegyes tartalmú képes hetilapok 1874–1906
- ✦ Vegyestartalmú képes lapok 1907–1913

A negyedik kategória megnevezései:

- ✦ Szépirodalmi és divatlapok 1861–1862
- ✦ Szépirodalmi és kritikai lapok 1863–1864
- ✦ Szépirodalmi s rokon tartalmú lapok 1865–1867
- ✦ Szépirodalmi s divatlapok 1868–1872
- ✦ Szépirodalmi és vegyes tartalmú lapok. 1873–1910
- ✦ Irodalmi és vegyes tartalmú lapok. 1911–1913

Az ötödik kategória nevei:

- ✦ Néplapok. 1861
- ✦ Vegyes tartalmú és néplapok 1862
- ✦ Egyházi és iskolai lapok 1863–1907
- ✦ Vallás- és nevelésügyi s ifjúsági lapok. 1908–1913

Az eredetileg „vidéki lapok” kategóriájának elnevezései is cserélődtek:

- Vidéki lapok 1861
- Vidéki, nem politikai, s nem szaklapok 1862
- Vidéki lapok (nem politikai vagy szakartalommal.) 1863–1865
- Vidéki lapok nem politikai tartalommal 1866
- Vidéki lapok (nem politikai vagy szakartalommal). 1867
- Vidéki lapok (nem politikai tartalommal.) 1872–1905
- Nem politikai tartalmú lapok. 1906–1908
- Vegyes tartalmú, nem politikai lapok. 1909–1913

A „külföldi lapok” kategóriája 1861 után véget ért. A laptípusok változásait követve viszont új kategóriák jelentek meg. A „folyóiratok” rovata 1865-ben önállósodott, majd a sorozat végéig megtartotta ezt az elnevezést. Új kategóriák voltak a „hirdetési lapok” (1868–1913), a „hivatalos lapok” (1906–1913), a „melléklapok” (1871–1913), valamint az „alkalmi lapok” (1906–1913) is.

Az egyes csoportokon belül a sorrendet egy ideig a lapok életkora határozta meg. Ennek néhány évtizedig alig volt jelentősége. Tíz évvel Szinyeyi első áttekintése után, 1871-ben is mindössze 164 lap létezett. Ekkora mennyiséget akár még rendszerezés nélkül is észben lehet tartani, sőt még az 1881-ben létezett 356 lapot is. De 1891-ben 645, 1901-ben pedig 1443 lap jelent meg. Minden bizonnyal a lapok számának növekedése kényszerítette ki, hogy az 1900-as áttekintésben Szinyeyi átállt az ábécé szerinti felsorolásra az egyes csoportokon belül. Hogyan másképpen állapítható volna meg viszonylag gyorsan, melyik csoportba rakta az előző évben, mondjuk, a *Művészvilág* című lapot? A szaklapok vagy a folyóiratok közé? 1901-ben a szaklapokat áttekintő Szinyeyi és a folyóiratokat áttekintő Horváth Ignác a *Művészvilág*ot történetesen mindkét csoportban elhelyezték – valószínűleg egyaránt indokolható módon. Milyen logika működött az egyes kategóriák elhatárolásában? Egyértelműek voltak-e a kategóriák, vagy a *Művészvilág* besorolása körüli bizonytalanságok megestek más lapokkal is? Szükség volt-e egyáltalán kategóriákra? Nem lett volna helyesebb egyszerűen betűrendben felsorolni a lapokat?

Visszatekintve könnyű, talán túlföntúl is könnyű arra az álláspontra helyezkedni, hogy Szinyeyi besorolásai tudományos szempontból csekély értéket képviselnek, gyakorlati szempontból pedig legalább annyira gátolják, mint segítik az egyes tételek megtalálását. A pozitívizmus korszaka tagad-

hatatlanul szerette a jelenségek osztályozását. A kortársak talán kisebb értéket tulajdonítottak volna a listának, ha az egyszerűen betűrendben sorolta volna fel az időszaki sajtó termékeit, nem pedig csoportokba rendezett adategyüttesként, mikor is maga a kategóriarendszer sugallhatta, hogy megbízható rendet visz az empirikus anyagba.

Szinnyei kategóriáit két alapvető szempont alakította: az időszaki kiadványok tartalma és megjelenésük sűrűsége. Az időbeli sűrűség mint szempont magyarázza a napilap, hetilap, folyóirat felosztást, mikor is a folyóirat, elvben, a heti megjelenésünél ritkább lapokra vonatkozik. Ezt a rendszert keresztezi a tartalom. A „politikai” szinte magától kínálkozott: szerepelt a politikai napilapok fejlécében. A politikai cikkeket tartalmazó lapok jogi értelemben különböztek a többi laptól. Indulásukkor a tulajdonosoknak – a havi vagy még ritkább megjelenésű lapok kivételével – számottevő összegű kauciót kellett letennie. A havi és ritkább lapok kaució nélkül is szabadon politikálhattak. Az év jelenti az idő alapú kategorizálás felső határát Szinnyei rendszerében. Az évkönyveket és a különböző lapok naptárait, bár a szó szoros értelmében szintén időszaki kiadványok, nem vette fel az áttekintésébe.

Az 1861-es listában szereplő „vidéki lapok” kategóriája némiképp félrevezető. A „vidéki lapok” – találhatóbb elnevezés híján – a hét napos időtartamon belül változó gyakorisággal megjelenő, nem politikai lapokra utalt, melyek történetesen, de nem szükségszerűen, hosszú ideig Budapesten kívül jelentek meg. 1874-től Szinnyei minden csoporton belül elkülönítette egymástól a budapesti és a vidéki lapokat. A sorozat 1906-tól kezdte felsorolni a budapesti nem-politikai lapokat is.

A tartalmi szempontú osztályozás eleve beépített nehézségeit mutatja a „vegyes tartalmú képes lapok” kategóriája. A probléma annyira nyilvánvaló, hogy felesleges több szót vesztegetni rá.

Érdekes, ritka szó a „humorisztikus”. Nem lehetetlen, de nem is könnyű vele máshol találkozni, mint Szinnyei listáiban. 1861-ben nem lehetett tudni, de az ide sorolható lapok – ma talán azt mondanánk, vicclapok – száma nem növekedett ugyanabban az ütemben, mint például a szaklapoké vagy a folyóiratoké, és végig meglehetősen alacsony szinten maradt. Ebben a tekintetben a képes hetilapok és a szépirodalmi lapok kategóriájára hasonlít. A szépirodalmi lapok alacsony száma könnyen félrevezető lehet. Az időszaki sajtó hatalmas fellendülésének egyik legnagyobb, talán a legnagyobb haszonélvezője éppen a magyar nyelvű szépirodalom

volt. Szinnyei sorozatának ideje alatt ma már talán nehezen érthető mély és bensőséges kapcsolat volt a szépirodalom és az időszaki sajtó között, még akkor is, ha ez a kapcsolat változott az évtizedek során.

Hogyan alakult a lapok száma az egyes kategóriákon belül a sorozat ideje alatt? Mivel teljes táblázat sok helyet igényelne, sőt el sem férne egy lapon, ehelyett inkább tíz éves ugrásokkal mutatom a számok alakulását. A kategóriák megnevezésében az 1900-as állapotot veszem alapul.

	1861	1871	1881	1891	1901	1910
politikai napilapok	6	13	23	23	70	107
politikai hetilapok	1	26	25	41	93	105
vegyes tartalmú képes hetilapok	3	6	5	3	12	10
egyházi és iskolai lapok	5	20	23	39	52	59
szépirodalmi és vegyes tartalmú lapok	7	9	20	16	22	12
humorisztikus lapok	3	6	4	10	18	34
szaklapok	17	30	64	137	278	367
vidéki lapok	9	18	78	147	218	267
hirdetési lapok	-	6	3	5	24	5
vegyes melléklapok	-	7	14	36	33	62
folyóiratok	-	23	97	187	310	430

Számarányuk alapján sorrendbe állítva: a folyóiratok, szaklapok, vidéki lapok és a politikai lapok adták egy-egy év termésének túlnyomó többségét, időnként 85 százalékát. Az összes többi kategória a maradék 15–25 százalékokon osztozott.

Térjünk vissza az 1901-ben mind a folyóiratok, mind a szaklapok között felsorolt *Művészvilág* problémájához. Kellőképpen egyértelműek voltak-e a kategóriák ahhoz, hogy az egyes lapok megtalálják közöttük a maguk helyét? A kérdésre nem nehéz válaszolni. A lapok besorolása sok esetben teljesen érthetetlen. Ez a probléma állandóan, mindvégig létezett. A *Vasárnapi Újság* egy ideig a szépirodalmi, majd a képes hetilapok között szerepelt, a *Képes Folyóiratot*, úgy látszik, mindkét irányba vitte a címe, mert hol a képes hetilapok, hol a folyóiratok között szerepelt.

Néhány példa – a sok közül – a folyóiratok közé sorolt lapokra, melyek pedig a címükben is világosan szaklapként határozták meg magukat:

1898:

A biológiai gyógyítástan szakközlönye. Szerk. Balogh Tihamér. Kiadja Jármay Gyula. Nyom. Eckstein Bernát és fia. IV. évf. Megjelenik havonként. Ára 6 korona. Orvosoknak 3 korona.

Centiméter. Férfiszabók szaklapja. Tulajdonos Stikarovszky János. Szerk. Luzny Antal. Nyom. Kálmán M. és társa. I. évf. Havonként jelenik meg. Ingyenlap.

1900:

Ácsok Szaklapja. A magyarországi ácsok érdekeit védő közlöny. Szerk. és kiadja Dénes Bálint. Nyom. Fried és Krakauer. I. évf. Havi. Ára 80 fillér.

Faipari és fakereskedelmi értesítő. A magyar faipar, fakereskedelem és erdőhasználat érdekeit szolgáló szaklap. Szerk. Egressi Arthur. Nyom. Révai és Salamon. IV. évf. Havi. Ára 8 korona.

1902:

Az Aëronauta. Léghajózási szaklap. A magyar aëro-club hivatalos közlönye. Szerk. Szántó J. Béla. Nyom. a Pesti kny. I. évf. Megj. havonta. Ára 6 kor.

A budapesti kefekötőmesterek és segédek szaklapja. Szerk. Szám István. Nyom. Engel J. Zsigmond. I. évf. Havonként. Ára 2 kor. 40 fill.

1904:

Amateur-fényképészek lapja. Fényképészeti és reproductio műveletekkel tudományosan foglalkozó művészeti szaklap. Szerk. Bodor Imre. Nyom. Kállai Ármin. I. évf. Havi. Ára 6 kor.

1910:

Arany- és ezüstműves-ipar. A budapesti arany- és ezüstműves-, ékszerész-, aranyverő- és óratokkészítő ipartestület hivatalos és szakközlönye. Szerk. Pilissy István. Nyom. Buschmann F. utó-dai X. évf. Megj. hav. Évi ára 6 K.

Ha valaki tudja, hogy létezett a fenti példák között szereplő *Ácsok Szaklapja*, az adatait a szaklapok listája helyett aligha fogja folyóiratok között keresni. Bár a szaklapok közt nem fogja megtalálni, de ha ott keresi, biztos

lehet benne, hogy jó helyen jár, mert nagyjából azon a helyen, ahol az *Ácsok Szaklapjának* kellene lennie, ott van az *Asztalosok Szaklapja*:

Asztalosok Szaklapja. Szerk. Pelczéder Ágoston. Nyomt. Neumayer Ede.
Hav. 2-szer. IX. évf. Ára 1 kor. 44 fill.

Az ilyen esetek következetlensége teljesen érthetetlen. Történeti megfontolások ide, tapintat oda, nem árt leszögezni, hogy az összes létező lap betűrendes felsorolása minden bizonnyal hasznosabb lett volna a kétes módon megállapított kategóriákban véletlenszerűen elhelyezett lapok listájánál. A politikai napi- és hetilapok természetesen kivételek: minden pillanatban zárt és egyértelmű listát alkottak. Könnyen lehet viszont, hogy rossz példát sugalltak.

Ezen a gondon is segíteni fog az Irodalomtudományi Intézetben elkészült összesített lista. Jelenleg (2022) még csak a házi változata létezik (a pdf-ből szövegszerkesztőbe áttett változat javítása folyik), végső soron nyilvános adatbázis lesz belőle. Egyetlen halmazban fogja tartalmazni Szinnyei József teljes sorozatát. Lapok, személyek, helyek, kiadók, nyomdák egyaránt kereshetők lesznek benne. Miképpen változtak a lapok szerkesztői az évek során? Milyen különböző lapoknál dolgoztak egyes emberek különböző időpontokban? Hány lapja volt egy-egy nyomdának? Hány lap jelent meg egy-egy városban valamely időpontban vagy időszakaszban? Ilyen és hasonló kérdésekre pusztán a külön-külön létező éves listák alapján nem lehet válaszolni, de mindez gyerekjáték lesz az összesített adathalmaz segítségével. Ferdinand de Saussure terminológiájával szólva: az éves listák szinkronikus metszetek. Az összesített lista velük szemben diakronikus totalitás.

A lapok száma, keletkezése, fennmaradása és megszűnése

Az időszaki sajtótermékek száma a 19. századi Magyarországon – ha a Szinnyei által évtizedeken át közölt adatokból indulunk ki – nem véletlenszerűen, hanem erősen érvényesülő szabályszerűség szerint alakult. A lapok „száma” ebben az összefüggésben természetesen nem példányszámot, hanem a különböző napilapok, hetilapok, folyóiratok (például: *Pesti Napló*, *Pesti Hírlap*, *Egyetértés*, *Vasárnapi Újság*, *Arad és Vidéke* stb.) összességét

jelenti. Vegyük fel szabályszerűségnek a következőt: a különböző időszaki sajtótermékek száma tíz évente megkétszereződött, és 1830-ban tíz lap volt. Az induló állapot és a növekedés mértékére vonatkozó feltevés jóslásokat enged meg. Ezek szerint például 1880-ban 320, 1900-ban pedig 1280 lapnak kellett lennie.

Néhány nagy, de magyarázható eltérést leszámítva a feltevés alapján kapott számok meghökkentően közel állnak a Szinnyei József által közölt adatokhoz. A nagy eltérések az 1848–49-re, az abszolutizmus időszakára, a millenium utáni egy-két évre, valamint a 20. század első évtizedének végére esnek. 1849–49-ben, valamint a millenium után a jóslhatónál több, Világostól a kiegyezésig viszont a vártnál jelentősen kevesebb időszaki sajtótermék jelent meg Magyarországon. Ezek az eltérések nagyon is érthetőek, a századforduló utáni visszaesés pedig talán az évszázados tendencia végét jelöli:

Év	Várt	Tényleges	Vég	Indul	1890	1900	1910
1830	10	10	/	/	/	/	/
1840	20	26	/	/	/	/	/
1847	37	33	/	/	/	/	/
1848–1849	38	86	/	/	/	/	/
1850	40	9	/	/	3	3	3
1854	56	20	/	/	1	1	1
1860	80	/	/	/	2	2	2
1861	88	52	12	7	2	1	1
1862	96	65	10	10	4	4	4
1863	104	80	23	8	4	4	3
1864	112	70	14	/	2	2	2
1865	120	75	15	13	2	2	1
1866	128	81	12	13	4	4	4
1867	136	80	/	/	9	8	8
1868	144	140	23	18	8	8	8
1869	152	163	42	/	11	11	11
1870	160	146	25	37	9	7	6
1871	176	164	40	54	10	8	8
1872	192	198	71	45	9	9	9
1873	208	201	61	49	13	13	13

Év	Várt	Tényleges	Vég	Indul	1890	1900	1910
1874	224	208	38	61	16	9	7
1875	240	246	50	44	11	9	9
1876	256	240	64	70	14	14	10
1877	272	268	40	49	15	9	9
1878	288	281	60	82	16	15	15
1879	304	321	74	103	15	13	11
1880	320	368	124	74	37	19	15
1881	352	356	47	87	21	14	11
1882	384	412	89	80	38	20	16
1883	416	427	54	100	27	19	15
1884	448	482	96	92	33	20	12
1885	480	494	81	85	31	22	19
1886	512	516	94	93	37	18	18
1887	544	539	103	88	48	22	15
1888	576	561	70	89	40	18	15
1889	608	600	79	87	83	20	15
1890	640	636	92	75	116	23	17
1891	704	645	83	101	/	34	28
1892	768	676	81	107	/	34	23
1893	832	699	73	104	/	31	31
1894	896	735	/	/	/	51	43
1895	960	806	/	/	/	35	23
1896	1024	801	/	/	/	54	44
1897	1088	1100	/	/	/	61	33
1898	1152	1207	/	/	/	72	40
1899	1216	1103	/	/	/	112	45
1900	1280	1132	/	/	/	167	39
1901	1418	1156	/	/	/	/	43
1902	1536	1216	/	/	/	/	61
1903	1664	1262	/	/	/	/	101
1904	1792	1330	/	/	/	/	71
1905	1920	1615	/	/	/	/	62
1906	2048	2292	/	/	/	/	84
1907	2176	2069	/	/	/	/	82

Év	Várt	Tényleges	Vég	Indul	1890	1900	1910
1908	2304	2059	/	/	/	/	119
1909	2432	2056	/	/	/	/	157
1910	2560	1680	/	/	/	/	249

A várt és a tényleges számok (a második és a harmadik oszlop) viszonyát folyamatában érdemes szemlélni. Ha megnézzük az 1870. évhez kapcsolódó számokat, azt látjuk, hogy a feltevés szerint ebben az évben 160 időszaki sajtóterméknek kellett volna lennie, valójában azonban mindössze 146 jelent meg. Ha azonban figyelembe vesszük a megelőző és következő év adatait (163, 164), akkor azt látjuk, hogy az általános tendencia ebben az időszakban is érvényesült, és az 1870. évi adat mindössze a máskor is észlelhető, a tendencia szempontjából nem különösebben izgalmas fluktuáció eredménye.

A táblázat negyedik és ötödik oszlopa (ahol van adat) azt mutatja – szintén Szinnyei alapján –, hogy az adott évben hány lap szűnt meg és hány lap indult újonnan. A táblázat utolsó három oszlopában az egyes lapok évfolyamjelzéséből kikövetkeztetett számok láthatók. Vagyis ezekből az oszlopokból az derül ki, hogy a vízszintes sorokban mutatott években indult lapokból hány élt még 1890-ben, 1900-ban és 1910-ben. Hiányoznak a számok az egyes rovatokból, ha Szinnyei alapján sem tudni, sem kiszámolni nem lehet őket. Ezt / jelzi.

A statisztikai adatok – nagyjából 1830-tól a 20. század első évtizedének közepéig – meglehetősen jól közelítenek a feltevés által jósolt számokhoz. Bizonytalansági tényezőként ehhez rögtön hozzá kell tenni néhány fenn tartást. Először is, az adatokat Szinnyei óta nem számolta újra senki, ő pedig részben a saját gyűjtése, részben a Nemzeti Múzeum Hírlaptárába beérkezett köteles példányok alapján dolgozott. A Hírlaptár állományát időről időre a más könyvtárakban és magángyűjteményekben fellelhető lapokkal egészítették ki. Nem tudni, hogy az új adatokat átvezették-e a régi listákba. Nehezítette Szinnyei helyzetét az is, ha az újonnan induló lapok példányai késve érkeztek a könyvtárba. Ilyenkor ezek a lapok kimaradtak az éves statisztikából. Valószínűleg ilyen és hasonló esetlegességekből adódnak Szinnyei számsorainak nyilvánvaló, sok esetben szinte abszurd furcsaságai, például az, hogy a fennálló, megszűnő és induló lapok számából szinte soha nem kapjuk meg a következő évben létező lapok számát. Az ilyen eltérések számos esetben jelentősek. De – megfelelően olvasva –

az adatok még így is tanulságosak. Az adatok felülvizsgálatáig pedig Szinyeyei számait lehet alapul venni.

Az imént említett, 1870-eshez hasonló visszaesések talán nem túl érdekesek, ám magából a jelenségből rögtön újabb következtetés adódik. Az évről évre megszűnő lapokra vonatkozó adatokból látszik, hogy a sajtótermékek számának emelkedése mögött nem gépies gyarapodás, mikor is az újonnan induló lapok egyszerűen hozzáadódnak a már létezőkhöz, hanem dinamikus folyamat állt. A lapokat felvevő piac ugyan gyors ütemben bővült a 19. század során, ez azonban egyáltalán nem jelentette azt, hogy ami létrejött, fenn is tudott maradni. A tíz évenkénti kétszereződés úgy jött létre, hogy közben folyamatosan megszűntek azok a lapok – újonnan indulók és régebbiek egyaránt –, melyek anyagilag lehetetlen helyzetbe kerültek. Például egyedül 1880-ban 124 lap szűnt meg. Ez a szám első ránézésre talán irreálisan magasnak látszik, de ehhez a számhoz rögtön két kiegészítés tartozik. Egyrészt az előző évben – a korábbi évekhez viszonyítva – sok (103) lap indult, tehát volt minek megszűnnie. Másrészt a következő évben, 1881-ben, már csak 47 – vagyis meglepően kevés – lap ért véget. A két év laphalálózási átlaga már jól illeszkedik a megelőző és következő számokhoz. Egyébként pedig az 1879-ben indult 103 lapból 1890-ben már csak 15 létezett, és a következő évben, 1880-ban indult 74 lapból pedig 37 maradt fenn 1890-ben. Ez a szám újabb 10 év elteltével ismét megfeleződött, és a lapok közül már csak 19 maradt életben.

A táblázatban található számok minden bizonytalanság ellenére elég jól mutatják, milyen sok lap hullott el az idők során. 1880-ban a várható 320-szal szemben, Szinyeyei szerint, 368 lap létezett, 1890-ben pedig a várható 640-nel szemben 636. A lapok számának duplázódása azonban úgy ment végbe, hogy ebben az időszakban 931 lap szűnt meg létezni. (Az induló lapok számát – sajnos – nem érdemes összeadni.) Hatalmas volt tehát a lapok cserélődése. A duplázódás miatt a századforduló táján a létező lapoknak nagyjából a fele bizonyosan az elmúlt évtizedben indult, de a régi lapok kirostálódása miatt a viszonylag frissen keletkezett lapok száma aránytalanul magas volt. A századfordulón létező sajtótermékek újságok voltak, a szónak több értelmében is. Ebben a környezetben ősrégi intézménynek, szinte kövületnek számított az 1850-ben alapított *Pesti Napló* és az 1854-ben indult *Vasárnapi Újság*.

Visszatérve a fenti példához: abból az adatból, hogy 1880-ban 124 lap szűnt meg, kiderül az is, hogy az abszolút számokról önmagukban – a szá-

mok időbeli sorozatából kiragadva – nemigen lehet megmondani, soknak vagy kevésnek minősülnek-e. A 124 soknak látszik ugyan, és kilóg a számoszlopból, de a környezetével is számolva sokkal jobban érthető, mint önmagában szemlélve.

Hirdetés

Az indulás, fennmaradás és megszűnés számai azt a következtetést készítik elő, hogy az időszakai sajtó, miközben szakadatlanul a túlélés és a növekedés lehetőségeit kereste, kénytelen-kelletlen módon, de pontos térképet rajzolt a korabeli olvasási kultúráról és olvasói konvenciókról. Jókora adag igazság van ebben az állításban, de kiegészítésre szorul. Ez az állítás akkor lenne korlátozások nélkül igaz, ha a lapok kizárólag az eladott példányokból tartották volna fenn magukat. Nem így volt. Jó volna a jelenleginél sokkal többet tudni az egyes lapok példányszámáról, az eladott lapok területi és társadalmi megoszlásáról és e számsorok időbeli alakulásáról. Egy-egy időpontban nyilván szélsőséges aránytalanságokat leíró görbével kellené számolnunk: néhány lapot országszerte sokan, a lapok nagy többségét viszont igen kevesen olvasták.

A lapok bevételei három részből álltak össze. A kiadó pénzhez juthatott az eladott példányokból, a hirdetésekéből és egyéb helyekről. Bár a sajtó egészét tekintve viszonylag keveset tudunk róluk, de teljesen nyilvánvaló, miben állt az első kettő, következésképpen érdemes a harmadikkal kezdeni. 1906. október 10-én Szemere Miklós interpellációt intézett a miniszterelnökhöz a Parlamentben. Ebből az interpellációból származnak a következő részletek.

Hiszi a t. Képviselőház, hogy az újságok nálunk a nagyközönség bizalmából állanak fenn [derültség] és vannak ily szép számmal? Azaz magyarul mondva: képzelik-e, hogy a hírlapok a rendes előfizetőkből és a rendes hirdetésekéből élnek? Ezt a gyengéd és bizalmas kérdést kénytelen vagyok felvetni – mert ha egy újság nem a rendes előfizető és hirdető közönségből él, de máshonnan, akkor mindenféle nemzetellenes, államellenes, avagy tisztán egyéni önös célokat szabadon szolgálhat. [Élénk helyeslés.]

A felvetett kérdésre röviden felelek. Nagy tisztelet a kivételeknek, a lapokat nálunk nem az előfizetők tartják fenn, de tartják őket az állam, a kincstár, a bankok, a nyilvános társulatok hirdetései és hirdetés címén juttatott pauszáléi és más jövedelmei. [Úgy van!]

Ha ez mind nyíltan történnék, nem is szólnék talán, de mert az egész szép csendben, sub rosa esik meg, érdekel a rendszer, és szólásra főképp ez készlet. Az állami pausálék és hirdetések el vannak egyszerűen változatos címeken és lapokon könyvelve, úgyhogy a költségvetésben rá sem lehet akadni. Kaphat egy laptulajdonos az államtól ezrekre menő állami pausálét, azért nem lesz inkompatibilis, lehet bátran képviselő. [Mozgás.]

...

T. Képviselőház! Bevallom bűnöm, rövid idő előtt még fogalmam sem volt arról, mi az a pausálé-rendszer, akadhat t. képviselőtársaim között hozzám hasonló naiv ember más is; szolgálhatok tehát egy kis élethű kép-pel, illusztráció kedvéért.

Az adatok az Egyetértés című lap feltétlen hiteles dátumai az 1895. évből. Csávolszky Lajos volt laptulajdonos, szerkesztő és országgyűlési képviselő bizonyára nem fogja azokat meghazudtolhatni.

Adott az Egyetértésnek 1895-ben pausáléképpen a Magyar Ipar- és Kereskedelmi Bank évi 1200 frt-ot [felkiáltások bal felől: Tisza!], Hollandi életbiztosítási részvénytársaság 300 frt-ot, Phönix biztosítótársaság 300 frt-ot, Adria biztosítótársaság 500 frt-ot, Anker biztosítótársaság 120 frt-ot, Nemzeti balesetbiztosítótársaság 200 frt-ot, Hazai első takarékpénztár 600 frt-ot, Pesti magyar kereskedelmi bank 1200 frt-ot, Salgótarjáni kőszénbánya részvénytársaság 500 frt-ot, M. kir. államvasutak 4500 frt-ot, Közúti vaspálya részvénytársaság 800 frt-ot, New York biztosítótársaság 1200, Gresham 600, Dunagőzhajózási részvénytársaság 1200, Adria tengerhajózási részvénytársaság 800, Mutual biztosítótársaság 600, Első magyar általános biztosítótársaság 800, Magyar-Francia biztosítótársaság 300, Trieszti általános biztosítótársaság 580, Légszeszgyár 1200, Villamos városi vaspálya 600, Foncière biztosítótársaság 250, Déli vaspálya 500, Budapesti takarékpénztár 300, Hazai bankrészvénytársaság 500, Magyar villamossági részvénytársaság 600, Budapesti bankkegyesület 600, Osztálysorsjáték 2000, Leszámitoló bank 700, Agrárbank 800, Jelzőloghitelbank 500 forintot.

Ezek csak a nagyobb tételek, mert vannak kisebbek is, „Kleine Fische, gute Fische”. [Derültség.]⁴²

Ha igaza volt Szemere Miklósnak abban, hogy az efféle juttatások leplezetten történtek, közben pedig igaz az is, hogy viszonylag keveset lehet tudni az egyes lapok példányszámáról és a hirdetésekből származó bevételeiről, akkor le kell mondani arról, hogy valaha is tisztán és pontosan lehessen látni, miből és hogyan éltek meg az egyes lapok. Mindenesetre a példányszámok és a reklámbevételek valószínűleg egyenes arányban álltak egymás-

sal. A példányszám és a valamilyen módon pénzzé tehető politikai befolyás ugyancsak egyenes arányban állhattak. Csak éppen az nem világos, hogy ezt az elvben világos rendszert hol és miképpen módosították személyes kapcsolatok, pártkötődések, egyéb politikai szempontok és különalkuk – vagy egyszerűen a korrupció.

A korabeli sajtóreklámoknak pirinyó a szakirodalma. Ugyanakkor elvben elképzelhető, hogy a hirdetések segítségével az itt-ott fellelhető találgatásoknál és megbízhatatlan, anekdotikus közléseknél sokkal pontosabb adatokat lehet szerezni egy-egy lap olvasóinak társadalmi helyzetéről. Más közönségnek, más lapban lehet eladó gyárat, földbirtokot, gőzmozdonyt hirdetni, mint stoppolófát, albérletet vagy pótkávét. Vagy ha mégis ugyanott lehet különböző közönségeknek szóló hirdetésekkel találkozni, akkor a lap széles olvasottságára lehet következtetni.

Sokak által olvasott – irodalmi szempontból viszont meglehetősen unalmas – lap lehetett az 1890-es években *Pesti Napló*, mely, például 1890-ben, egyszerre tartalmazott mezőgazdasági hirdetéseket („Tenyészállatárverés”, „A takarmánytenyésztés kézikönyve”, „Lóárverés Kaposvárott”), utazási reklámokat („Társasutazás Egyiptomba, Olaszországba és a francia Riviérára. Cook-féle nemzetközi utazási iroda”), egészen pontosan meghatározott csoportnak szóló reklámot („A halottkémi szolgálat kézikönyve. A képesített és hatóságilag megbízott, orvostudori vagy sebészi oklevéllel rendelkező halottkémek használatára 75 krnak (postautalvánnyali) beküldése után a könyvet bérmentesen küldjük.”), valamint városlakókat megcélzó hirdetést („Gummi sárcipő ! ! Galoschen ! ! Legbiztosabb óvszer lábnedvesség ellen”). Elképzelhető, hogy a *Pesti Naplót* éppen a széles elterjedtsége, többféle közönsége akadályozta meg abban, hogy határozottabb jellegű, érdekesebb irodalmi rovatot alakítson ki. Mikor egy évtized elteltével már több rivális napilap célozta meg az olvasóközönség egyes rétegeit, a *Pesti Napló* irodalmi rovata is sokat javult.

A rivális napilapok közül az egyik, a *Magyar Szó* 1901-es évfolyamában rendszeresen és egymás szoros közelségében 10–15 kávéház hirdetését lehet olvasni. A kávéházak helye: Andrásy út, Teréz körút, Izabella utca, József körút, Király utca, Kerepesi út (ma Rákóczi út), Vilmos császár út (ma Bajcsy-Zsilinszky út). Nyilvánvaló, hogy a *Magyar Szó* merőben más, kisebb, de sokkal egységesebb közönségnek íródott, mint a *Pesti Napló* az 1890-es években.

A növekedés üteme

A lapok számának évszázados távlatban is állandó ütemű növekedése valamelyest meglepő. Azt gondolhatnánk esetleg, hogy a kiegyezés alapvetően változtatta meg a feltételeket, s hogy a növekedést ekkoriban már merőben más függvény írja le, mint a megelőző időszakokban. A minden korábbi mértéket meghaladó növekedést sugallhatja például, ha mindössze két év alatt (1904-ben és 1905-ben) 962-vel bővül a lapok száma. Akármilyen is az oka, növekedés mértékének állandósága, vagyis az évtizedenkénti ket-tőződés eddig még nem szűrt szemet senkinek.

A táblázatból adódik az a megállapítás is, hogy a lapok száma egy-egy pillanatban nem a megelőző időszakok számaira épül rá, nem a korábbi számokat folytatja, hanem valami másból következik. A kiegyezés utáni években például a növekedés csaknem két évtizedes kényszerű stagnálás után nem az éppen adott szintről indult el újra, hanem – mintha a megelőző két évtizedben is akadálytalanul bővíthetett volna a lapok száma – szinte azonnal a feltevés által megjósolt szintre ugrott. Valószínűleg úgy kell ezt érteni, hogy az ország kulturális átalakulása a megtorlás és a passzív rezisztencia időszakai alatt sem szünetelt. Vagy lehet azt is mondani, hogy az a valami – nevezzük mondjuk a társadalom felvevőképességének –, amittől egyebek mellett a lapok száma is függött, ebben az időszakban még akkor is megkétszereződött tíz évenként, ha egyéb okok miatt a ténylegesen megjelenő lapok száma nem tudott gyorsan igazodni a felvevőképesség növekedéséhez. Ezzel egyúttal nagyjából azt is állítjuk, hogy ekkoriban, valószínűleg a század egészében, a lapok száma nem elsősorban a sajtó korábbi történetétől, hanem más, a mindig jelenidejű társadalmi tényezőktől függött. A sajtó megelőző története nem a saját külön történetiségével, hanem más módon – minden pillanatban már eleve beépülve az egykorú társadalmi összefüggésekbe – hatott.

A kiegyezés után meglódult az ipari, pénzügyi, kereskedelmi, közlekedési és oktatási fejlődés. Az ipari és mezőipari fejlődés hamarosan kisvárosi szinten is megfizethetővé tette a nyomdákat, a vasúthálózat lehetővé tette a országos napilapokat, az analfabetizmus fokozatos visszaszorulásával pedig bővíthetett az olvasók száma. Mindez természetesen igaz, de a sajtó növekedésének mértékén alapvetően nem változtatott, mindössze biztosította a duplázódás további fennmaradását. Ebből az állításból természetesen következik az is, hogy a sajtó növekedési üteme azért maradhatott

fenn sok évtizedeken át, mert időről időre újabb és újabb társadalmi változások léptek be, és ha valóban igaz, hogy megszűnt, akkor talán akkor ért véget, amikor az éppen időszerű átalakulások elmaradtak. Ezeket a 19. század végén és a 20. század első évtizedében elmaradt társadalmi reformokat nyilván évtizedekkel korábban kellett volna kitalálni és előkészíteni.

Közben azonban nyilvánvaló az is, hogy a nyomtatott sajtó 19. századi növekedési üteme hosszú távon nem volt tartható. Ha azóta is szakadatlanul érvényesült volna az évtizedenkénti kétszereződés, akkor 2010-ben 2.621.440 különböző időszaki sajtóterméknek kellett volna léteznie, 2020-ban pedig 5.242.880-nak. Gondolatkísérletként persze érdemes eltűnődni, mi mindennek kellett volna megtörténnie a társadalomban a kiegyezés utáni évtizedekben, hogy a sajtó növekedési üteme egy ideig még a 20. században is fennmaradjon, illetve mi mindennek kellett volna nem megtörténnie. Az efféle tűnődés azért lehetséges, mert a tendencia végének számai (nagyjából másfél ezer különböző lap) nem látszanak felülmúlhatatlanul magasnak. A nyomtatott sajtó növekedését a műveltségi szint emelkedése, a gazdagodás (ami például a lapok indulásakor leteendő kauciót elérhetőbbé tette volna), a demokratizálódás, vagyis az egyenesvonalú és töretlen polgárosodás tarthatta volna fenn egy ideig a 20. század elején is. Valószínűleg még hosszú ideig hatni fognak annak a következményei, hogy a társadalom átalakulása, a demokratizálódás, művelődés kiterjesztése és gazdagodás akkoriban elmaradt. De elképzelhető, hogy úgy kellene fogalmazni: sokáig ható következményekkel jár, hogy az éppen akkoriban – és az esemény sor egyedisége miatt talán csakis akkoriban – lehetséges társadalmi átalakulások maradtak el. Mindenesetre úgy látszik, hogy a kiegyezés és az első világháború között a Parlament és a politikusok nem nőttek fel a feladathoz.

A megjelenő lapok többségét a helyi lapok (*Ung, Bars, Hajdúböszörmény és Vidéke* és hasonló) és a valamilyen sajátos érdeklődésre szakosodott közlönyök (például a *Telekkönyvi Tanácsadó, Vasúti és Hajózási Hetilap, Színházak és Mulatók*) alkották. Az előbbieket általában közölték irodalmat, az utóbbiak nem feltétlenül. A helyi lapok kezdetben rendszerint hetente, majd hetente többször, végül pedig számos esetben naponta jelentek meg. Mind a helyi lapok, mind a szakmai közlönyök száma jelentős mértékben gyarapodhatott volna még. Mindenesetre ha Szinnyi számai alapján a nyomtatott sajtó szempontjából nézzük a világot, könnyen juthatunk arra a következtetésre, hogy Magyarországon a 20. század elején a tár-

sadalomfejlődés elszakadt a már helyben is adott technikai lehetőségektől, és ezért érhetett véget a lapok évtizedenkénti duplázódásának évszázados tendenciája.

A lapok címeit nézegetve pedig azt láthatjuk, hogy az ország merőben más jövőt látott maga előtt 1910-ben, mint amilyen múltra visszanezhegett 1920-ban. (Példákat a Mellékletekben hozok.) A nagy háború egybek mellett igen jelentős kulturális fellendülést is derékba tört. Ráadásul a potenciális olvasók millióinak elvesztése az első világháború után nyilvánvalóan ellentétben állt a sajtó gazdasági érdekeivel: nem növelte, hanem szűkítette a sajtó növekedési lehetőségeit.

A fenti táblázathoz visszatérve megállapíthatjuk azt is, hogy az évtizedenkénti duplázódásnak óhatatlanul az újságírók számának gyors ütemű bővülésével kellett járnia, bár a korabeli statisztikák ezt nem feltétlenül rögzítették. Szabó Lőrinc és mások esetéből lehet tudni, hogy az 1920-as és 1930-as években nem volt könnyű újságoknál elhelyezkedni. Az évtizedekkel korábbi beszámolók és visszaemlékezések más helyzetet írnak le. Az olyan, a gimnáziumot éppen elvégzett zöldfülű kezdők is könnyen jutottak álláshoz – igaz, csekély fizetésért –, mint amilyen a tízenhét éves Krúdy Gyula volt 1895-ben. Az újságírók társadalma legkevésbé sem volt homogén: aránytalanságokkal ugyan, de csaknem az ország egészét képezte le. Ez azonban együttal azt is jelentette, hogy a nyomorgó, névtelen kezdők is reménykedhettek, hogy szerencsés esetben az újságírók közösségén belül juthatnak fel a társadalmi hierarchia csúcsára. Többek között Bródy Zsigmond esete szolgáltatott példát arra, hogy újságírók számára még meglehetősen nagy vagyon felhalmozása és főrendiházi tagság sem volt elképzelhetetlen. 1900-ban ezernél több lap létezett, melyeknek többsége az utolsó évtizedben indult, vagyis sokezer fiatal újságíró ábrándozhatott gazdagságról és megbecsültségről. Mindenesetre könnyen lehet, hogy a korban az újságírói pálya nyújtotta a legnagyobb társadalmi mobilitást a szegény, de tehetséges kezdők számára. Egyébként pedig ekkora újságírotársadalom (a nyomdászokról nem is szólva) már másodlagosan, betűt fogyasztó közönségként is jelentős.

Az írói, hírlapírói pálya megragadta a fiatalok fantáziáját is. Krúdy Gyula, mint ismeretes, első elbeszélését 14 éves korában tette közzé, majd gimnáziumi tanulmányait is elhanyagolva lapszerkesztőségekben töltötte idejét, lapoknak küldözgette írásait, újságíróként lépett fel, sőt egyszer elszökött otthonról és belépett a *Debreczeni Ellenőr* szerkesztőségébe. Ez-

zel – vagyis a gimnazista kori publikációval – nem volt egyedül. Ez az egyik visszatérő motívuma Szinnyei József *Magyar írók élete és munkái* című művében olvasható életrajzoknak. Vannak közöttük ismert és kevésbé ismert emberekről szóló darabok: Bede Jób, Berecz Károly, Dömötör János, Gyalui Farkas, Haber Samu, Halász Henrik, Ladányi Béla, Patyi István, Ráskai Ferenc, Zoltán Vilmos. A korabeli kamaszok életútábrándjaiban a sikeres íróság előkelő szerepet játszhatott. A befutott írók, hírlapírók társadalmi presztízse talán ekkoriban lehetett a legnagyobb, és a múlt nagy íróinak kultusza, mondjuk Petőfié, – az iskola és az időszaki sajtó hathatós közreműködésével – szintén ekkor vált tömegessé. Valószínűleg nem az 1900-ban született Márai Sándor volt az utolsó, aki nagyon fiatalon (történetesen szintén 14 éves korában) kezdett publikálni.

A sajtó hatalma, tekintélye, vonzereje

A történet vagy inkább az egyik történet kezdete messzire nyúlik vissza. 1802 táján Napóleon felszólította az angol kormányt, hogy lépjen fel az ellene lázító angol sajtó ellen. Az angol kormány alig leplezett kajánsággal ismerte el, hogy az angol lapokban megjelent cikkek kedvezőtlen megvilágításban tárgyalják a francia kormány tevékenységét, de elhárította magától a felelősséget, és azt tanácsolta az első konzulnak, perelje be az újságokat. A sajtót jelentő „ötödik hatalom” elnevezés szintén Napóleontól származik. A császár 1814-ben ezzel a megjelöléssel utalt Johann Joseph Görres lapjára, az őt hevesen támadó *Der Rheinische Merkurra*. (A Napóleon ellen szövetkezett másik négy hatalom Anglia, Ausztria, Oroszország és Poroszország volt.) Napóleon mindkét esetben olyan jelenséggel találta szembe magát, amely fölött nem volt hatalma. A sajtóra utaló elnevezés a 19. század második felében „hatodik nagyhatalom”-ként jött át a magyarba.⁴³

A hatalom szó egészen más értelemben vonatkozik a sajtóra, mint az államokra. A sajtó például nem szed adót, nem állít ki útlevelet, nincs rendőrsége, börtöne, flottája. A sajtó lehetőségeinek mértéktelen eltúlzása, szerepének felnagyítása nagyjából a 19. század utolsó évtizedeiben kezdődött nálunk. A túlzás jól látható a következő szövegekben:

Ma a sajtó nem a nagyhatalmak egyike, nem utolsó a nagyhatalmak között, hanem: a legnagyobb hatalom a világon. Hatalmasabb, mint a dinasztiaik, a kormányok, a törvényhozó testületek; hatalmasabb mint a templomi szószék, mint a tudomány és a művészet; hatalmasabb, mint

a múlt és a jelen legnagyobb szellemei; hatalmasabb a tőkénél; még a nagy tömegeknél is hatalmasabb.⁴⁴

A sajtó a modern emberiség lelke. A sajtó a modern kultúra esze, szelleme, szellemi lélegzetvétele, szóval *élete*. Mindazoknak a szellemi termékeknek, amelyeket a mai művelődés termel, a sajtó a kikötője, ki- és átrakodóhelye, szállítója, elhelyezője, értékesítője. A sajtó elégti ki az emberiség szellemi életének napi szükségleteit. Éppen ezért jelentőségében, az emberiséget irányító nagyhatalmi pozíciójában ma már nem versenyez vele semmi sem.⁴⁵ A napisajtó játssza azt a szerepet a modern világ szükségleteiben, amelyet a természet rendjében a nap. Sem gazdasági, sem társadalmi, sem tudományos, sem művészi szükségei el nem lehetnek mindennapi szolgálatai nélkül. A nemzeti összességnek őre, tényezője, irányítója, ébresztő harsonája, biztató szava, ereje, nyugalma és bátorsága a sajtó. [...] Tudomány, ismeret, érzület, gondolkodás, törekvés, közérdek iránya, a magánérdek minden tényezője, az erkölcsi és anyagi érdekek minden eszköze, a művészet szüksége, hatása, szeretete; mindez ott csörgedez a hírlapok hasábjain szakadatlanul minden nap megújuló áradatban ki a milliók elméjébe, a milliók szívébe, irányt, eszmét, érzést, szándékot, elhatározást, cselekedetet szülvé szűnős-szüntelen, összeköttetésbe hozva érzelmi, értelmi és erkölcsi közösségbe egymással ezreket és ezreket, akiket mértőföldek száza és ezre választ el egymástól, kik testileg sohasem érintkeznek, kik egymást egyébként nem ismerik, de kik újságjukban egyesülnek egy művészi, egy tudományos, egy politikai, egy nemzeti, egy emberbaráti gondolatban és cselekedetben. Százezer szívet dobant meg az újság egyszerű; százezer elme gondolata összpontosul az újság által egymá célban és földadatban.⁴⁶

Az idézett szövegekben olvasható túlzások a lelkendezés megnyilvánulásai. De a hangsúlyok átrendezésével, némi szemléleti váltással a leírt, pontosabban szólva elképzelt jelenségekből ijesztő rémképeket is fel lehet vázolni – és ekkor még nem kell feltétlenül George Orwellre gondolni. Egyébként pedig jókora hasonlóság van abban – szinte csak egyes szavakat kell átírni –, ahogyan a távíró, a telefon, a rádió, a televízió, a műholdas műsorszórás, a kábeltévé és a világháló megjelenését fogadták a kortársak.

A vasút, a távíró és telefon valósággal beidegezte ezt az országot, hogy az európai kultúrával együtt lüktessen és érezzen, de ezen a beidegzésen Európa minden országa átment.⁴⁷

A lelkendezés és az ellentéte, a sajtó démonizálása, egyazon jelenségeket véli látni. A túlzottan nagy hatalommal rendelkező sajtó képzetéhez termé-

szetes módon tartozik hozzá a derék, de némiképp együgyű, kiszolgáltatott olvasó, aki annyira védtelen az írott szóval szemben, hogy mindent, amit olvas, tényként kezel. Akik efféle fenyegetést láttak a sajtóban, mélységesen lenézték az olvasókat, és nem – mondjuk – az oktatás kiterjesztésében, a kritikus olvasás tanításában és a műveltségi szint emelésében látták a lehetséges védekezést. Ellenlapok indítását, s időnként a nekik nem tetsző sajtótermékek intézményesített korlátozását szorgalmazták. Nem gondolták, hogy az olvasók többsége bármikor is feljuthatna arra a magaslatra, ahonnan ők maguk pillantották meg a sajtó veszélyeit.

[...] mindnyájan tudjuk, hogy különösen a kisebb műveltséggel bíró emberiség 99 százalékban bármilyen kérdésben befolyásolható. A sajtónak tehát hatalmában áll egy-egy nemzet keretében élő társadalmat olyan gondolkozásmódúvá átalakítani, amilyenné az neki tetszik.⁴⁸

A hiszékeny olvasóval pedig csak addig van baj, amíg másoknak hisz. A kiszolgáltatott olvasó önjelölt védelmezői rendszerint úgy vélték, örvendezni akkor lehetne, ha a mások által terjesztett kártékony hazugságok helyére, kizárólagos joggal, az általuk hirdetett szintiszta igazságot állíthatnák – és ebben az elgondolásban semmi fonákságot nem érzéltek.

Az alábbi, Szekfű Gyula által írt részlet valamivel későbbről, 1920-ból származik, s szintén a sajtónak végletesen kiszolgáltatott olvasó elképzelésén alapul:

[...] középosztályunk, valamint valamint az ipari és paraszti népesség a harmadik nemzedékben kizárólag a hírlapokból meríté műveltségét, s ehhez képest mindazt, amit mit bennük olvasott, megdönthetetlen nemzeti igazságnak tekinté.⁴⁹

A sajtó, szerepének felnagyítása, felelősségének hangoztatása egészen odáig ment, hogy Zsilinszky Endre a sajtót vádolta meg a háborút követő összeomlás előidézésével:

Azt könnyen megállapíthatja minden normális ítéletű ember, hogy a magyar sajtónak döntő része van a magyar nép erkölcsi lezüllesztésében, a nemzeti elernyedésben, a magyar állam szétdarabolásában és hatalmi letörésében.⁵⁰

De Szekfűvel és Zsilinszkyvel – hogy látható legyen a lelkendezés egyik ellenoldalának végkifejlete – már kiléptünk a kiegyezéstől az első világháborúig tartó korszakból.

A reklám, ahogyan ma ismerjük, nagyjából egyidejű az időszaki sajtóval. Bár a reklámnak is megvan a maga történetisége és vannak változatai, a századforduló táján a sajtó és a reklám annyira összefonódott, hogy a sajtót valamilyen – valószínűleg nem csekély – arányban a benne elhelyezett hirdetések tartották el. A reklámok hatékonysága viszont a sajtó által megteremtett környezettől függött: az eladhatatlan lapok hirdetései nem hoztak hasznot.

Ez pusztán azért érdekes ebben az összefüggésben, mert a reklám is az olvasó befolyásolhatóságának elgondolásán alapul. Olyan nyelvfelfogás körvonalai bontakoznak ki, mely nem teljesen összemérhetetlen a korabeli lélektani, tömeglélektani és szociológiai elképzelések némelyikével. Az újságok cikkei és az olvasók gondolatai a kritikátlan olvasás körülményei között akadálytalan ok-okozati kapcsolatban állnak egymással. Mint mondjuk a csengőszó és a nyáleválasztás: Ivan Petrovics Pavlov (1849–1936), valamint amerikai követője, a behaviorista John B. Watson (1878–1958) korában vagyunk. Társadalmi szinten az újságok, ezek szerint, a nagyüzemi módszerekkel művelhető véleménygazdálkodás eszközei.⁵¹ Akadtak, akik arra következtettek, hogy a sajtó irányítása vagy előkészíti a politikai hatalomátvételt, vagy megerősíti a fennálló hatalmat. A túlságosan nagy befolyással rendelkező tömegközlelési eszközökkel szemben védtelen közönség eszméje sokak számára ma is eleven.

Ugyanebben a korban megfogalmazódott egy másik, az imént bemutatottal sok szempontból ellentétes felfogás is, melynek középpontjában szintén – óhatatlanul – az olvasók értelmező műveletei állnak. E felfogás – a külső ingerekkel akár korlátlanul befolyásolható olvasóval szemben – a belső lehetőségeik által meghatározott olvasókon alapul. Ha viszont az olvasók nem léphetnek ki önnön lehetőségeik keretei közül, akkor a sajtó sem haladhatja meg az olvasók elvárásainak korlátait. A sajtó csupán az olvasók egy-egy pillanatban adottnak tekinthető értékvilágával, tudásával összhangban tevékenykedhetik. Magyarán: a sajtó nem alakítja az olvasókat, hanem sokkal inkább igazodik hozzájuk. Nem bármit, hanem csak azt lehet képes elfogadtatni az olvasókkal, amit azok egyébként is, maguktól is hajlamosak elhinni. A konkrétumok (mondjuk a helynevek és a személynevek) változhatnak, de az alapvető szerkezetek, például az értékrendszerek, érvelési módok és a narratív mintázatok mélyen és régóta adóttak, vagyis rövid távon ellenállnak a változásoknak. Biró Lajosnál a következőket olvashatjuk:

Az újság nem írhat mást, csak azt, amit a közönség gondol. Semmiről nem írhat mást, semmit nem írhat másképpen. Legfeljebb világosabban írja, legfeljebb stilizálva írja, legfeljebb szelidít vagy torzít rajta, de az újság emberről, eseményről – és minden írásnak ember vagy esemény a tárgya – nem írhat mást, mint amit a közönség bármelyik tagja írna, ha írni tudna és ha a saját gondolatát világosan látná.⁵²

Biró állításai rengeteg kérdést hoznak elő, melyek nagy része csupán kifejtetlen választ kap a sajtóval foglalkozó rövid könyvében. Kiderül például, hogy Bíró egyáltalán nem nézi le az egyedi olvasót, ugyanakkor az olvasók közösségeit hajlamos kiszámíthatatlan tömegként kezelni, melynek értelmi képességei mélyen alulmúlják a tömeget alkotó egyes embereket.⁵³ Az olyan tömeg, amelytől inkább lehet félni, mint valamiféle kollektív bölcseséget várni, szintén nem idegen a korszaktól. Bíró az újságolvasást nem is igazán egyéni cselekedetnek véli: nem véletlen, hogy nem olvasóról, olvasókról, hanem „közönségről” ír. Kiderül a könyvből az is, hogy az imént idézett mondatokat, melyek egyébként elég jól érthetők az értelmező közönség elképzelésének keretei között, nem determinisztikus összefüggésben kell elhelyezni. Bíró természetesen tudja, hogy az egyes újságok között óriási különbségek vannak, vagy azt, hogy az újságok csödbe tudnak jutni. A fenti állítások a sikeres és népszerű újságokra vonatkoznak. Bíró példái megmutatják azt is, hogy szerinte „közönség” nem egynemű, hanem számtalan kisebb „közönségre” tagolódik. Bíró könyve – részben éppen kihívó állításai és kifejtetlensége miatt – még mai szemmel is meglehetősen érdekes.

Az adatok származása

Az egyes lapok példányszámának alakulása az egyik legizgalmasabb kérdés. Sok helyen lehet számokat, számsorokat olvasni erről. Ez a dolgozat azonban – egy kivétellel – csak olyan adatokat vesz át, melyekről lehet tudni, honnan származnak. A forrásmegjelölés nélküli adatok átvételének tilalmát, mely egyébként kiváló könyveket és szerzőket is sújt, a példányszámoknál szélesebb körben kellett alkalmazni. Valószínűtlennek látszik ugyan, hogy a sajtótörténetről írva bármelyik komoly szerző számokat vagy összefüggéseket koholt volna, de nagyon is elképzelhető, hogy az információ szűkében ellenőrizetlen – és említetlenül hagyott – helyről vett át

adatokat. Az egyik legjobb, leggazdagabban elemezhető, teljesen megbízható adatokat és összefüggéseket tartalmazó példa történetesen nem a példányszámokra vonatkozik. Az akadémiai irodalomtörténet ötödik kötetében olvashatjuk a következő mondatokat:

A századforduló után a magyar sajtó hatalmas fejlődésnek indult. A nyomdatechnika megújulása és a polgárosodás nyomán megnőtt olvasótábor olyan lehetőségeket nyitott a magyar lapvállalkozások előtt, melyek új korszakot indítottak sajtótörténetünkben. Egy kimutatás szerint 1906-ban Magyarországon 1878 lap jelent meg, 75 százalékkal több, mint egy fél évtizeddel előbb. Budapestnek ez időben több napilapja volt, mint a legjelentősebb nyugati fővárosoknak (Budapest: 39, Berlin: 36, Bécs: 24, London: 25). A vidéki sajtó is fellendült, elsősorban Nagyvárad, Debrecen és Szeged rendelkezett színvonalas lapokkal, hatásuk azonban meglehetősen szűk körre terjedt, s inkább tehetséges újságírók előiskolájaként volt jelentős.⁵⁴

A *Magyar Könyvszemle* egyenként felsorolta a lapokat, melyekkel számolt, és az 1906-os évhez a 2292-es darabszámot rendelte hozzá. A *Könyvszemle* eljárása magában rejti az esetlegesen hibás tételek ellenőrzésének, a téves számok javításának lehetőségét is. Az idézett szövegben hivatkozott „egy kimutatásról” viszont, mely a szerző szerint 1906-ban 1878 lapot ismer, nem tudni semmit. Ellenőrzésre nincs mód: vagy elfogadjuk a számot, vagy nem, mindenesetre semmi nem indíthat arra, hogy megbízzunk benne. De ezen kívül is, az egész idézett szöveg enyhén bizarr. Az első két mondat úgy mesél el bizonyos eseményeket, mintha a századforduló után valami egészen új dolog kezdődött volna el, mintha az újonnan megindult „hatalmas fejlődés” következtében „új korszakkal” kellene számolni a magyar sajtó történetében. A szöveg logikája szerint az új korszak beköszöntét a 75 százalékos növekedés bizonyítja. Ehhez rögtön két megjegyzést kell fűzni: egyrészt ennek alapján a 19. században minden egyes év (a mögötte álló évtizedes duplázódással) új korszakot indított el, másrészt meglehetősen furcsa lenne – szintén az idézett szöveg logikája szerint – az olyan új korszak, melyben a lapok száma egyre csökken, márpedig – a *Magyar Könyvszemle* adatai alapján – pontosan ez történt 1906 után. Ráadásul nem egyszerűen csökkent a lapok száma, hanem az idézett, de meg nem nevezett „kimutatás” 1878-as száma alá esett vissza. *Könyvszemle* úgy tudja, hogy 1910-ben 1680, 1911-ben 1588 lap volt Magyarországon. Az ilyesmi

pedig – ismét a szöveg logikájára hagyatkozva – aligha nevezhető „hatalmas fejlődésnek”.

A szövegben feltűnik az is, hogy a felsorolt „legjelentősebb nyugati fővárosok” közül hiányzik Párizs. Másodszor pedig az, hogy a Londonnal társított szám képtelenül alacsony. Az efféle számok önmagukban egyébként sem mondanak szinte semmit. A számsorok időbeli alakulását nem szabad figyelmen kívül hagyni, mint ahogyan azt sem, hogy a napilapok mellett hány hetilap létezett egy-egy időpontban a különböző fővárosokban, mert – mondjuk az irodalom szempontjából – mindössze a heti munkarend és az olvasási szokások kérdése lehet, miképpen oszlik meg ugyanaz az anyag a napilapok és a hetilapok között.

Ráadásul más összefüggérendszerben kell szemlélni a német sajtót, mint az angolt vagy a magyart. Berlin kétségkívül Németország fővárosa volt 1906-ban. Maga Németország azonban mindössze harmincöt éve jött létre – huszonöt, korábban önállóan létező darabból (királyságokból, hercegségekből, nagyhercegségekből és Hanza-városokból), melyeknek mind saját történetük, saját hagyományaik voltak. Ilyen viszonyok között a „főváros sajtója” kifejezés egészen másféle jelenségekre utal, mint mondjuk a régóta egyközpontú Franciaországban. Egyáltalán nem véletlen, hogy a legnagyobb és legismertebb német napilapok közül számos ma sem Berlinben, hanem például Frankfurtban, Münchenben vagy Hamburgban jelenik meg.

Az újságkészítés szempontjából Magyarország jóval központosítottabb volt ugyan Németországnál, de még így is hamis az a kép, melyet az idézett részlet utolsó mondata sugall. Az akadémiai irodalomtörténet írásának idején, a hatvanas években esetleg igaz lehetett, hogy a vidéki újságírás a tehetséges újságírók előiskolája volt, de egészen pontosan ugyanez nem mondható el a századfordulóról. Tömörkény István például tagadhatatlanul tehetséges újságíró volt, de – bár alkalma talán lett volna – nem költözött Szegedről Budapestre, Gáspár Imre pedig Budapestről ment Nagybecskerekre és Debrecenbe lapot szerkeszteni. Általában is ki lehet jelenteni: nem igaz, hogy akik vidéki lapoknál maradtak, vagy esetleg Budapestől költöztek vidékre, tehetségtelenek lettek volna.

A vidéki városok közül a szöveg mindössze Nagyváradot, Debrecent és Szegedet említi, ugyanakkor az ittenieknél semmivel sem rosszabb lapok jelentek meg Kolozsváron, Aradon, Temesváron, Kassán, Nagybecskereken, Győrben és még számos más helyen az országban.

Londonról és az Egyesült Királyságról a következő adatokat találjuk egy nagyon korai sajtóstatistikában:⁵⁵

Év	London	Anglia, Wales, brit szigetek	Skócia	Írország	Összesen
1782	18	50	8	3	79
1792	42	70	14
1795	38	72	13	35	158
1809	63	93	24	37	217
1815	55	122	26	49	252
1830	54	154	36	60	304
1833	55	183	46	75	369
1836	71	194	54	78	397
1837	85	237	65	71	458
1838	88	224	56	77	445
1839	124	237	66	89	516
1840	109	224	70	90	493

A szerző a táblázaton kívül jegyzi meg: 1696-ban három hetilap volt Londonban, 1709-ben egy napilap és 17 hetilap, 1724-ben három napilap, hat hetilap és hét olyan lap, melyek hetente háromszor jelentek meg. 1792-ben 13 napilap, 20 hetilap, 1795-ben 14 napilap, 10 heti háromszori lap, két heti kétszeri lap és 12 hetilap volt Londonban. A táblázatban található számok, mivel csak a napilapokra, hetilapokra, illetve a hetente többször megjelenő sajtótermékekre vonatkoznak, nem vethetők közvetlenül össze Szinyei József adataival, melyek az összes időszaki kiadványt tartalmazzák. Mindenesetre ebben a táblázatban a magyarországinál sokkal-sokkal korábban indult növekedési folyamat számait látjuk.

A másik adatforrás az *Encyclopædia Britannica* 1911-es kiadása, melyet általában megbízhatónak szoktak tekinteni. A „Newspaper” címszó alatt rengeteg érdekes statisztikai adatot találunk, például az Egyesült Királyság összes időszaki sajtótermékének számát:

Év	London	Anglia, Wales, brit szigetek	Skócia	Írország	Összesen
1890	647	1420	232	173	2472
1900	1226	1664	288	222	3400

A hetilapok és a hetente többször is megjelenő lapok száma ugyanebben az időszakban:

Év	London	Anglia	Wales	Brit szigetek	Skócia	Írország	Összesen
1890	541	1390	86	23	218	181	2439
1900	669	1666	114	23	232	198	2902

A londoni újságok:

Év	Naponta	Hetente kétszer vagy többször	Hetente	Összesen
1890	29	24	488	541
1900	40	18	611	669

Következésképpen valószínűleg pontatlan az akadémiai irodalomtörténetben olvasható szám, mely szerint 1906-ben 25 napilap létezett Londonban, de ennél is fontosabb, hogy a brit fővárosban a napilapok mellett elképesztően sok hetilap jelent meg ebben az időszakban. Szinyei József adatai másképpen tagolódnak, vagyis nem lehet közvetlen összehasonlítást tenni. Az viszont látszik, hogy miközben 1900-ban Budapesten 22 napilap jelent meg, a hetilapok száma (még ha hozzávesszük a vidékieket is) nagyjából egy nagyságrenddel lehetett kisebb, mint a hasonló londoni adat. Következésképpen a sajtó szerkezetének különbsége értelmetlenné teszi a két fővárosban megjelent napilapok számának összehasonlítását. Jó lenne tudni valamit arról is, mely angol, amerikai, francia, német, osztrák stb. lap típusban jelentek meg irodalmi alkotások, de ezt a vizsgálatot jelenleg Budapestről még akkor sem lehet elvégezni, ha van néhány világhálón elérhető archívum. A *Times* archívuma, mely időről időre mindenki számára megnyílik, azt mutatja, hogy a lap nem közölt irodalmat.

Az akadémiai irodalomtörténetből vett példa kapcsán messzire jutotunk. De vajon honnan vehette a szerző az 1906-os állapotra vonatkozó számait?

Budapestnek ez időben több napilapja volt, mint a legjelentősebb nyugati fővárosoknak (Budapest: 39, Berlin: 36, Bécs: 24, London: 25).

Szerencsére nem kell nagyon messzire menni. Szemere Miklós korábban már idézett interpellációjában olvashatjuk:

T. Képviselőház! 1830-ban volt nálunk körülbelül 10 újság, ma megjelenik Budapesten egyedül 30 magyar és 9 német napilap. Több napilapunk van, mint Berlinnek, ahol csak 36 jelenik meg, több, mint Rómának, ahol nincs csak 14, Londonban 25, Bécsben 24, Madridban 12.⁵⁶ (Szemere 1906: 4)

Az akadémiai irodalomtörténet állításának forrását ezzel valószínűleg sikerült azonosítani, ezek után már csak azt kellene tudni, Szemere Miklós honnan vette a téves adatait, melyek – az akadémiai irodalomtörténet közvetítésével – többeket, hivatásos irodalomtörténészeket is megtévesztettek már.⁵⁷ Az efféle esetek az okai annak, amiért ez a dolgozat nem idéz olyan adatokat, amelyeknek forrása ismeretlen – még akkor sem, ha ez esetleg bizalmatlanságnak vagy drasztikus korlátozásnak látszik.

Hanyatlástörténet, sikertörténet

Minden jel arra mutat, hogy a korszakban a szépirodalom a napilapok nemigen mellőzhető részét alkotta. A kiadók természetesen üzleti alapon közlelték az újságok tartalmához, vagyis nem azért közöltek irodalmi műveket, mert mindannyian széplelkek voltak, vagy mert szívügyüknek tekintették a közönség kiművelését, hanem azért, mert kifizetődött. Az időszaki sajtó nem szívességet tett az irodalomnak, hanem kiszolgálta a keresletet. A századfordulón az olvasóközönség merőben másképpen fogyasztotta az irodalmat, mint korábban vagy mostanában. A kortárs hazai szerzők által frissen írt és a napi sajtóban közzétett szépirodalmi művek elengedhetetlen részét alkották az időszaki sajtót olvasó emberek mindennapjainak. A kapcsolat kortárs hazai szépirodalom és az olvasóközönség között azelőtt se, azután se volt ennyire kiterjedt, élő és közvetlen. A századforduló sajtót olvasó (talán azt is lehet mondani: olvasni tudó) emberének számított a szépirodalom. Nemcsak része volt az életüknek, hanem formálta is a világgukat, világlátásukat. A világot, másokat, önmagukat, az emberek közötti viszonyokat, az eseményeket – részben, de nem jelentéktelen részben – a szépirodalom szemüvegén keresztül látták. A *Budapesti Hírlap*ban olvasható a következő napi hír:

Az új Werther. Ki hinné, hogy százhusz évvel a híres Werther-láz után is lesz még halottja az érzelgős Werthernek. Bécsből telegrafálnak egy ilyen esetről. Bozderico Andrea 20 éves tanuló, tegnap éjjel forgópisz-

tollyal agyonlőtte magát. Levelet hagyott hátra, e szavakkal: Épp most fejeztem be Goethe *Werther*-jének olvasását. „Oly hatalmas benyomást tett rám, hogy tovább nem élhetek.”⁵⁸

A *Pesti Napló*ban pedig a következő:

Realizmus és romantika. Sok regényt olvasott Felsővissó egyik legszebb polgárleánya M. Irén, s addig gyönyörködött azok hősnőiben, amíg maga is megirigyelte a hősnői kvalifikációt. Mint levelezőnk írja, most az egész város az ő regényéről beszél. A tizenöt éves gyermek egyszerre eltűnt a szülői háztól. Szülei egész napon át hiába keresték, a következő estén azonban maga jelentkezett – egy paraszt suhanc társaságában. A szülők természetesen nem a legbarátságosabban fogadták a különös kísérőt, aki a község egyik legvásottabb legénye, s akinek apja gyűjtogatás miatt börtönben ül. Még kevésbé örültek leányuknak azon a kijelentésén, hogy okvetetlenül meghal, ha nem lehet a mándlis legény felesége. A szülők egyelőre azt cselekedték, hogy a romantikus hajlamú leányt szobájába internálták, a kiszemelt vőlegénnyel pedig tárgyalásba bocsátkoztak. A vőlegény realisabb gondolkozásának bizonyult, mert örömmel beleegyezett abba, hogy száz forintért örökre eltűnik a vidékről. A hoppon maradt menyasszony egyelőre újra csak olvassa a regényeket, s semmi áron sem hajlandó elárulni, hogyan ismerkedett meg a hűtlen szerelmesével.⁵⁹

Ráadásul nyoma van annak, hogy a szépirodalom is már eleve szépirodalommal telített világot ragadott meg. Az irodalmi hősök is tudnak a szépirodalomról, irodalmi képleteket alkalmaznak önmagukra, a velük történt eseményekre, az irodalomból ismert hősök sorsaként értelmezik saját életüket. Kitalált történetek tagolják érthetővé, felfoghatóvá a nem kitalált világot. Ilyen körülmények között, vagyis amikor a korábbi kitaláltságok a nem kitaláltság természetességével hálózzák be az érzékelést, a kitalált és a nem kitalált elkülönítése nem könnyű, nem egyértelmű, nem végérvényes.

Az írástudás fokozatos terjedése, a budapesti és vidéki nyomdák számának szaporodása, a fővárosban és vidéken kiadott könyvek számának emelkedése, az irodalmat rendszeresen közlő budapesti és vidéki lapok számának növekedése, valamint mindaz, amit ezekből az adatokból ki lehet következtetni – például a nyomdászok, újságírók és a lapok tárcairovát irodalommal ellátó írók számának szükségszerű gyarapodása – olyan egymást erősítő társadalmi folyamatokra utalnak, melyek egyrészt érdekesekek a saját jogukon is, másrészt aligha elhanyagolható összefüggéseket rejtenek magukban az irodalom története számára is. Mivel a sajtóban megjelent

irodalom döntő hányada most még feltáratlan, egy ideig a folyamatrajzból adódó következtetéseknek is a bizonytalanság állapotában kell maradniuk. Vagy legalábbis a következtetések egy részének. Sejteni azonban már lehet, hogy ez a folyamatrajz mely pontokon fog – tagadó vagy támogató módon – kapcsolódni a korábbi évtizedekben megfogalmazott irodalomtörténeti koncepciókhoz.

Minden bizonnyal a nagyívű irodalomtörténeti elgondolások egyik melléktermékének tekinthető, hogy a századforduló éveiről némely helyen olyan leírást lehet olvasni, mely sivár, leverő állapotokról számol be. Számos efféle leírás közvetlenül a *Nyugat* indulása elé időzíti a 19. század második felében állítólag bekövetkezett irodalmi hanyatlás végpontját és mélypontját. (Pl. a népnemzetinek nevezhető irányzatok végső kiüresedése, haláltusája és kimúlása.) A hanyatlástörténeti koncepciók sok tényezőből állnak össze: minden ponton most még nem lehet felülvizsgálni őket. Az egyik vonatkozásuk azonban szinte kínálja magát.

Többszörre a *Nyugat* képviselőinek nyilatkozatai alapján szokás beszélni arról, milyen állapotban volt a magyar irodalom a *Nyugat* indulása előtti évtizedben. Ady, Móricz vagy Schöpflin – és a nyomukban azok, akik az ő nyilatkozataikra építettek – meglehetősen nyomorúságos helyzetet írtak le. De ha nem igaz, hogy a századforduló táján az igényes szépirodalom közlése nehézségekbe ütközött, akkor következik-e ebből, hogy a *Nyugat* nem is volt annyira jelentős lap, mint amilyenek sokan, közöttük én is, gondoljuk? A legkevésbé sem. Mindössze a leggyakrabban használatban lévő narratív és értékelő szerkezetet, az egyik mesetípust kell valami másal felváltani. Ebben a mesében a *Nyugat* nem kezdet, hanem folytatás lesz. Nem valamiféle hiányra és pangásra reagálva jött létre, nem a semmiből teremtés modellje alkalmazható rá, hanem sokkal inkább tekinthető az irodalmat közlő, egymással versengő lapok közt a legkiválóbbnak. Ez a narratív szerkezet mintha jobban megfelelné az adatokból kirajzolódó képnek.

Amikor a *Nyugat* indulásáról esik szó, gyakran a lap belső köreiből származó nézetekkel és történetekkel lehet találkozni. Ezek a beszámolók azt mondják el, miképpen nézett szét a *Nyugat* a világban, vagyis legalább ugyanolyan mértékben tartoznak a *Nyugat* önmeghatározásához, az önmagáról kialakított képéhez, mint a külvilág jellemzéséhez.

Ady Endre, Móricz Zsigmond, Schöpflin Aladár elgondolásainak közös jellemzője, hogy a *Nyugat* indulásakor általuk látott irodalmi külvilágot szegényesnek, elmaradottnak mutatják. Schöpflin Aladár például ek-

képpen írja le a kor irodalmi viszonyait: „Az írók túlnyomó része újságíró volt... A sajtó adott az irodalomnak kenyeret, de viszonzásul szolgálatra kényszerítette... Az újság tömegcikk... A nagy tömegekhez alkalmazkodás feltétlen színvonalcsökkenést jelent... A sajtó szolgálatába kényszerült irodalom ... igyekszik tömegirodalommá lenni... A magasabb irodalmi törekvéseknek nem volt orgánuma.”⁶⁰

Az 1965-ös akadémiai irodalomtörténet is ebben a szellemben íródott: „A modern magyar irodalom nem az új századdal kezdődött. Az első években még a századforduló felszíni tespedtsége fogadta az új nemzedéket.”⁶¹ Ehhez azonnal hozzá kell tenni az idézet első mondatának egyértelműsítést. Az egyértelműsítés alapja a második mondat. A „nem az új századdal kezdődött” tehát úgy olvasandó: „nem az új századdal, hanem később”.

Ady Endre esete kicsit más. Az ő verssorai a magyar ugarról vagy a Hortobágy poétájáról eredendően többértelműek: a költői látomás és a szó szerinti értelmezhetőség között vibrálnak. A fantázia pólusának kikapcsolásával, a többértelműség leegyszerűsítésével – amit egyes újságcikkeiben talán már maga a költő is elvégzett – kapjuk azt a leírást, mely szerint Magyarországon a századforduló idején egyértelműen sivár, szegényes, lesújtó helyzettel kellett szembenézni. De akárhogy volt is, annyi mindenestre bizonyos, hogy a maguk költői kontextusában teljesen jogosult látomások és önmeghatározások nem helyettesíthetik a külső nézőpontokat, például az irodalomtörténeti, kultúrtörténeti vagy szociológiai megközelítést.

Ady sorainak leegyszerűsített, a szó szerinti értelmezésen alapuló változata, amikor a *Nyugat* eredetmondájaként szolgál, mint például az akadémiai irodalomtörténetben, az eseményeket oly módon cselekményesíti, hogy a létrejövő mesében alapvető szerephez jutnak a fekete-fehér szembeállítások: belső és külső (a *Nyugaton* belüli és a *Nyugaton* kívüli), új és régi (ez sokféle formában), születés és halál, kezdet és vég, értékes és értéktelen, lent és fent, individuális és tömeges, érzelmdús és kiüresedett. Merőben találékonyosság kérdése, milyen más végletes szembeállításokat lehet még hozzárendelni ehhez a narratív sémához.

Tagadhatatlan, hogy vannak előnyei az efféle narratív szerkezetnek. Közéjük tartozik az események világos, egyértelmű tagolása, tiszta érték szerkezet. Valami lezárul, valami más pedig elkezdődik. A kettő közül az értéket az utóbbi hordozza. Véget ér a 19. század a maga népnemzeti irodalmával. Egészen triviális, már-már említeni is kínos, hogy az új század kezdetét akkoriban is, később is, sokan jelképes jelentéssel ruházták fel.

Az említett akadémiai irodalomtörténet nemcsak az egyes kötetek tagolásában, hanem a mese felépítésében is hasonló elgondolásokat juttat érvényre. A 19. század második feléről szóló kötet vége nyilvánvaló hanyatlástörténet: a korábbi irányzatok, tendenciák végéről, elhalásáról beszél, és számos alkalommal tesz célzást arra, hogy a 20. századdal valami egészen új és más történet fog elkezdődni. A századvég eseményei ezek szerint nem a saját jogukon érdekesek és értelmezhetők, hanem inherensen visszautaló vagy előreutaló jellegük révén.

A mese pozitív hősei adottnak tekinthetők, már csak az ellenfeleket kell azonosítani és megtalálni. Ez nem mindig volt egyszerű. Már maguk a hősök is keresgéltek. Kiszemelték például Mikszáth Kálmánt, akinek viszont volt jobb dolga is, mint ellenségnek állni, és kedvesen, ügyesen elhárította a felkérést. Ignotus azért még így is odapörkölt neki. Valószínűleg ez is egyike azoknak az eseteknek, amikor az egymással vitában álló, nekünk egyaránt kedves alakoknak egyaránt igazuk van – ha nem is ugyanazokban a dolgokban. Pozitív hőseinknek szerencsájuk volt: egyesek (Tisza István, Rákosi Jenő, Szabolcska Mihály) önmaguktól jelentkeztek be ellenfeleknek. Egészen pontosan a korábban említett tényezők, a világos tagolás és a tiszta értekszerkezet jelentik a narratív szerkezet hátrányait is. Amikor minden, ami értékes, az egyik oldalon áll és minden, ami értéktelen, a másikon, akkor gyanítani lehet, hogy az árnyalt történelemszemlélettől a népmesék tiszta képletei irányába mozdultunk el.

Vegyük az ellentétpárok közül a kezdet és a vég, a születés és a halál, a megindulás és a lezárulás esetét. Érdeemes megismerkedni egy másik történettel, melyben a *Nyugat* nem azonos a kezdettel, még csak nem is a kezdet közelében található, hanem sokkal inkább valahol a történet – nem teleologikus értelemben vett – végénél. Ez a mese legkevesebb ötven, de sokkal inkább száz évet ölel fel.

Mennyi az igazság abban az állításban, mely szerint a *Nyugat* előtt a komoly íróknak nem volt hol publikálniuk? Igaz, Schöpflin Aladár nem egészen pontosan ezt írta, hanem azt, hogy ekkoriban „A magasabb irodalmi törekvéseknek nem volt orgánuma”. Ez az állítás mindössze a *Nyugat* szükségességét és szükségszerűségét készíti elő Schöpflin meséjében.

Hol publikálhattak az írók, akiktől már korábban sem volt idegen „a magasabb irodalmi törekvések”? A kérdésre adott válasz két – mennyiségi és minőségi – részből áll.

Hogyan viszonyul a különböző napilapok tárcarovatának terjedelme a *Nyugathoz*? Némi számolás után arra az eredményre lehet jutni, hogy ugyanannyi idő alatt, mondjuk évente, a *Pesti Napló* vagy *Az Újság* tárcarovata a *Nyugat* teljes terjedelmének hozzávetőleg a háromszorosa, négy-szerese vagy ötszöröse volt. A bizonytalanságg abból adódik, hogy a tárcarovatnak – szemben azzal, amit Gyulai Pál állított – nem volt rögzített, szabványos mérete. Egy, két, három vagy négy oldalra szokott terjedni. Ha tehát a *Nyugat* egy-egy évfolyama két vastok kötetet tesz ki, akkor a *Pesti Napló* egy évének irodalmi rovata – ugyanolyan betűmérettel szedve – kb. hat, nyolc, tíz ugyanennyire vastag kötetet töltene meg. És ez még csak az egyik a napilapok közül. 1906-ban Budapesten 44, vidéken 106 napilap jelent meg. A napilapokban közölt irodalom befogadásához szükséges kötetek száma – ezek szerint – egyenlő százötven szorozva hattal, nyolccal, tízzel. Összesen 900–1500 könyv. Mennyi idő alatt lehet elolvasni? De ha esetleg nagyon elszámoltam valamit, és csak fele ekkora mennyiséggel kell számolni, a végösszeg még mindig hatalmas marad. És mindez egyetlen év alatt. Ilyen becslések alapján állítom, hogy kiegyezés és az első világháború közötti, napilapokban közölt szépirodalom gigantikus, egyes irodalomtörténészek számára áttekinthetetlen.

Ami pedig a minőséget illeti, meg kell nézni futólag, kik publikáltak a *Nyugat* indulása előtti néhány évben néhány lapban. A lapok között vannak ismertek és viszonylag ismeretlenek. Az ismeretlenség ezúttal azt jelenti, ha a lapok neve az irodalomtörténetekben nem fordul elő. A következő felsorolásban olyan szerzők vannak, akik rendszeresen publikáltak az illető lapban.

Egyetértés

Gárdonyi Géza, Heltai Jenő, Herczeg Ferenc, Kemény Simon, Móra Ferenc, Mikszáth Kálmán, Juhász Gyula, Kaffka Margit, Kosztolányi Dezső, Gábor Andor, Somlyó Zoltán, Ignóty, Krúdy Gyula

Független Magyarország

Ambrus Zoltán, Heltai Jenő, Somlyó Zoltán, Bródy Sándor, Móricz Zsigmond, Ady Endre, Juhász Gyula, Kosztolányi Dezső, Cholnoky László, Kaffka Margit, Herczeg Ferenc, Kassák Lajos, Karinthy Frigyes, Csáth Géza, Babits Mihály, Balázs Béla, Krúdy Gyula

Budapesti Hírlap

Ady Endre, Schöpffin Aladár, Herczeg Ferenc, Cholnoky Viktor, Cholnoky László

A Nap

Cholnoky Viktor, Bródy Sándor, Heltai Jenő, Juhász Gyula, Szép Ernő, Kemény Simon, Karinthy Frigyes, Gábor Andor, Mikszáth Kálmán, Szomory Dezső

Magyar Hírlap

Heltai Jenő, Szomory Dezső, Gárdonyi Géza, Lovik Károly, Bródy Sándor, Ignotus, Osvát Ernő, Bródy Sándor, Herczeg Ferenc, Mikszáth Kálmán, Molnár Ferenc, Krúdy Gyula

Magyar Nemzet

Ignotus, Szomory Dezső, Gábor Andor, Kosztolányi Dezső, Somlyó Zoltán, Cholnoky László

Az Újság

Herczeg Ferenc, Ambrus Zoltán, Tömörkény István, MórícZ Zsigmond, Elek Artúr, Kaffka Margit, Gábor Andor, Szép Ernő, Biró Lajos, Fenyő Miksa, Mikszáth Kálmán, Lovik Károly, Kosztolányi Dezső, Karinthy Frigyes, Cholnoky László, Krúdy Gyula

Pesti Napló

Ignotus, Tömörkény István, Ambrus Zoltán, Cholnoky Viktor, Lovik Károly, Heltai Jenő, Herczeg Ferenc, Somlyó Zoltán, Juhász Gyula, Bródy Sándor, Ady Endre (1903), Kaffka Margit, Szép Ernő, Nagy Endre, Gárdonyi Géza, Mikszáth Kálmán, Krúdy Gyula, Molnár Ferenc, Gábor Andor, Kosztolányi Dezső, Szomory Dezső

Mindezek alapján annyi már most, a napilapok, hetilapok és más sajtótermékek teljes feltárása előtt is látható, hogy a *Nyugat* nem valamiféle reménytelenül sivár helyzetben jelent meg, hanem sokkal inkább az egyébként is pezsgő irodalom eredménye volt. A sajtó történetében is érzékelhető felívelő folyamat, a mozgástér és a lehetőségrendszer állandó bővülése, melyet az első világháború szakított meg, évtizedekkel korábban kezdődött.

Összegzés

Ez a dolgozat nagyjából azokat a fejleményeket tekintette át, melyek előfeltételként voltak szükségesek a századforduló időszaki sajtójában otthon kapott irodalmi kultúra kialakulásához. Más szavakkal fogalmazva: a fentiekben leírt, egymásra épülő és egymást támogató folyamatok nélkül a századforduló táján tudatosodott irodalmi fellendülés sem jöhetett volna létre. Az események középpontjába teljes joggal lehet az időszaki sajtót állítani.

Mellékletek

Hanák Péter 1967-ben még lényegi megszorítás nélkül írta le, hogy Magyarország „elmaradott agrárország” volt a Monarchián belül.⁶² Néhány évtizeddel később talán már másképpen vélekedett, de még ha netán igaz is ez a tétel, akkor is csak úgy lehet igaz, mint az írástudásra vonatkozó országos statisztikai adatok. Meg lehet ezt úgy is fogalmazni, hogy a Monarchia Magyarországa bonyolult, szélsőséges különbségeket egyaránt magába foglaló hely volt. Amilyen sokkoló az írástudás országos szintje 1868-ban, vagy egyes régiók 3 %-os írástudása az 1880-as években, ugyanolyan meglepő, hány és hány helyen volt nyomda 1899-ben, vagy az, hogy hány és hány helyen jelent meg színházi lap 1910-ig. Bár említék számokat az első fejezet szövegében, az érvelésre figyelve könnyű az ilyesmit átugrani. A leghelyesebb talán – gondolom – idetenni melléklet formájában néhány bizonyítékot arra nézve, hogy a szörnyű, középkorias viszonyok mellett számottevő kulturális pezsgés is jelen volt. Egy-két kiragadott példa nem lenne elegendő, a teljes adatsorokat kell látni, hogy az ember igazán el tudjon képzelni.

A lapokra vonatkozó adatok Szinyei sorozatából származnak, a nyomdák felsorolása a *Magyar Könyvszemle* 1899-es mellékletéből.

Első melléklet. Színház, méhészet, fényképezés, mozi, autó

Színház

Arad

Színházi Újság. (Arad.) Szerk. Kelemen Jenő. Nyomt. Tribuna kvny. Nichin György. I. évf. Megjelen naponta. Ára idényre 10 korona, egy szám 6 fillér. 1906.

Színházi Újság. (Arad.) Szerk. Heltai Jenő. Tul. ifj. Klein Mór. Nyom. Lányi Izsó «Corvin» ny. I. évf. Megj. naponta. 1910.

Aradi Színházi Újság. Felelős szerk. tul. Brückner Lajos. Nyom. «Corvin»-nyomda. II. évf. Napilap, febr. 27. óta hetilap. (Az 5. számmal megszűnt.) 1910.

Brassó

Színházi Újság. (Brassó.) Szerk. Gyóri Imre és Fischer Béla. Tul. ny. «Brassói Lapok». VIII. évf. Megj. naponta. Évadra ára 6 K, száma 4 f. 1910.

Budapest

Színészek Lapja. Szerk. Mészáros Kálmán. Kiad. Orsz. Színész-Egyesület. Nyom. «Thália». XXVIII. évf. Megj. hav. 3 sz. Évi ára 18 K. 1910.

Urania. Az Urania m. tudományos színház közlönye. Nyom. Hornyánszky Viktor. I. évf. 1899.

Magyar Színpad. Szerk. Horváth Elemér; főszerk. és kiadó-tulajd. Hatvani Károly. II. évf. Havonként háromszor. Ára 4 frt. 1892.

Magyar Színpad. Szerk. tulajd. Márkus József. I. évf. Naponként. Nyomt. a Fővárosi ny. Ára 7 frt. 1899.

Színház. Szerk. Falk Richard. II. évf. Nyomt. Neuwald Illés. Ára 10 kor. 1904.

Művészeti Tudósító. Színházi, zenei, képzőművészeti és irodalmi napilap. Szerk. Kereszty István és Báron Rezső. Kiadja Szerencsy József. Nyomt. Belvárosi ny. I. évf. Ára 6 frt. 1898.

Órálló. A színész-egyesület érdekeit védő szaklap. Szerk. és kiadó-tulajd. Hajnal István. Nyomt. Valter Ernő. I. évf. Havonként 3-or. Ára 2 frt. 1898.

Színészeti Közlöny. Szerk. tul. Réthy L. Pál. Nyom. Müller Károly, majd utóda May János. XXIII. évf. Megj. hav. 3 sz. Évi ára 10 K. 1910.

Színházak és Mulatók. Szerk. Hlavacsek Ottó. I. évf. Naponként. Nyomt. Löblovitz Zsigmond. 1899.

Színház és Élet. Szerk. Falk Richard. II. évf. Nyomt. »Otthon«. Ára 10 kor. 1905.

Színház és Zene. Szerk. Ilosvai Hugó. II. évf. Havonk. 3-szor. Nyomt. Belvárosi ny. Ára 8 kor. 1900.

Színházi Értesítő. Szerk. dr. Szabó Imre, kiadja Tauber Gyula. Nyomt. Gold-schmidt L. I. évf. Egyes példány 5 kr. 1898.

Színházi Hét. Szerk. Harsányi Zsolt. Tul. Incze Sándor. Nyom. «Jókai». I. évf. Megj. vasárn. Évi ára 10 K, száma 20 f. 1910.

Színházi Hirlap. Szerk. Ilosvay Hugó I. évf. Nyomt. Belvárosi ny. Ara 24 kor. 1902.

Színházi Lapok. Szerk. Forrai Soma. Nyomt, Szent Gellért ny. IV. évf. Naponként. Ára 36 kor. 1900.

Színházi Újság. Művészeti napilap. Szerk. Békefi Antal; kiadó-tulajd. Gönczi I. József. I. évf. Egyes szám 1 kr. 1897.

Színházi Újság. Szerk. Schmidt Károly. I. évf. Nyomt. Markovits és Garai. Egyes sz. 20 fill. 1904.

Színjáték. Szerk. dr. Bárdos Artúr. Tul. ny. Engel S. Zsigmond. 1910/11. II. évf. Évi ára 15 K, száma 30 f. 1910.

Színművészeti Lapok. Szerk. dr. Váli Béla. I. évf. Havonként 2-szer. Ára 4 frt. 1893.

Színpad. Szerk. és kiadó-tulajdonos Bajkai F. 1. XXII. évf. Ára 4 frt. 1890.

Szöveges és Képes Magyar Színpad. Szerk. tul. Márkus József. Nyom. Főv. Ny. R.-T. XIII. évf. Megj. naponta. Félévi ára 10 K, száma 10 f. 1910.

Szöveges Képes Színházi Lapok. Fel. szerk. Márkus József; laptulajdonos Forrai Soma. XI. évf. Nyomt. Fővárosi ny. von. és kvny. r. t. 1905.

Zene- és Színművészeti Lapok. Szerk. dr. Vali Béla. IV. évf. Havonként 2-szer. Ára 4 frt. 1896.

Debrecen

Debreczeni Színpad. Szerk. és tulajd. KrémerJenő. Nyomt. Csokonai kvny. III. évf. Ára idényre 5 korona. 1906.

Thália. (Debreczen.) Szerk. Ferenczy Frigyes. Kiadja a szính. iroda. Nyom. a város kny. 1910/11. I. évf. Megj. naponk. Évadra ára 6 K, száma 6 f. 1910.

Színházi Lapok. (Debreczen.) Szerk. Barabás Ernő; kiadja ifj. Zathureczky Gyula. Nyomt. László József kvny. II. évf. Megjelen naponta. Ára színévre 4 korona, egy szám 6 fillér. 1906.

Gyula

Színházi Újság. (Gyula.) Nyomt. Dobay János nyomdász. II. évf. Megjelen idény alatt naponta. Ára idényre 4 korona. 1906.

Hódmezővásárhely

Színházi Újság. (Hódmezővásárhely.) Főszerk. tul. Arany János, felelős szerk. Vekerdy Géza. Nyom. a «Vásárh. és Vid.» ny. VII. évf. Megj. naponta. Évadra ára 3 K, száma 6 f. 1910.

Igló

Színházi Lapok. (Igló.) Szerk. Vetlányi Jenő. Tul. ny. «Szepesi Lapok», II. évf. Megj. naponta. 1910.

Kecskemét

Színházi Lapok. (Kecskemét). Főszerk. és laptulajd. Micsey F. György; fel. szerk. Szabados László. I. évf. Színi évad alatt naponként. Nyomt. a kecskeméti hirlapkiadó és ny. r. t. Egyes szám. ára 2 fillér. 1900.

Kecskeméti Színház. (Kecskemét.) Szerk. Kecskeméti Vilmos. Nyomt. Fekete Mihály. I. évf. 1901/2. Napilap. 1902.

Kecskeméti Színházi Újság. (Kecskemét.) Szerk. Kecskeméti Vilmos; kiadó Komor Gyula. Nyomt. Kecskeméti hírlapkiadó ny. r.-t. II. évf. Naponként. Ára 5 óra 7 kor. 1902.

Kiskunfélegyháza

Színházi Kürt. (Kiskun-Félegyháza.) Szerk. Berliner Bernát és Kalmár Mór kiadók. I. évf. Nyomt. Politzer Vilmos. Het. 3-szor. Egyes szám 6 fillér. 1903.

Kolozsvár

Színházi Újság. (Kolozsvár. Nyomt. Ajtai K. Albert. II. évf. 1906.

Színházi Újság. (Kolozsvár.) Szerk. Harsányi Zsolt és Incze Sándor. Nyom. Gámán János örököse. III. évf. Megj. szomb. Évi ára 10 K. 1910.

Losonc

Losonczy Színházi Újság. (Losoncz.) Szerk. Nagy Béla. I. évf. Nyomt. Losoncz Sándor. Naponként. Ára az egész idényre 2 kor. 40 fill. 1903.

Lúgos

Lugosi Színházi Lapok. (Lúgos.) Fel. szerk. és kiadó-tulajdonos. Karger Ervin. Nyomt. Sziklay Lajos kvny. VII. évf. Megjelen idény alatt naponta. Ára házhoz szállítva 1 hónapra 1 korona. 1906.

Lugosi Színpad. Szerk. tul. Apor László Nyom. Auspitz Adolf. I. évf. Napilap. 1910.

Makó

Makói Színházi Lapok. (Makó.) Szerk. Manda Dezső és Purjesz Mór. Nyomt. Kovács Antal kvny. IV. évf. 1906.

Máramarossziget

A Színpad. (Máramarossziget.) Szerk. Péterfi Gyula. Nyomt. Kaufmann Ábrahám és fiai. II. évf. Megjelen színi évad alatt mindennap délután. Ára egész évadra 5 korona, egy szám 10 fillér. 1906.

Miskolc

Mai Színlap. (Miskolcz.) Szerk. Darvas Rihárd és Kázméri Kázmér. Nyom. Klein és Ludvig. 1910/11. Megj. naponta. Évi ára 6 K, száma 6 f. 1910.

Színház. (Miskolcz.) Fel. szerk. Alba. I. évf. Nyomt. Forster és társai. Egyesszám à fillér. 1905.

Színházi Lapok. (Miskolcz.) Szerk. Földes Gusztáv. Nyom. Szelényi és Társa. 1909/10. VI. évf. Megj. naponk. Évadra ára 6 K, száma 6 f. 1910.

Színházi Újság. (Miskolcz.) Szerk. Czövek Károly és Hetényi Elemér. Nyomt. Förster. Klein és Ludvig. III. évf. Naponként. Ára 8 kor. 1903.

Nagybánya

Színházi Újság. (Nagybánya.) 1906.

Nagyvárad

Színházi Újság. (Nagyvárad.) Szerk. tul. Szász Endre és Incze Ernő. Nyom. Neumann Vilmos. II. évf. Megj. szomb. Évadra ára 5 K, vid. 6 K, száma 10 f. 1910.

Nagyvárad Magyar Színpad. (Nagyvárad.) Főszerk. Márkus József, fel. szerk. Karácsonyi Aladár; kiadó Somogyi Károly. I. évf. Naponként. 1901.

Nagyvárad Színpad. Szerk. tul. Tyll János. Nyom. «Szt. László». 1910/11. I. évf. Heti 2 szám. 1910.

Nyíregyháza

Színházi Újság. (Nyíregyháza.) Nyomt. Jóba Elek nyomdász. I. évf. Megjelen idényben. 1906.

Nyitra

Nyitrai Színház. (Nyitra.) Fel. szerk. Bródy István; kiadótulajd. a szerkesztőség. I. évf. Ára egy idényre 2 kor. 1906.

Színház. (Nyitra.) Főszerk. Miskolczi Henrik; szerk. Kardos Ede; kiadó-tulajd. Dobó Sándor. Nyomt. Huszár István. I évf. 1901.

Színházi Újság. (Nyitra.) Szerk. Nozdroviczky Jenő. I. évf. Nyomt. kath. irod. r. t. Egyes szám ára 10 fill. 1902.

Orosháza

Színházi Újság. (Orosháza.) Szerk. és kiadják Pálfi Dezső dr. és Pálfi Zoltán. Nyomt. Pless N. kvny. IV°. évf. Megjelen idényben naponta. Ára évadra 5 korona, egy szám 12 fillér. 1906.

Pécs

Színházi Újság. (Pécs.) Szerk. és kiadó-tulajd. Honthy István. Nyomt. Pécsi püspöki ny. II. évf. Napónként. Egész idényre 7 kor. 1902.

Sátoraljaújhely

Színházi Lapok. (Sátoralja-Újhely.) Szerk. Beppo. Nyomt. »Zempléni« ny. I. évf. Naponként. Ára a Színházi idényre 5 kor. 1901.

Mai Színlap. Szöveges színházi újság. (Sátoraljaújhely.) Nyom. a «Zemplén»-ny. 1910.

Sopron

Színházi Hírlap. (Sopron.) Szerk. Weltner Zsigmond; laptulajdonos Kővi József. Nyomt. Romwalter Alfréd kvny. III. évf. Egyes szám 6 fillér, egy idényre 5 korona. 1906.

Színházi Újság. (Sopron.) Nyomt. Röttig Gusztáv. II. évf. 1906.

Szabadka

Színházi Hírlap. (Szabadka.) Szerk. Patek A. Béla. Nyomt. Kladek és Hamburger kvny. IV. évf. Megjelen naponta. Ára egész idényre 4 korona. 1906.

Színházi Újság. (Szabadka.) Szerk. Patek Béla dr.; kiadja Lipsitz és társa. Nyomt. Szabados Sándor kvny. I. évf. Megjelen idény alatt naponta reggel. Ára idényre 4 korona, egy szám 4 fillér. 1906.

Szarvas

Színházi Újság. (Szarvas.) Főszerk. dr. Salacz Elemér; fel. szerk. Feleki Adolf. Nyomt. Dolesch József nyomdász. III. évf. Megjelen idény alatt naponta. Ára idényre 4 korona. Egyes szám 4 fillér. 1906.

Szarvasi Színházi Újság. Szerk. Szemző István. Nyom. Sámuel Adolf. I. évf. Megj. naponta «a színi szezon tartamára». 1910.

Szatmár

Színházi Újság. (Szatmár.) Szerk. és kiadó Kovács Ödön. Nyomt. Pázmánysajtó. I. évf. Naponként. J4 kor. 40 fill. 1901.

Szeged

Mai Színlap. (Szeged.) Szerk. Kézai Simon. Kiadja a szerkesztőség. Nyom. «Délmagyarország» r.-t. 1910/11, I. évf. Megj. naponta. Negyedévi ára 2 K, száma 4 f. 1910.

Színházi Újság. (Szeged.) Szerk. dr. Lugosi Dömötör. Nyom. Leopold ny. I. évf. Megj. vasárn. Évi ára 6 K, száma 10 f. 1910.

Szöveges és Képes Magyar Színpad. (Szeged.) Főszerk. Márkus József, fel. szerk. Szomory Béla. Nyomt. Várnay L. I. évf. Ára U kor. 40 fill. 1901.

Szöveges és Képes Színházi Újság. (Szeged.) Szerk. tulajd. Liptai Imre. II. évf. Nyomt. Endrényi Imre. 1903.

Szeghalom

Színházi Újság. (Szeghalom.) Szerk. Nyegus. Nyom. «Sárréti Újság» ny. I. évf. Megj. naponta, száma 4 f. 1910.

Székesfehérvár

Színész-Világ. (Székesfehérvár.) Szerk. Városi Színház. 1. évf. Nyomt. Szammer Imre. 1903.

Színház. (Székesfehérvár.) Szerk. Kelemen Béla. Tul. Fodor Gyula. Nyom. «Minerva». I. évf. Megj. naponta. Havi ára 50 f., száma 2 f. 1910.

Színházi Újság. (Székesfehérvár.) Szerk. tul. Kálmán Pál. Nyom. Szammer Imre. I. évf. Megj. het. 5 szám. 1910.

Székesfehérvári Színházi Újság. Szerk. Kálmán Pál. Tul. Szabó Aladár. Nyom. Eisler Adolf. I. évf. Megj. naponk. 1910.

Szigetvár

Szöveges Színházi Újság. (Szigetvár.) Szerk. tul. Szálai Dani. Nyom. Kozáry Ede. I. évf. Megj. naponta. Évadra ára 1 K, száma 6 f. 1910.

Szolnok

Jász-Nagykun-Szolnokmegyei Lapok Színházi Lapja. (Szolnok). Szerk. Vécsey Miklós. I. évi. Nyomt. Bahos István. Naponként Egyes sz. 4 fill. 1904.

Színházi Lap. (Szolnok.) A >Jásznagykunszolnokmegyei Lapok« melléklete. 1906.

Temesvár

Temesvári Színház. Ezelőtt *Temesvári Színpad.* (Temesvár.) Fel. szerk. Osztie Andor; kiadó-tulajdonos és nyomt. Csendes Lipót nyomdász. VII. évfolyam. Egy óra 1 korona, egyes szám 6 fillér. 1906.

Temesvári Színpad. (Temesvár.) Szerkeszti Neuhausz Ernő és Osztie Andor. Nyomt. Unió kny. VI. évf. Megjelen idény alatt naponként. Ára 16 korona. 1906.

Újvidék

Újvidéki Színházi Újság. (Újvidék.) Szerk. Mayer József. Nyomt. Hirschenhauser Benó kny. VI. évi. Megjelen színidényben naponta. 1906.

Ung

Ungvári Színpad. (Ung.) Szerk. Vidor Marczi. Nyomt. Székely és Illés. I. évf. Egyes szám 10 fill. 1901.

Ungvár

Ungvári Színházi Újság. (Ungvár.) Szerk. Cathry Ferencz. 1. évf. Nyomt. Székely és Illés. Ára egész idényre 8 kor. 1903.

Zólyom

Színházi Újság. (Zólyom.) Fel. szerk. Nádosy Ferencz; kiadja a Zólyomvármegyei Hirlap. Nyomt. Nádosy Ferencz nyomdász. II. évf. Megjelen idény alatt hetenként. Egy szám 10 fillér. 1906.

Méhészet

Magyar Méh. Az országos magyar méhészeti egyesület közlönye. Szerk. Szilassy Zoltán. Nyom. «Pátria» kny. r.-t. XXXI. évf. Havi. Évi ára 7 K 50 f. 1910.

Méhészet. Szerk. és kiadó-tulajdonos Károlyi Gvula, V. évfolyam. Havonként. Ára 2 frt. 1897.

Méhészeti Lapok. Szerk. Binder Iván. Nyom. Brózsa Ottó. XXII. évf. Havi. Évi ára 4 kor. 1910.

Méhészeti Közlöny. (Kolozsvár.) Az «Erdélyi Gazda» önálló melléklete. V. évf. 1891.

Délmagyarországi Méhészeti Lapok. (Szabadka.) Szerk. Dömötör Miksa. Nyomt. Krausz és Fischer. I. évf. Havi. Ára 5 kor. Tagoknak 3 kor. évi díj fejében jár. 1906.

Hajdúsági Méhész. A Hajdu megyei méhészegylet közlönye. (Debreczen.) Szerk. Vásárhelyi Zoltán. Nyom. Városi nyomda. VII. évf. Havi. Évi ára 4 kor. 1910.

A Hazában és Távolban Széttelátó Méhész. (Sajtény, Csanád m.) Szerk. és kiadja Gallovich István. Nyomt. Kovács Antal Makón. XI. évf. Megjelenik havonként. Ára 4 korona. 1906.

Méhészet. (Újpest.) Szerk. id. Boczonádi Szabó Imre. Nyom. Első Váczi sajtó. VII. évf. Havi. Évi ára 4 K. 1910.

Méhészeti Közlöny. Az erdélyrészi méhészegylet szakközlönye. (Kolozsvár.) Szerk. Ványolós Miklós. Nyom. Gámán J. örököse. XXV. évf. Havi. Évi ára 4 K. 1910.

Méhészeti Szemle. (Szatmár.) Általános méhészeti értesítő. Szerk. Pataki Béla. Nyomt. Pázmány sajtó. I. évfolyam. Havi. Ára 4 korona. 1906.

Fényképezés, mozi

Fényképészeti Értesítő. Kiadja Wanaus József. Nyom. Löblovitz Zsigmond. I. évf. Havi. Ingeny küldetik. 1901.

Amateur - Fényképészek Lapja. Fényképészeti és reproductio műveletekkel tudományosan foglalkozó művészeti szaklap. Szerk. Bodor Imre. Nyom. Kállai Ármin. I. évf. Havi. Ára 6 kor. 1904.

A Fény. Fényképészeti szaklap. Szerk. Löwinger Mór. Nyom. Hornyánszky Viktor. V. évf. Megjelenik havonta. Ára 16 K. 1910.

Fényképészeti Közlöny. Szerk. Paschka Gyula; kiadja a fényképész-ifjak önképző- és segélyegylete. VII. évf. Havonként. Ára 4 frt. 1892.

Fényképészeti Szemle. Szerk. és kiadja Pejtsik Károly. Nyom. Wodianer F. és Fiai. VI. évf. Megjelenik negyed-évenként. Ingeny. 1906.

Objektív. A fényképész munkások lapja. Szerkeszti Wavverka K. Róbert; kiadja a választmányi lapbizottság. Nyomt. Világosság kvny r.-t. I. évf. Megjelen minden második kedden. Ára 4 korona, egy szám 20 fillér. 1906.

Magyar Fényképészek Lapja. A Fényképész egyesület hivatalos közlönye. Szerk. Löwinger Mór. Nyom. Schlesinger Vilmos. VIII. évfolyam. Havi. Ára 8 kor. 1904.

Photo-Technika. A budapesti photo-club hivatalos közlönye. Szerk. Szántó J. Béla. Nyom. a Pesti kny. II. évf. Havi. Ára 3 kor. 1903.

Fotográfia. Amatőrfényképészeti havi folyóirat. (Szombathely.) Szerk. Kiss Zoltán. Nyom. Seiler Henrik utódai. VII. évf. Havi. Évi ára 5 kor. 1910.

Amateur Útmutató. (Debreczen.) Amateur fényképészeli havi folyóirat. Szerk. Ruzicska Gyula. Nyomt. a Csokonai nyomda. III. évf. Havi. Ára 1 korona. 1906.

Fényképészeti Értesítő. (Nyíregyháza.) Szerk. és kiadó-tulajd. Tarczali Dezső II. évf. Havonként. Ara 1 frt. 1894.

Fényképészeti Lapok. (Kolozsvár.) Szerk., kiadó és laptulajdonos Veress Ferencz. IX. évf. Havonként. Ara 4 frt. 1890.

Fényképészeti Hetilap. (Nyitra.) Szerkesztő-tulajdonos Basofszky Béla. Nyomt. Kapsz Géza és Kramár Vilmos. III. évf. Ára 6 korona. 1906.

Fényképészeti Értesítő. (Győr.) Szerkesztő és kiadó dr. Moller Miklós. V. évf. Havonként 2-szer. Ára 1 frt 50 kr. 1897.

Fényképészeti Lapok. (Szent-Endre.) Szerk. és kiadó dr. Moller Miklós. III. évf. Havonként 2-szer, ára 1 frt 50 kr. 1895.

Mozgófénykép-Híradó. Kinematographen-Anzeiger. Szerk. tul. Neumann József. Nyom. «Bercsényi», majd «Thalia» ny. III. évf. Félhavi. 1910.

Mozi-Újság. (Hódmezővásárhely.) Szerk. Szomory Béla. Kiadj a az Uránia-színház. Nyom. a «Vásárhely és Vidéke» r.-t. I. évf. Naponta. 1910.

Mozi-Újság. (Igló.) Szerk. «Olló». Kiadja Stern Ignác. Nyom. «Szepesi Lapok» váll. I. évf. 1910.

Autó

Automobil Közlöny. A »Közgazdasági Híradó« műszaki melléklete. Szerk. Szalárdi Béla. Nyomt. Pless Ignác nyomdász. II. évfolyam. Megjelen havonta. 1906.

Magyar Motor-Újság. A »Magyar Automobil Újság« állandó ingyen melléklete. Fel. szerk. és kiadó-tulajdono Sándor Gyula. Nyomt. Thalia kvny. II. évf. Ára 4 korona. 1906.

Magyar Automobil- és Repülőgép Újság. Szerk. Sándor Gyula. Tul. Sebők és Sándor. Nyom. «Atheneum». VIII. évf. Félhavi. Évi 12 K, száma 50 f. 1910.

Magyar Automobil Újság. Felelős szerkesztő és kiadó-tulajdonos Sándor Gyula; főmunkatárs kiruszkai Cserépy Arzén mérnök. Nyomt. Thalia kvny. IV. évf. Megjelen havonta kétszer. Ára 16 korona, egyes füzetben 60 fillér. Magyar-német szöveggel. 1906.

Nemzeti Sport. Az Automobil. Aviatika. Szerk. Lindner Ernő. Nyom. Garai Mór. VIII. évf. Megj. szomh. Évi ára 20 K, száma 40 f. 1910.

Sport-Világ. A Magyar Automobil Club hivatalos lapja. Felelős szerkesztő Hajós Alfréd; kiadja a Sport-Világ társaság. Nyomt. Kellner Gyula nyomdász. XIII. évf. Ára 8 korona. 1906.

Második melléklet. A hazai nyomdák 1899-ben

Abauj-Szántó:

- * Baksy Barna.
- * Spán Ignác.

Abony:

- * Szerdahelyi János.

Abrudbánya:

- * Róth Ferencz.

Ada (Bács-Bodrogh m.):

- * Berger L.
- * Vogel M.

Alsó-Kubin:

- * Trnkóczy József.

Alsó-Lendva:

- * Halkányi Ernő.

Apatin:

- * Gasz Mátyás.
- * Szavadil József.

Arad:

- * Aradi nyomda r. társaság.
- * Barcian Popovits Aurél.
- * Bloch Henrikné.
- * Gör. kel. román egyházm. nyomda.
- * Özv. Gyulai Istvánná.
- * Löbl Dávid.
- * Muskát Miksa.
- * Réthy Lipót és fia.
- * Weisz Félix.

Aranyos-Maróth:

- * Dóczi könyvnyomda (tul. Némedi László).

Aszód:

- * Magyar kir. javítóintézet nyomdája.

Baán (Trencsén m.):

- * Fuchs Vilmos.

B.-Topolya (Bács-Bodrogh m.):

- * Vilheim Miksa.

Baja:

- * Kazal József.
- * Kollár A. és fia.
- * Nánay Lajos.
- * Rajkolics Károly.

Balassa-Gyarmat:

- * Balassa-gyarmati könyvny. r. társ.
- * Halyák István.
- * Pozsonyi Gábor.
- * Tokay Lajos.

Balázsfalva:

- * Gör. kath. papnövelde ny.

Bánffy-Hunyad:

- * Ábrahám Mór.
- * Barcs (Baranya-m.)
- * Skribanek Géza.

Bártfa:

- * Blayer M.

Békés:

- + Br. Drechsel Géza.

Békés-Csaba:

- + Corvina nyomda (tul. Szihelszky József).
- + Povázsay testvérek.

Belényes:

- + Süßmann Lázár.

Beregszász:

- + Engel Jenő.
- + Haladás-könyvnyomda (tul. Juhász Piroška.)

Besztercze:

- + Botschar Tivadar.
- + Csallner Károly.

Besztercebánya:

- + Hungária kny. (tul. Sonnenfeld Mór.)
- + Machold Fülöp.

Bicske:

- + Lederer Hermann.

Bihar-Ujfalu:

- + Adler Béla,

Bonyhád:

- + Raubitschek Izor.

Brassó:

- + Brassói Lapok nyomdája (tul. Trattner H. és trsai.)
- + Ciurcu N. és fia.
- + Gött János fia.
- + Herz J. B.
- + Lehmann Gottlieb.
- + Dr. Muresian Aurél.

- + Schebesch M.

- + Schlandt Viktor.

Brezsnóbánya:

- + Kreisler József.

Budafok:

- + Leopold és Frank.

Budapest:

- + Adler Samu. VIII., József-körút 36.
- + Adria kő- és könyvnyomda vállalat (Feldmann S.) VI., Dávid-u. 10.
- + Alkotmány ny. VIII., Szentkirályi-u. 28/b.
- + Államnyomda (Magy. kir.) I., Nándor-tér 1.
- + Államvasutak menetjegy-ny. (M.k.) VI., Csengery-u. 33.
- + Anglo-nyomda. IV., Molnár-u. 24.
- + Apolló irod. és nyomd. r. t. VII., Rottenbiller-u. 4–6.
- + Árpád kny. (tul. Klein és Kronstein.) VII., Valero-u. 9.
- + Athenaeum irod. és ny. vállalat r. t. VII., Kerepesi-ut 54.
- + Auer Lipót. VI., Dávid-u. 1.
- + Bagó Márton és fia. II., Ponty-u. 4.
- + Barcza József. IV., Lipót-u. 30.
- + Bárd Jakab. VII., Miksa-u. 16.

- ✦ Bartalits Imre. III.,
Remetehegy.
- ✦ Bauer Ignác. VII.,
Csányi-u. 13.
- ✦ Beck Nándor. VII.,
Valeró-u. 12.
- ✦ Belvárosi kny. (Tul. Varga
E. és Grosz B.) IV.,
Lipót-u. 43.
- ✦ Bendiner A. V., Arany
János-u. 18.
- ✦ Berkovits János. V.,
Hold-u. 27.
- ✦ Bichler Ignác. III.,
Kis-korona-u. 15.
- ✦ Blau Albert. VI.,
Szerecsen-u. 23.
- ✦ Brózsza Ottó. VI.,
Váci-körút 17.
- ✦ Brückner Gyula. VI.,
Király-u. 10.
- ✦ Budapesti Hírlap ny. VIII.,
Rökk Szilárd-u. 4.
- ✦ Budapesti Napló részv. társ.
VIII., József-körút 18.
- ✦ Buschmann F. IV.,
Koronaherczeg-u. 8.
- ✦ Csapó Kálmánné. VIII.,
Baross-u. 69.
- ✦ Czettel és Deutsch. V.,
Bálvány-u. 12.
- ✦ Deutsch József. VII.,
Károly-körút 7.
- ✦ Eberle József és társa. VI.,
Podmaniczky-u. 43.
- ✦ Eckstein Bernát és fia VII.,
Kertész-u. 37.
- ✦ Egyetemi nyomda (M. kir.
tud.). I., Iskola-tér 3.
- ✦ Ehrenstein Mór. VI.,
Laudon-u. 4.
- ✦ Első kőbányai kny. (tul.
Goldschmied Ármin.) X.,
Belső-Jászberényi-út 1.
- ✦ Engel Simon. VI.,
Szondy-u. 23.
- ✦ Engelmann Mór. IX.,
Vámház-körút 15.
- ✦ Európa nyomda r. t. VI.,
Ó-u. 12.
- ✦ Feldmann Mór. IX.,
Soroksári-u. 5.
- ✦ Fischer Péter. VII.,
István-tér 9/b.
- ✦ Fortuna ny. (tul. Pollák M.
Miksa és Tsa.) V.,
Bálvány-u. 21.
- ✦ Fővárosi nyomda r. t. VI.,
Podmaniczky-u. 39.
- ✦ Franklin-társulat. IV.,
Egyetem-u. 4.
- ✦ Fried és Krakauer. VI.,
Dalszinház-u. 10.
- ✦ Fried S. VIII., József-u. 17.
- ✦ Friedländer Schoel. VI.,
Uj-u. 21.
- ✦ Friedmann Áron. VI.,
Podmaniczky-u. 21.
- ✦ Fritz Ármin. VIII.,
József-körút 9.
- ✦ Fuchs Samu és társa. VI.,
Podmaniczky-u. 27.
- ✦ Galitzenstein Ármin. VII.,
Kertész-u. 25.

- ✦ Garai Mór. VII.,
Dohány-u. 1.
- ✦ Gelléri és Székely. VI.,
Podmaniczky-u. 47.
- ✦ Glückselig Miksa. VI.,
Hunyadi-tér 7.
- ✦ Goldberger Ignác. II.,
Fő-tt. 23.
- ✦ Goldfaden Márk. VII.,
Kerepesi-u. 36.
- ✦ Goldschmiedt Lipót. VI.,
Révay-u. 6.
- ✦ Gonda és Tsa. VIII.,
Mária-u. 11.
- ✦ Goszler Gyula. IV.,
Aranykéz-u. 1.
- ✦ Gross Jakab és Grünhut
Mór. VI., Gyár-u. 32.
- ✦ Grünhut Miksa. VI.,
Lázár-u. 2.
- ✦ Hamburger és Birkholz. V.,
Csáky-u. 13.
- ✦ Hartenstein Emil. IX.,
Bónyay-u. 7.
- ✦ Hedvig Sándor. VII.,
Dohány-u. 12.
- ✦ Hegedűs Márton. VI.,
Dessewffy-u. 18.
- ✦ Heisler J. II.,
Várkert-rakpart 1.
- ✦ Helios ny. (tul. Honig
Lajos.) VI., Gyár-u. 62.
- ✦ Hell Ede. VIII.,
Luther-u. 4.
- ✦ Hermann Győző. IV.,
Egyetem-u. 2.
- ✦ Herrman Ignác. VI.,
I. audon-u. 10.
- ✦ Honi Emil. V.,
Bálvány-u. 8.
- ✦ Hornyánszky Viktor. VII.,
Aradi-u. 16.
- ✦ Hungária könyvnyomda.
V., Váczi-körút 34.
- ✦ Hunnia ny. VI.,
Teréz-körút 3.
- ✦ Hunyadi Mátyás irod.
és nyomdai intézet. IV.,
Zöldfa-u. 43.
- ✦ Jäger Ármin, kézisajtó.
VIIL, Kerepesi-ut 23.
- ✦ Jermányi Samu. VI.,
Dessewffy-u. 47.
- ✦ Kalmár Mór. V.,
Dorottya-u. 9.
- ✦ Kálmán M. és társa. V.,
Vadász-u. 32.
- ✦ Kanitz C. és fiai. V.,
Vadász-u. 26.
- ✦ Károlyi György. V.,
Kálmán-u. 5.
- ✦ Kassino Jakab. VI.,
Király-u. 26
- ✦ Kauders Ferencz. VII.,
Csömöri-ut 28.
- ✦ Kaufmann József. V.,
Arany János-u. 4.
- ✦ Keil József. VIII.,
József-körút. 17.
- ✦ Keller Dániel. I.,
Attila-u. 63.
- ✦ Kellner és Mohrlüder. VI.,
Gyár-u. 29.

- ✦ Kertész József. V., Mária Valéria-u. 11.
- ✦ Klas Hermann. V., Váci-u. 16.
- ✦ Klein Ignác. VI., Lovag-u. 13.
- ✦ Klein Sámuel. VIII., Akácza-u. 64
- ✦ Klopfer Samu. VU., Kazinczy-u. 35.
- ✦ Kogutovicz Manó. V., Rudolf-rakpart 8.
- ✦ Kohn Simon kéziszajtója. VIII., József-körút 5.
- ✦ Kollmann Fülöp. V., Arany János-u. 34.
- ✦ Korvin Testv. VI., Révay-u. 14.
- ✦ Kosmos r. t. VI., Aradi-u. 8.
- ✦ Kossuth Lajos ny. VII., István-tér 9.
- ✦ Kövér János. VI., Révay-u. 8.
- ✦ Közművelődés-nyomda. VI., Izabella-u. 70.
- ✦ Krausz S. és T. V., Zoltán-u. 11.
- ✦ Kunosy Vilmos és fia. VI., Teréz-körút 38.
- ✦ Kunstädter Vilmos. VII., Damjanich-u. 32.
- ✦ Langer Ede és fia. IV., Zsibárus-u. 1.
- ✦ Légrády testvérek. V., Váci-körút 78.
- ✦ Leitersdorfer József. VII., Rombach-u. 4.
- ✦ Lengyel Lipót. V., Vadász-u. 35/A.
- ✦ Löbl Dávid és Fia. VI., Andrassy-u. 19. és Szerecsen-u. 22–26.
- ✦ Löbl Mór. VII., Kírály-u. 27.
- ✦ Löblovitz Zsigmond. VII., Csömöri-ut 54.
- ✦ Löw Ede. V., Váci-körút 80.
- ✦ Luszt Sándor. VI., Gyár-u. 50.
- ✦ Magyar Hírlap r. t. V., Honvéd-u. 4.
- ✦ Magyar nők lapja kny. (tul. Kirschmann J.) V., Hold-u. 25.
- ✦ Manswirth Lipót. VI., Podmaniczky -u. 5.
- ✦ Markovits és Garai. VI., Lázár-u. 13.
- ✦ Márkus Sámuel. V., Báthory-u. 20.
- ✦ Merkur kny. (tul. Berger Géza.) IV., Kecskeméti-u. 5.
- ✦ Merendiák Károly. X., Liget-tér 4.
- ✦ Merényi József. VII., Károly-körút 19.
- ✦ Minerva kny. V., Sas-u. 29.
- ✦ Muskát Béla. VI., Teréz-körút 27.

- ✦ Müller K. II.,
Albrecht-u. 3–5.
- ✦ Nágel István. VII.,
Vörösmarty-u. 17
- ✦ Nágel István. VI.,
Dessewffy-u. 21.
- ✦ Nagy Sándor. IV.,
Papnövelde-u. 8.
- ✦ Neumayer Ede. VI.,
Proféta-u. 7.
- ✦ Neuwald Illés-féle kny.
(Tul. Berger Ármin.) VII.,
Dohány-u. 44.
- ✦ Orsz. községi központi
nyomda r. t. V.,
Lipót-körút 22.
- ✦ Országos ügyvédi nyomda
mint szövetkezet. VI.,
Új-u. 3.
- ✦ Pallas irod. és könyvny. r.
társ. V., Kálmán-u. 2.
- ✦ Pannónia nyomda. VII.,
Rombach-u. 8.
- ✦ Pátria irod. és nyomd. r. t.
IX., Üllői-út 25.
- ✦ Pesti könyvnyomda r. t. V.,
Hold-u. 7.
- ✦ Pesti Lloyd-t. ny. V.,
Dorottya-u. 14.
- ✦ id. Poldini Ede és Társa.
IV., Ferencz
József-rakpart 32.
- ✦ Pollacsek Mór. VI., Ó-u 38.
- ✦ Pollák Gyula. V.,
Dorottya-u. 9.
- ✦ Pollák Jakab. VI.,
Aradi-u. 19.
- ✦ Posner K. Lajos és fia. VI.,
Csengery-u. 31.
- ✦ Posta- és távírda igazg. kny.
(M. k.) IV., Főposta épület.
- ✦ Postatakarékpénztár ny.
(M. kir.) V.,
Széchényi-u. 2.
- ✦ Preszburg Frigyes. V.,
Arany János-u. 14.
- ✦ Propper Leó. VII,
Erzsébet-körút 35.
- ✦ Pscherhoffer Vilmos. VI.,
Podmaniczky-u. 15.
- ✦ Quittner József. VI.,
Szerecsen-u. 1.
- ✦ Radó Izor. VI.,
Váci-körút 1.
- ✦ Redő testvérek. V ,
Klotild-u. 20.
- ✦ Reich Ármin. VII.,
Dohány-u. 81.
- ✦ Révai és Salamon. IX.,
Üllői-út 18.
- ✦ Riegler József Ede. VI.,
Kózsá-u. 55.
- ✦ Rosenberg Mór né. VI.,
Uj-u. 6.
- ✦ Roth és Krausz. VI.,
Vasvári Pál-u 9.
- ✦ Roth József. IV.,
Ujvilág-u. 6.
- ✦ Rózsa Kálmán és neje.
VIII., Szentkirályi-u. 30-
- ✦ Rubin J. VII., Király-u. 13.
- ✦ Schenkenwald György
János. IV., Molnár-u. 19.

- ✦ Schlenger testvérek. VI.,
Dessewffy-u. 16.
- ✦ Schlesinger és Kleinberger.
V., Bálvány-u. 18.
- ✦ Schlieszer Henrik. VI.,
Király-u. 10.
- ✦ Schmelz és Schillinger. VI.,
Csengery-u. 51.
- ✦ Schmidl H. VI.,
Szerecsen-u. 6.
- ✦ Schmiedl Samuné. V.,
Bálvány-u. 4.
- ✦ Schultz Ábrahám. VIII.,
Baross-u. 81.
- ✦ Singer Lipót. IV.,
Károly-körút 24.
- ✦ Spatz Henrik. VII.,
Dob-u. 65.
- ✦ Spitzer és Somogyi. VII.,
Klauzál-u. 31.
- ✦ Steinbuch Ármin. V.,
Béla-u. 3.
- ✦ Stephaneum. VIII.,
Szentkirályi-u. 28/b.
- ✦ Stern Péter. VII.,
Kazinczy-u. 35.
- ✦ Süsz Dávid. IV.,
Molnár-u. 39.
- ✦ Széchenyi ny. VIII.,
József-u. 45.
- ✦ Székesfővárosi házi
nyomda. IV., Lipót-u. 32.
- ✦ Szent Gellért nyomda
(Valter Ernő). VIII.,
Práter-u. 44.
- ✦ Szent László nyomda.
VIII., Röck-Szilárd-u. 2s.
- ✦ Tedesco Ármin. VII.,
Rózsa-u. 25.
- ✦ Ullmann József. IV., Régi
posta-u. 4.
- ✦ Univers ny. X.,
Gyűjtőfogház.
- ✦ Várnay Fülöp. TV., Régi
posta-u. 3.
- ✦ Weissenberg Ármin. VIII.,
József-körut 28.
- ✦ Weisz Lipót. VI., Ó-u. 39.
- ✦ Ifj. Weisz Manó és Tsa.
VII., Csányi-u. 13.
- ✦ Wellesz Béla. VI., Uj-u. 27.
- ✦ Wendt és Tsa-féle kny.
VII., Károly-körút 19.
- ✦ Werbőczy könyvny. részv.
társ. IV.,
Vármegye-u. 11–13.
- ✦ Wesselényi ny. (tul. Flesch
Jakab és Grün Ignác.) VI.,
Uj-u. 37.
- ✦ Wesselényi Géza. II.,
Zsigmond-u. 11.
- ✦ Wimmer Márton. TH.,
Serföző-u. 10.
- ✦ Wodianer F. és fiai. IV.,
Sarkantyús-u. 3.
- ✦ Wotitz Vilmos. IV ,
Kossuth Lajos-u. 1.
- ✦ Zawadil E.-féle menetjegy
ny. (tul. Christoph Paula és
Jirschik András.)
- ✦ V., Zoltán-u. 13.
- ✦ Zeisler M. VII.,
István-tér 17.

- ✦ Zimmermann Vilmos. VI., Szondy-u. 50.
- Buziás:*
 - ✦ Ullmann Ferencz.
- Csákova:*
 - ✦ Chudy testvérek.
- Csáktornya:*
 - ✦ Fischel Fülöp (Strausz Sándor).
- Csíkszereda:*
 - ✦ Györgyjakab Márton utóda (Diesznandt Viktor).
 - ✦ Létz János.
 - ✦ Szvoboda József.
- Csongrád:*
 - ✦ Tiszavidék nyomdája (tul. Silber János).
 - ✦ Weisz Márk.
- Csorna:*
 - ✦ Kokas István és Neumann Samu.
- Csurgó:*
 - ✦ Vágó Gyula.
- Czegléd:*
 - ✦ Molnár János
 - ✦ Nagy Elek
 - ✦ Sebők Béla.
- Debreczen:*
 - ✦ Csokonai nyomda (tul. Lengyel Imre és társa.)
 - ✦ Debreczen sz. kir. város könyvnyomdája.
 - ✦ Hoffmann és Kronovitz.
- ✦ Kutasi Imre.
- ✦ László Albert.
- ✦ Pongrácz Géza.
- Deés:*
 - ✦ Demeter és Kiss.
 - ✦ Goldstein Jakab.
- Detta:*
 - ✦ Heldenwanger József.
- Déva:*
 - ✦ Hirsch Adolf.
 - ✦ Kroll Gyula.
- Devecser:*
 - ✦ Rosenberg Zsigmond.
 - ✦ Vörösmarty-könyvnyomda (tul. Huss Gyuláné).
- Dicső-Szent-Márton:*
 - ✦ Hirsch Mór.
- Ditró:*
 - ✦ Ditró és Szárhegy közs. nyomdája.
- Dombóvár (Tolna-m.):*
 - ✦ Brück Sándor.
- Duna-Földvár:*
 - ✦ Schwarz Manó.
- Dunaszerdahely:*
 - ✦ Adler N. Lipót.
 - ✦ Goldstein Józsuá.
- Eger:*
 - ✦ Baross-nyomda (tul. Paunz Sándor.)
 - ✦ Egri nyomda részv. társaság.

- † Egri érseki lyceum ny.
- † Löw Sámuel.
- † Schwartz Ilka.

Enying:

- † Politzer Jenő.

Eperjes:

- † Kósch Árpád.
- † Pannónia nyomda
(tul. Kahn Mór.)
- † Stamberger Lajos.

Ér-Mihályfalva:

- † Beck Adolf.

Érsekújvár:

- † Kohn Samu.
- † Winter Zsigmond.

Erzsébetfalva:

- † Mártonfi László.

Erzsébetváros:

- † Kotzauer János.

Esztergom:

- † Buzárovits Gusztáv.
- † Hunnia nyomda
(tul. Gerenday József.)
- † Laiszky János.
- † Tábor Adolf.

Fehérgyarmat (Szatmárm.):

- † Klein József.

Fehértemplom:

- † Kuhn Péter.
- † Wunder Gusztáv.
- † Wunder Gyula.

Félegyháza:

- † Feuer Illés.
- † Vesszősi József.

Felső-Eőr (Vas m.):

- † Schodisch Lajos.

Felső-Vissó (Máramarosm.):

- † Schiffmann Gbána Taube.

Fiume:

- † Battara Pietro.
- † Chiuzzelin A. et Comp.
- † Honig E.
- † Jerouscheg Luigi.
- † Mohovich Emidio.
- † Ruddoff Giovanni.
- † Unió nyomda (tul. Hegyi Jenő.)

Fogaras:

- † Thierfeld Lipót.

Galánta:

- † Első galánthai kny.
(tul. Neufeld Samu.)

Galgóc:

- † Szóld Jakab.
- † Sterner Adolf.

Gödöllő:

- † Schulcz E.

Gyergyó-Sz.-Miklós:

- † Létz János.
- † Szabó testv.

Gyoma:

- † Kner Izidor.

Gyöngyös:

- + Herczog Ernő Ármin.
- + Kovács és társa.
- + Schimmerling Dávid.

Gyönk (Tolna m.):

- + Engel József.

Győr:

- + Dobos Ignác.
- + Győr-egyházmegyei nyomda.
- + Nitsmann József.
- + Pannónia könyvny. (tul. Szávay Gyula és Raáb Béla.)
- + Surányi János.

Győrsziget:

- + Gross testvérek.

Gyula:

- + Corvina nyomda (tul. Weinstein Arnold.)
- + Dobay János.

Gyulafehérvár:

- + Püspöki lyceumi nyomda.
- + Volcz Bálint.

Hajdú-Böszörmény:

- + Szabó Ferenczné.

Hajdú-Dorog:

- + Grünfeld Mózes.

Hajdú-Nánás:

- + Bartha Imre.

Hajdú-Szoboszló:

- + Plón Gyula.

Halas:

- + Práger Ferencz.

Hátszeg:

- + Triznyai István.

Hatvan:

- + Hoffmann M. L.

Heves:

- + Adler József.

Hódmezővásárhely:

- + Hmvásárhelyi nyomda részv.-társ.
- + Lévai Fülöp.
- + Vásárhely és Vidéke nyomdája.

Hódságh:

- + Pfszter József.
- + Raab János.

Holics:

- + Hotascha J.
- + Malovani József.

Homonna:

- + Kőim Jenő.
- + Waller S.

Huszt:

- + Mermelstein Fülöp.

Igló:

- + Schmidt József.
- + Táttra-nyomda (tul. Stein Ignác).

Ipolyság:

- + Neumann Jakab.

Jászberény:

- ✦ Brünauer Adolf.
- ✦ Kaczvinszky és Szappanos.

Kalocsa:

- ✦ Jurcsó Antal.
- ✦ Werner Ferencz.

Kaposvár:

- ✦ Gerő Zsigmond.
- ✦ Hagelmann Károly.
- ✦ Özv. Jancsovits Gyuláné.
- ✦ Kéthelyi Miksa utóda.
- ✦ Singer Lipótné.

Kapuvár:

- ✦ Buxbaum József.

Karánsebes:

- ✦ Fleissig Lipót.
- ✦ Gör. kel. román
egyházmegye kny.

Karczag:

- ✦ Szódi S.

Kassa:

- ✦ Grosz Samu.
- ✦ Nauer és Streck.
- ✦ Ries Lajos.
- ✦ Rosa Viktor.
- ✦ Werfer Károly.

Kecskemét:

- ✦ Első kecskeméti hírlapkiadó
és nyomda r.-t.
- ✦ Hajnal és Feuermann.
- ✦ Steiner Mihály.
- ✦ Sziládi László.
- ✦ Tóth László-féle ny.
(tul. Fekete Mihály.)

Késmárk:

- ✦ Altmann Dávid.
- ✦ Szauter Pál.

Keszthely:

- ✦ Farkas János.
- ✦ Nádai Ignác.
- ✦ Sujánszky József.

Kézdi-Vásárhely:

- ✦ Ifj. Jancsó Mózes.

Királyhelmeccz:

- ✦ Klein Gyula.

Kisbér:

- ✦ Haftl Kálmán.

Kis-Czell:

- ✦ Menyhárt Julia.

Kis-Jenő:

- ✦ Gallovics Jenő és
Liebermann Mór.

Kiskörös:

- ✦ Kalisch Ignáczné.

Kismarton:

- ✦ Dick Ede.
- ✦ Gabriel Jakab.

Kispest:

- ✦ Első kispesti könyvnyomda
(tul. Fischhof Henrik.)

Kisújszállás:

- ✦ Szekeres József.

Kis-Várda:

- ✦ Berger Ignác.
- ✦ Ifj. Klein Gyula.

Kolozsvár:

- + Boskovics József.
- + Ellenzék nyomdája
(tul. Magyary Mihály.)
- + Fenyvesi Viktor.
- + Gámán János örököse.
- + Liczeum-nyomda
(tul. Gombos Ferencz).
- + Magyar Polgár nyomdája
(tul. Ajtai K. Albert).
- + Polcz Albert.
- + Zabatz és Fekete.

Komárom:

- + Freisinger Mór.
- + Hacker Richárd.
- + Schönwald Tivadar.
- + Spitzer Sándor.
- + Szénássy János.

Korpona:

- + Joerges A. özv. és fia.
- + Korpona és Vidéke ny.
(tul. Gallovich Jenő).

Körmend:

- + Körmendi könyvnyomda
részvénytársaság.

Körmöczbánya:

- + Joerges Ágost özvegye és fia.
- + Paxner J. és Biron H.

Kőszeg:

- + Feigl Frigyes.
- + Feigl Gyula.

Kúla:

- + Berkovits Márk.

Kún-Szt-Márton:

- + Csanádi József.

Kán-Szent-Miklós:

- + Özv. Bors Károlyné.

Lajta-Sz.-Miklós:

- + Fleischmann Ignác.

Lakompak (Sopron m.):

- + Krausz Henrik.

Léva:

- + Dukesz Lipót.
- + Nyitrai és társa.

Lippa:

- + Máhr Emil.
- + Zách József.

Liptó-Szent-Miklós:

- + Steier Izidor.
- + Salva Károly.

Losoncz:

- + Kármán-könyvny. részv.
társ.
- + Losonczy Sándor.
- + Roth Simon.

Lőcse:

- + Reiss Tivadar József.

Lúgos:

- + Traunfellner Károly.
- + Virányi János.
- + Weisz és Sziklai.

Magyar-Óvár:

- + Berghofer és Weisz.
- + Czéh Sándor-féle
knyomda.

Magyar-Pécska:

- + Ruber István.

Makó:

- + Maros nyomda (tul. Gaál László).
- + Makói hirlap ny. (tul. Neumann József).
- + Vitéz és Süveges.

Malaczka:

- + Wiesner Alfréd.

Mármaros-Sziget:

- + Blumenfeld és Dávid.
- + Mármarosi könyvny. és kiadó r. t.
- + Mayer és Berger.
- + Wider Mendel fia.

Marczali:

- + Mizsúr Ádám.

Maros-Ludas:

- + Glück József.

Marosvásárhely:

- + Adi Árpád.
- + Ev. ref. kollégium-nyomda (Bérlő: Sztupjár István).
- + Grün Vilmos.

Mátészalka:

- + Weisz Antal.
- + Weisz Zsigmond.

Medgyes:

- + Reissenberger G. A.

Mező-Kövesd:

- + Balázs Ferencz.

Mezőtúr:

- + Dolesch és Braun.
- + Gyikó Károly.

Miava:

- + Haas Mór.

Mindszent:

- + Weisz Ignác.

Miskolcz:

- + Forster, Klein és Ludvig.
- + Gedeon és társa.
- + Stamberger Bernát.
- + Szelényi és Társa.

Misztótfalu:

- + Simon Aurél és társa.

Módos:

- + Staits György.

Mohács:

- + Blandl János.
- + Rosenthal Márk.

Monor:

- + Süveges József,

Moór:

- + Reszler Jakabné.

Mosón:

- + Grünfeld Ignác.

Munkács:

- + Grünstein Mór.
- + Kohn és Klein.
- + Kroó Hugó.

Muraszombat:

- + Újházi Miksa

- Nagy-Atád:*
- ✦ Günsberger Antal.
 - ✦ Milenkovits István.
 - ✦ Radák János.
- Nagybánya:*
- ✦ Molnár Mihály.
 - ✦ Nánási István.
- Nagy-Becskerék:*
- ✦ Grcsits Julianna,
 - ✦ Jokly Lipót.
 - ✦ Pleitz Fer. Pál.
- Nagy-Bittse (Trencsén m.):*
- ✦ Spiegel Samu.
- Nagy-Enyed:*
- ✦ Nagyenyesi kny.
és papírárujár r. t.
- Nagy-Kálló:*
- ✦ Sarkady József.
- Nagy-Kanizsa:*
- ✦ Farkas és Kraus.
 - ✦ Fischel Fülöp.
 - ✦ Gondos Ignác.
 - ✦ Ifj. Wajdits József.
 - ✦ Weiss L. és F.
- Nagy-Károly:*
- ✦ Nóvák és Verő.
 - ✦ Róth Károly.
 - ✦ Sarkadi Nagy Zsigmond.
 - ✦ Vider Jakob.
- Nagy-Káta:*
- ✦ Nagykátai és monori kny.
- Nagykikinda:*
- ✦ Gain Vásza.
 - ✦ Kiadói nvomda
(tul. Szegyakov Milán).
- Nagy-Körös:*
- ✦ Bazsó Lajos.
 - ✦ Ottinger Kálmán.
- Nagylak (Csanád m.):*
- ✦ Hubert Jenő.
- Nagymarton:*
- ✦ Gellis Henrik.
 - ✦ Kohn József H.
 - ✦ Schön Samu.
- Nagy-Mihály:*
- ✦ Landesman B.
- Nagy-Röcze:*
- ✦ Büchler Béla
- Nagyszalonta:*
- ✦ Reich Jakab.
- Nagyszeben:*
- ✦ Drotleff József.
 - ✦ Görög-keleti
főgyházmegyei ny.
 - ✦ Krafft Vilmos.
 - ✦ Steinhausen T. utóda
(Beissenberger Adolf).
 - ✦ Typographia részvénytárs.
- Nagy-Szent-Miklós:*
- ✦ Wiener Náthán.
- Nagyszombat:*
- ✦ Fiebig József.
 - ✦ Goldmann Miksa özv.
 - ✦ Horovitz Adolf.
 - ✦ Reisz Sarolta.
 - ✦ Winter Zsigmond özvegye.

Nagy-Szöllös:

- + Doktor István.
- + Zala Mór.

Nagy-Tapolcsány:

- + Platzko Gyula.

Nagyvárad:

- + ifj. Berger Sámuel.
- + Boros Jakab Jenő.
- + Fiedler M.
- + Freund Lajos és tsa.
- + Helyfi László.
- + Honig Józsefné.
- + Láng József.
- + Laszky Ármin.
- + Neumann Vilmos.
- + Pauker Dániel.
- + Bakos Vilmos utóda (Adler Béla).
- + Sonnenfeld Adolf.
- + Sz. László ny. (bérlő Kovács Antal.)

Námesztó:

- + Schein M.

Német-Bogán:

- + Bosner Adolf.

Német-Palánka:

- + Kristofek József.

Nezsider:

- + Horváth Julia.

Nyírbátor:

- + Friedmann Lipót.

Nyíregyháza:

- + Jóba Elek.

- + Nagy Mónié.

- + Piringer János.

- + Szabolcsi Hirlap nyomdája
(tul. Székely Imre).

Nyitra:

- + Huszár István.

- + Iritzter Zsigmond.

- + Neugebauer Nándor.

- + Beicheles B.

Ó-Becse:

- + Löwy Lajos.

Ó-Kanizsa:

- + Brück P. Pál.

- + Schwartz A.

Oravicza:

- + Kehrer L.

- + Wunder Károly.

Orosháza:

- + Pless N.

- + Veres Lajos.

Orsova:

- + Handl József.

- + Orsova i kny. részv.-társ.

- + Tillmann B.

Ó-Széplak:

- + Nyitravölgyi gazd. egyll.
nyomdája.

Ó-Szivacz:

- + Özv. Löwy Miksáné.

Paks:

- + Rosenbaum Miksa.

Pancsova:

- + Jovanovics testvérek.
- + Koszanicz Miklós.
- + Vig Simon.
- + Wittigschlager Károly.

Pankota:

- + Bod József.

Pápa:

- + Ev. ref. főiskolai nyomda.
- + Goldberger Gyula.
- + Nobel Ármin.

Pécs:

- + Hochrein J.
- + Pécsi irod.
és könyvnyomdai r. t.
- + Pécsi püspöki lyceum kny.
(bérlő Madarász Béla.)
- + Taizs József.
- + Wessely és Horvát.

Perjámos:

- + Hungária kny.
- + Pirkmayer Alajos.

Petrozsény:

- + Figuli Antal.

Pozsony:

- + Adler Zsigmond.
- + Alkalay Adolf.
- + Angermayer Károly.
- + Eder István.
- + Eixel Károly.
- + Freistadt Mór.
- + Grünfeld Lipót.
- + Katholikus irodalmi
részv.-társaság.

- + Kurzweil Mózes.
- + Natali Magdolna.
- + Oest.-ung.
Papiermanufactur und
Druckindustrie (tul. Pollak
Henrik).
- + Preisak Győző. Richter
Károly.
- + Schönberger Bernát.
- + Simonyi Iván.
- + Westungarischer
Grenzbote nyomdája.
- + Wigand F. K. (Stromszky
Emil).

Pöstyén:

- + Gipsz H.

Predmér:

- + Links M. utóda:
Rosenzweig H.

Putnok:

- + Gärtner Ignác.

Resiczabánya:

- + Eisler József.
- + Hungária kny.
- + Weisz Adolf.

Rimaszombat:

- + Lévy Izsó.
- + Náray János Albert.
- + Rábely Miklós.

Rózsabegy:

- + Kohn Adolf.
- + Salva Károly.

Rozsnyó:

- + Kovács Mihály.

- ✦ Sajóvidék nyomdája (tul. Hermann Istvánné).

Salgó-Tarján:

- ✦ Ifj. Bogenglück Ignác.
- ✦ Friedler Ármin.
- ✦ Pollacsek Sándor.

Sárbogárd:

- ✦ Spitzer Jakab.

Sárospatak:

- ✦ Ev. ref. főiskola ny. (tul. Steinfeld Jenő).

Sárvár:

- ✦ Jakoby B. utóda Stranz János.

S.-A.-Ujhely:

- ✦ Hegyalja ny. (tul. Alexander Vilmos).
- ✦ Landesmann Miksa és tsa.
- ✦ Lövi Adolf.
- ✦ Pannónia ny. (tul. Ocskay László).
- ✦ Zemplén-nyomda (tul. Ehlert Gyula).

Segesvár:

- ✦ Horeth Frigyes.
- ✦ Jördens testv.

Selmeczbánya:

- ✦ Bleyer Adolf.
- ✦ Joerges Ágost özv. és fia.

Sepsi-Szt.-György:

- ✦ Jókai nyomda részv. társ.

Siklós:

- ✦ Harangozó József.

Sopron:

- ✦ Berghofer József.
- ✦ Binder Pál, ezelőtt: Reininger Armin.
- ✦ Breiner E. lia.
- ✦ Hungária-nyomda.
- ✦ Gellis Mór.
- ✦ Petőfi-nyomda (tul. Zsombor Géza).
- ✦ Romwalter Alfréd.
- ✦ Röttig Gusztáv.
- ✦ Török Kálmán és Kremszner Károly.

Stájerlak:

- ✦ Rose V.

Sümeg:

- ✦ Horváth Gábor.

Szabadka:

- ✦ Bittermann József.
- ✦ Krausz és Fischer.
- ✦ Szabados Sándor.
- ✦ Székely Simon.
- ✦ Tomits Miklós.

Szakolcza:

- ✦ Teszlik és Neumann.

Szamosujvár:

- ✦ Aurora-nyomda (tul. Todorán Endre.)
- ✦ Gör. kath. püspökség egyházmegyei nyomdája.

Szarvas:

- ✦ Danszky Sándor.
- ✦ Sámuel Adolf.
- ✦ Szikes Antal.

Szász-Régen:

- + Burghardt Dezső.
- + Schebesch Vilma.

Szászsebes:

- + Stegmann János.
- + Winkler Gusztáv.

Szászváros:

- + Minerva-nyomda r.-t.
Schäser Anna.

Szatmárnémeti:

- + Morvai János.
- + Nagy Lajosné.
- + Pázmány-sajtó.
- + Szabadsajtó ny.
(tul. Litteczki Endre).
- + Weinberger testvérek.

Szécsény:

- + Glattstein Adolf.

Szeged:

- + Beck Adolf.
- + Endrényi Imre.
- + Endrényi Lajos.
- + Engel Lajos.
- + Gönczi J. József.
- + Schulhof Lajos.
- + Traub B. és társa.
- + Várnai Lipót.

Szegzárd:

- + Báter János.
- + Lengyel Pál.
- + Ujfalussy Lajos.

Székelyhíd:

- + Kohn Sámuel.

Székely-Keresztur:

- + Szabó testvérek.

Székely-Udvarhely:

- + Becsek D. fia.
- + Betegh Pál.

Székesfehérvár:

- + Csitári-Gramanetz és társa.
- + Debreczeni Gyula.
- + Eisler Adolf.
- + Kaufmann F.
- + Márián Péter.
- + Singer Ede.
- + Számmer Imre.
- + Számmer Kálmán.

Szemcz:

- + Fischer Náthán.

Szenicz:

- + Bezsó János és társa.
- + Löffler József.

Szent-Endre:

- + Szent-Endre és Vidéke ny.
(tul. Schwarcz J.)

Szentes:

- + Farkas Eugénia.
- + Hollósy és Vajda.
- + Szentes és Vidéke
könyvnyomda r. t.

Szent-Gotthárd:

- + Ifj. Wellisch Béla.

Szepes-Váralja:

- + Búzás Dénes.

Szepsi:

- + Tóth István.

Szered:

- + Sterner Dávid.

Szerencs:

- + Simon József.

Szigetvár:

- + Corvina ny. (tul. Fried Dávid).
- + Kozáry Ede.

Szikszó:

- + Blank Simon.

Szilágy-Somlyó:

- + Bölöni Sándor.
- + Heimlich Weisz Katalin.

Szili-Hadad:

- + Fein Sámuel.

Szinér-Váralja (Szatmárm.):

- + Vider Jakab.

Szolnok:

- + Bakos István.
- + Fuchs Lipót.
- + Jász-Nagykún-Szolnokmegyei Lapok nyomdája (tul. Vezéry Ödön).
- + Wachs Pál.

Szombathely:

- + Bertalanffy József.
- + Egyházmegyei könyvnyomda.
- + Gábrriel Ágoston.
- + Seiler Henrik utódai: Szele és Breifeld.

Táb:

- + Pfeifer Ignác.

Tapolcza:

- + Lóvy B.

Tata:

- + Engländer József és társa.
- + Nobel Adolf.

Temesvár:

- + Beyer Róbert.
- + Csanád egyházmegyei könyvny.
- + Csendes Jakab.
- + Délmagyarorsz. könyvnyomda.
- + Freund Gyula.
- + Mangold Sándor.
- + Moravetz Gyula.
- + Posaune-nyomdája (tul. Lechenmayer József Károly.)
- + Roschek József és Eichler József.
- + Steger Ernő utódai.
- + Trautmann György.
- + Trautmann Károly.
- + Uhrmann Henrik.
- + Unio-könyvnyomda (tul. Steiner Ferencz).
- + Veres Sámuel.

Tenke:

- + Maár L. Vilmos.

Tisza-Füred:

- + Kemény Arnold.
- + Weizsmann Samu.

Titel:

- * Blazek József.

Tolna:

- * Weltmann Ignác.

Tolna-Tamási (Tolna m.):

- * Jeruzsálem Ede.

Torda:

- * Berla Sámuel és társa.
- * Füssy és Sztupjár (ezelőtt Harmath J.)

Torna:

- * Rosenblüth Simon.

Tornallya:

- * Künstler J.

Török-Becse:

- * Radák Jánosné.

Török-Kanizsa:

- * Brück P. Pál.

Török-Szent-Miklós:

- * Rubinstein S.

Trencsén:

- * Gansel Lipót.
- * Skarnitzl X. Ferencz.
- * Szold Henrik.

Turkeve:

- * Özv. Fölföldy Györgyné.

Turócz-Szt.-Márton:

- * Gasparik József.
- * Magyar nyomda (tul. Moskóczi Ferenczné).
- * Turócz-szt.-mártoni könyvny. r. t.

Uj-Arad:

- * Mayr Lajos.

Újpest:

- * Fuchs Antal.
- * Salgó testvérek.

Ujverbász:

- * Verbászi könyvnyomda (tul. Bor Györgyné).

Újvidék:

- * Bresnitz H. K.
- * Fuchs Emil és társa.
- * Hirschenhauser Béni.
- * Ivkolics György.
- * Dr. Miletits Szvetozár.
- * Popovits testvérek.

Ungvár:

- * Gellis Miksa.
- * Jäger Bertalan.
- * Lé vay Mór.
- * Székely és Illés.
- * Szent Bazil-társulat kny.

Vác:

- * Kir. orsz. fegyintézeti nyomda.
- * Kohn Mór.
- * Mayer Sándor.

Vágújhely:

- * Brück Soma.
- * Horovitz Adolf.
- * Steinmann Jakab.

Versecz:

- * Grcsits M.
- * Kehrler Lajos.
- * özv. Kirchner J. E.

- ✦ Petko-Pavlovits Milán.
- ✦ Popovits Athanáz.
- ✦ Vettel és Veronits.

Veszprém:

- ✦ Egyházmegyei könyvnyomda.
- ✦ Köves és Boros.
- ✦ Krausz Ármin fia.
- ✦ Népakarat nyomdája (tul. Takács Szilveszter).

Zala-Egerszeg:

- ✦ Breisach Sámuel.
- ✦ Tahy Rozália és Isa.
- ✦ Unger Antal.

Zala-Szent Grót:

- ✦ Nagy Sándor.

Zenta:

- ✦ Kabos Ármin.
- ✦ Klenóczkyné Gs. A.
- ✦ Kovacsevits Ottó.

- ✦ Schvartz Sándor.
- ✦ Straub Ödön.

Zilah:

- ✦ Seres Samu.

Zólyom:

- ✦ Nádosy Gyula.
- ✦ Seidl és Friedmann.

Zombor:

- ✦ Eittermann Nándor és fia.
- ✦ Oblát Károly.

Zsámbokrét:

- ✦ Nyitravölgyi gazd. egyesület kny.

Zsolna:

- ✦ Áldori Manó.
- ✦ Horner Ferencz.

Zsombolya:

- ✦ Wunder Rezső.

Harmadik melléklet. Nagyobb kiadók lapjai, 1900

Franklin

- *Képes Néplap és Politikai Hiradó.* Szerk. Nagy Miklós; kiadja a Franklin-Társulat. XXVIII. évf. Ára 4 kor. 80 fill., a Világkrónikáival együtt 8 korona.
- *Politikai Újdonságok.* Szerk. Nagy Miklós; kiadó-tulajdonos a Franklin-Társulat magyar irodalmi intézet és könyvnyomda. XLVI. évf. Ára 10 kor; a Vasárnapi Újság-gal együtt 24 kor.
- *Képes Folyóirat.* A Vasárnapi Újság füzetekben. Szerk. Nagy Miklós. XIV. évf. Kiadja a Franklin-Társulat. Havonként 2-szer. Ára 16 kor. 40 fill.
- *Vasárnapi Újság.* Szerk. Nagy Miklós; kiadó-tulajdonos a Franklin-társulat magyar irodalmi intézet és könyvnyomda. XLVI. évf. Regénytár heti melléklettel. Ára 16 kor.; a Politikai Újdonságok -kai együtt 24 kor.
- *Tanulók Lapja.* Szerk. Gaál Mózes; kiadja a Franklin-társulat nyomd. VII. évf. Ára 9 kor. 60 fill.
- *Bolond Istók.* Szerk. és tulajd. Don Pedró (Bartók Lajos.) Nyomt. Franklin-társ. XXIII. évf. Ára 16 kor.
- *Urambátyám.* Szerk. és laptulajd. Baróti Lajos. Nyomt. a Franklin-társ. XV. évf. Ára 16 kor.
- *Állami Tisztviselők Lapja.* Szerk. és kiadó-tulajdonos Csikvári Jákó. XX. évf. Havonként háromszor. Nyomt. Franklin-társulat. Ára 10 kor.
- *Földmivelési Értesítő.* Kiadja a m. kir. földmivelésügyi ministerium. XI. évf. Nyomt. a Franklin t. Ára 4 kor.
- *Gyógyászat.* Szerk. és kiadó Schächter Miksa tr., XL. évf. Nyomt. a Franklin-t. Ára 20 kor.
- *Jogtudományi Közlöny.* Főszerk. dr. Dárday Sándor, fel. szerk. dr. Fayer László, kiadó-tulajd. a Franklin-Társulat XXXV. évf. Curiai Határozatok melléklappal. Ára 12 kor.
- *Közgazdaság.* Szerk. és kiadják dr. Galánthai Nagy Sándor és Gáspár I. Imre; társszerk. Éber Antal. Nyomt. Franklin-társulat. I. évf. Ára 20 kor.
- *Magyar Nemzetgazda.* Szerkesztő és kiadó-tulajdonos Mende Bódog. Nyomt. a Franklin-társulat. XVII. évf. Ára 20 kor.

- ♦ *Néplap*. Gazdasági heti közlöny. Szerk. István gazda. VII. évf. Nyomt. Franklintársulat. Ára 3 kor.
- ♦ *Turf-Világ*. Szerk. Salamon Endre; laptulajdonosok: Schwendenrein Alajos és Salamon Endre. I. évf. Nyomt. Franklin-társulat. Hav. 2-szer. Ára 16 kor.
- ♦ *Aquila*. A magy. ornithologiai központ folyóirata. Szerk. Hermán Ottó. Nyom. a Franklin társulat. VII. évf. Évenként négy füzet., Ára 10 korona.
- ♦ *Archeológiai Értesítő*. Szerk. Hampel József. Kiadja a m. tud. Akadémia. Nyom. a Franklin társulat. Uj folyam XX. köt. Évenként 5 füzet. Ára 12 kor. A társulat tagjai tagdíj (10 kor) tejében kapják.
- ♦ *Budapesti Szemle*. Szerk. Gyulai Pál. Kiadja a m. t. Akadémia. Nyom. a Franklin-társulat. XXVIII. évf. C I–C IV kötet. Megjelenik havonként. Ára 24 kor.
- ♦ *Egészség*. Szerk. Csapodi István közreműködésével Frank Ödön. Kiadja az orsz. közegészségi egyesület. Nyom. a Franklin társulat. XIV. évf. Kéthavonként jelenik meg. Ára 6 korona. Az egyesület tagjai tagdíj (6 korona) fejében kapják.
- ♦ *Egyetemes Philologiai Közlöny*. Heinrich Gusztáv és P. Thewrewk Emil közreműködésével szerk. Némethy Géza és Petz Gedeon. Nyom. Franklin társulat. XXIV. évf. Évenként 10 füzet. Ára 12 kor.
- ♦ *Földtani Közlöny*. Kiadja a magyarhoni földtani társulat. Szerk. Lóczy Lajos és Cholnoky Jenő. Nyom. a Franklin társulat. XXX. kötet. Havi folyóirat. Ára 10 kor. A társulati tagok tagdíj (10 kor.) fejében kapják.
- ♦ *Keleti Szemle*. Közlemények az ural-altaji nép- és nyelvtudomány köréből. Szerk. Kunos Ignác és Munkácsi Bernát. Nyom. Franklin társ. I. évf. Megjelenik évnegyedenként. Ára 8 korona.
- ♦ *Középiskolai Matematikai Lapok*. Szerkeszti és kiadja Rátz László. Nyom. a Franklin társulat. VII. évf. Évenként 10 szám. Ára 4 korona.
- ♦ *Magyar Paedagogia*. A Magyar paedagogiai társaság folyóirata. Szerk. Négyesy László. Nyom. a Franklin társulat. IX. évf. Évenként 10 szám. Ára 10 kor. A társaság tagjai tagdíj fejében kapják.

- *Mathematikai és Fizikai Lapok*. Szerk. Kövesligethy Radó és Rados Gusztáv. Kiadja a Math, és fizikai társulat. Nyom. a Franklin társulat. IX. évf. Évenként 8 füzet. Ára 10 kor. Az egyesületi tagok tagdíj (Budapesten 10, vidéken 6 kor.) fejében kapják.
- *Mathematikai és Természettudományi Értesítő*. Szerk. König Gyula. Kiadja a magyar tud. Akadémia; Nyom. a Franklin társulat. XVIII. kötet. Évenként 5 füzet.
- *Nemzeti Névelés*. Szerk. Sebestyén Stetina Ilona; kiadja a VI. kerületi állami tanítónőképző intézet tanári testülete. Nyom. a Franklin társulat. XXI. évf. Évenként 10 füzet. Ára 4 kor.
- *Nyelvtudományi Közlemények*. Szerk. Szinnyi József. Kiadja a m. tud. Akadémia. Nyom. a Franklin társulat. XXX. kötet. Megjelenik negyedévenként. Ára 6 kor.
- *Természetrzaji Füzetek*. Szerk. Mocsáry Sándor. Kiadja a M. N. Múzeum és m. tud. Akadémia. Nyom. a Franklin társulat. XXIII. kötet. Évenként 4 füzet. Ára 10 kor.
- *Turul*. A magyar heraldikai és genealógiai társaság közlönye. Szerk. Schönherr Gyula. Nyom. a Franklin társulat. XVIII. kötet. Évnegyedenként jelenik meg. A társaság tagjai tagdíj (10 kor.) fejében kapják.
- *Jézus Szentséges Szívének Hírnöke*. (Kalocsa.) Szerk. Tóth Mike. Nyom. a Franklin társulat Budapesten. XXXIV. évf. Havi folyóirat. Ára 3 kor.
- *Mária kert*. (Szűz Mária virágos kertje.) (Kalocsa.) Szerk. Tóth Mike. Nyom. a Franklin társulat. XVI. évf. Havi folyóirat. Ára 2 kor.

Pallas

- *A Nép Zászlója*. Szerk. és kiadótulajdonos Lukáts Gyula. Nyomt. a Pallas XV. évf. Ára 8 kor.
- *Üstökös*. Szerk. Szabó Endre; Nyomt. a Pallas. XLIII. évf. Ára 16 kor.
- *Budapesti Lakáshirdető*. Szerk. és laptulajd. Weisz Mór. XIV. évf. Havonként háromszor magyar és német nyelven. Ára 7 kor. 50 fül. Nyomt. Pallas.
- *Corvina*. A magyar könyvkereskedők egyletének közlönye. Szerk. Petrik Géza. Tulajd. a magyar könyvkereskedők egylete.

- XXIII. évf. Minden hó 10., 20. és 30-án. Ára 16 kor.
Nyomt. a Pallas. Az egyeslet tagjai ingyen kapják.
- ✦ *Gyógyszerési Közlöny*. Szerk. és kiadja K. Karlovszky Géza XVI. évf. Nyomt. Pallas. Ára 12 kor.
 - ✦ *A Hitel*. Szerk. és kiadó Káinoki Henrik. 11. évf. Nyomt. Pallas. Ára 12 kor.
 - ✦ *A Jog*. Szerk. és kiadják dr. Bévai Lajos és dr. Stiller Mór. Nyomt. a Pallas. XIX. évf. Ára 12 kor.
 - ✦ *Magyar Közigazgatás*. Szerkesztő és kiadótulajd. Boncza Miklós. Nyomt. a Pallas. XVIII. évf. Ára 16 kor.
 - ✦ *Orvosi Heti-Szemle*. Szerk. és kiadó tulajd. dr. Flesch Sándor. XXVIII. évf. Nyomt. a Pallas. Ára 16 kor.
 - ✦ *Rendeleti Közlöny*. A magyar királyi honvédség számára. Személyi ügyek. Szabályrendeletek. Nyomt. Pallas. XXVI. évf. Megjelen havonként 2–3 szám.
 - ✦ *Szabadalmi Közlöny*. Szerk. Freckay János. Nyomt. a Pallas. V. évf. Ára 20 kor.
 - ✦ *Vadász és Verseny-Lap*. Főszerk. és kiadó-tulajd. Sárkány János Ferencz; fel. Szerk. Ferdinandy Béla. XLIV. évf. Nyomt. a Pallas. Ára 24 kor.
 - ✦ *Vadász-Lap*. Szerk. Egerváry Gyula; kiadó-tulajd. Sárkány János Ferencz és Egerváry Gyula. Nyomt. a Pallas. Minden hó 5. 15 és 25-én. XXI. évf. Ára 12 kor.
 - ✦ *Kísérletügyi Közlemények*. Közrebocsátja a földmivelésügyi m. kir. miniszterium mezőgazdasági kísérletügyi központi bizottsága. Nyom. a Pallas r. t. III. kötet. Évenként 6 füzet.
 - ✦ *Magyar Fényképészek Lapja*. A Fényképészek köre hivatalos közlönye. Szerk. Zitkovszky Béla. Nyom. a Pallas kny. IV. évf. Megjelenik havonként. Ára 8 kor.
 - ✦ *Magyar Nyomdászat*. Szerk. és kiadja Pusztai Ferencz. Nyom. a Pallas nyomda. XIII. kötet. Megjelenik havonként. Ára 6 kor.
 - ✦ *Magyar Orvosi Archivum*. Szerk. és kiadják Bókai Árpád, Pertik Ottó és Lenhossék Mihály. Nyom. a Pallas nyomda. Új folyam I. köt. Évenként 6 füzet. Ára 20 kor.
 - ✦ *Szent-Lukácsfürdő*. Szerk. Bosányi Béla. Kiadja a Szent-Lukácsfürdő részv. társ. Nyom. Pallas nyomda. XIII. évf. Megjelenik havonként.

- *Telekkönyvi Szaklap*. Szerk. Várady József. Kiadja a Telekkönyvvezetők orsz. egyesülete. Nyom. a Pallas kny. XX. évf. Havonként jelenik meg. Ára 4 korona.

Pátria

- *Budapesti Napló*. Főszerk. Vészi József; fel. szerk. Braun Sándor; kiadja a szerkesztőség. V. évf. Nyomt. a Pátria. Ára 28 kor.
- *Független Újság*. A magyar gazdaszövetség közlönye. Szerk. és kiadó-tulajd. Zsitvav Sándor. VI. évf. Nyomt. Pátria. Ára 5 kor. 20 fül.
- *Kikeriki*. Szerk. Csete Lajos és Szöllősy Mihály; kiadó-tulajd. Esztergályos Adolf. II. évf. Nyomt. Pátria. Ára 8 kor.
- *Általános Szeszipari Közöny*. Szerk. és kiadó: Goldfinger Gábor. III. évf. Havonként 2-er. Nyomt. Pátria. Ára 14 kor.
- *Borászati Lapok*. Szerk. kiadó Baross Károly, szerk. dr. Drucker Jenő. Nyomt. a Pátria XXXII. évf. Ára 10 kor.
- *Közegészségügyi Kalauz*. Szerk. dr. Jutassy József, tulajd. dr. Lőrinczy Ferencz özv. Havonként 3-or. Nyomt. Pátria. XXII. évf. Ára 12 kor.
- *Központi Értesítő*. Kiadja a kereskedelmi m. k. ministerium; szerk. Lakatos Aladár. Nyomt. a Pátria. XXV. évf. Heten-kint kétszer, évenként mintegy 250 iv. Ára helyben 16 kor.; vidéken 20 kor.
- *Köztelek*. Főszerk. és a kiadásért felelős Forster Géza; szerk. Szilassy Zoltán; társzerk. Buday Barna. Az orsz. magyar gazdasági egyesület tulajdona. Nyomt. a Pátria. X. évf. Hetenként kétszer. Ára 20 kor.
- *Magyar Építő*. Szerk. Halmi F. Károly; laptulajdonos: A budapesti kőművesek nemzeti egyesülete. II. évf. Nyomt. Pátria. Ára munkásoknak 6 kor., nem munkásoknak 10 kor.
- *Magyar Szesztermelő*. Kiadásért és szerkesztésért felelős Bubinek Gyula; Nyomt. a Pátria. Havonként 2-er. III. évf. Ára 10 kor.
- *Magyar Vendéglős- és Kávésipar*. Főszerk. dr. Solti Ödön. Barta Béla, F. Kiss Lajos, fel. szerk. F. Kiss Lajos. II. évf. Nyomt. Pátria. Ára 12 kor.
- *Molnárok Lapja*. Az Országos Molnár-Egyesület Hivatalos Közlönye. Szerk. és laptulajd. Jutassy Ödön. Nyomt. a Pátria. VII. évf. Havonként 2-szer. Ára 8 kor.

- *Papir*. Szerk. és kiadják Landau József és Barta Lajos. II. évf. Nyomt. Pátria. Hav. 2-szer.
- *Pénzügyi Hírlap*. Szerk. és kiadja Lendvay Sándor. VII. évf. Nyomt. Pátria. Havonként kétszer. Ára 3 kor.
- *Szabadság*. Szerk. Szikora Zoltán. V. évf. Nyomt. Pátria. Hav. 2-szer. Ára 8 kor.
- *Veterinarius*. Szerk. dr. Hutyra Ferencz és dr. Rátz István. Nyomt. a Pátria. XXIII. évf. Havonként 2-er. Társ. tagok kapják.
- *Államgazdasági Szemle*. Szerk. és kiadják Zachár Gyula és Olgyay Kálmán. Nyom. a Pátria nyomda. III. évf. Megjelenik havonként. Ára 20 kor.
- *Budapesti Tattersall Értesítője*. Szerk. Gál Kropf Béla. Kiadja a Lótenyésztés emelésére alakult részvénytársaság. Nyom. a Pátria nyomda. V. évf. Megjelenik havonként.
- *Élet és egészség*. Közegészségügyi folyóirat. Szerk. és kiadja Földvári Jákó. Nyom. a Pátria kny. I. évf. Megjelenik havonként. Ára 4 kor. 80 fül.
- *Erdészeti Lapok*. Az Országos erdészeti egyesület közlönye. Szerk. Bedő Albert. Nyom. a Pátria irod. vállalat. XXXIX. évf. Havonként jelenik meg. Ára 16 kor. A tagoknak tagdíj (16 kor) fejében küldetik.
- *Gyakorlati kereskedelmi tudományok*. Közgazdasági ismeretterjesztő havi folyóirat. Szerk. Zachár Gyula és Fináczy Béla. Nyom. a Pátria kny. 1900. évf. Havonként. Ára 24 kor.
- *Közlemények az összehasonlító élet- és kórtan köréből*. Szerk. Hutyra Ferencz, Rátz István és Tangl Ferencz. Kiadja a magyar országos állatorvos-egyesület. Nyom. a Pátria nyomda. IV. kötet. Időhöz nem kötve jelenik meg. Ára 8 korona. Az egyesület tagjai tagdíj fejében kapják.
- *Magyar gazdaságtörténelmi Szemle*. Szerk. Paikert Alajos és Tagányi Károly. Kiadja az Országos magyar gazdasági egyesület. Nyom. a Pátria nyomda. VII. évf. Évenként 10 füzet. Ára 4 kor.
- *A m. kir. Technológiai Iparmúzeum Közleményei*. Nyom. a Pátria kny. XII. évf. Időhöz nem kötött füzetekben.
- *A Magyar Mérnök- és Építész-egylet Közlönye*. Szerk. Edvi Illés Aladár. Nyom. A Pátria nyomda. XXXIV. kötet. Megjelenik havonként. Ára 20 korona.

- *Papír*. Szaklap a papír- és írószerkereskedelem-, könyvkötészet és rokonszakmák számára.
- Szerk. és kiadják Landau József és Barta Lajos. Nyom. a Pátria kny. II. évf. Havonként jelenik meg. Ára 1 korona.

Stephaneum

- *Alkotmány*. Szerk. Bonitz Ferencz; kiadó-tulajd. Molnár János. Nyomt. a Stephaneum. V. évf. Ára 28 kor.
- *Egyetemi Lapok*. Szerk. Köpösdy Dezső és Siklóssy László; kiadó-tulajdonos az egyetemi kör. Nyomt. Stephaneum. XIII. évf. Havonként kétszer. Ára 10 kor.
- *Egyházi Közlöny*. Főszerk. Cenner Lajos; laptulajd. és fel. szerk. Schmiedt Ferencz. Nyomt. Stephaneum XII. évf. Ára 10 kor. (Előbb Katholikus Egyházi Közlöny.)
- *Hazánk*. Szerk. Baross Károly és Korbuly József kiadó-tulajd. Nyomt. Stephaneum VII. évf. Ára 28 kor.
- *Népnevelő*. Kath. nevelés-oktatásügyi közlöny; szerk. Ember Károly, kiadja a Szent-István társ. Nyomt. Stephaneum. NVII. (Uj F. V.) évf. Ára 6 kor.
- *Páduai Szent Antal Lapja*. Szerk. és kiadják Mészáros Kálmán és Buday Aladár. II. évf. Nyomt. Stephaneum. Havonként kétszer. Ára 8 kor 20 fill.
- *Magyar Pénzügyőr*. Szerk. Iklódy Győző. Nyomt. Stephaneum ny. XI. évf. Ára 12 kor.
- *Szövetkezés*. Szerk. Bernáth István. XII. évf. Hav. 2-szer. Nyomt. Stephaneum. Ára 4 kor.
- *Jó Pásztor*. Egyházzónoklati folyóirat. Szerk. és kiadja Pelikán Krizsó. Nyom. a Stephaneum kny. XVIII. évf. Megjelenik havonként. Ára 8 korona.
- *Kolping*. A magyarországi kath. legényegyesületek orsz. szövetségének hivatalos közlönye. Nyom. a Stephaneum kny. III. sorozat. Időközönként jelenik meg.
- *Katholikus Szemle*. Szerk. Mihályfi Ákos. Kiadja a Szent-István-társulat. Nyom. a Stephaneum kny. XIV. kötet. Évenként 5 füzet. Ára 10 kor. Tagoknak a tagdíj fejében jár.
- *Országos Pázmány Egyesület*. A kath. írók és hírlapírók o. P. egyesületének hivatalos közlönye. Szerk. Margalits Ede.

Nyom. a Stephaneum kny. I. évf. Megjelenik havonként.

Tagoknak ingyen jár.

- ✦ *Örökimádás*. A Központi oltár-egyesület hivatalos közlönye. Szerk. Kutschera József. Nyom. a Stephaneum. I. évf. Megjelenik havonként. Ára 3 kor.
- ✦ *Antonius-Blätter*. Szerk. Buday Alfréd. Nyom. a Stephaneum kny. I. évf. Évenként 12 füzet. Ára 2 korona.

Hornyánszky Viktor

- ✦ *Evangélikus Családilap*. Szerkesztő Paulik János. Nyomt. Hornyánszky Viktor. V. évf. Havonként kétszer. Ára 2 korona.
- ✦ *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. Szerk. és laptulajd. Szóts Farkas; kiadja Hornyánszky Viktor nyomdász. XLIII. évf. Ára 9 kor.
- ✦ *Téli Újság*. Vallásos irányú olvasmányok a magyar nép számára. Szerk. Budai János; kiadja a vallásos iratokat terjesztő egyesület. Nyomt. Hornyánszky Viktor. XXII. évf. decz., jan. és febr. hónapokban minden szerdán. Egyes szám ára 4 fillér.
- ✦ *Honi ipar*. Főszerk. Lord Albert; fel. szerk. Sugár Ottó. Nyomt. Hornyánszky Viktor. I. évf. Hav. 2-szer. Ára 10 kor.
- ✦ *Közélelmzés*. Mészárosok és hentesek közlönye. Szerk. Aczél Endre. Nyomt. Hornyánszky Viktor. II. évf.
- ✦ *Magyar Gazdák Lapja*. Szerk. Szabó Ferencz; laptulajd. dr. Ecséry Lajos. VII. évf. Nyomt. Hornyánszky Viktor. Ára 16 kor.
- ✦ *A Magyar Királyi Posta és Távirtda Rendeletek Tára*. Kiadja a kereskedelemügyi minisztérium. Nyomt. Hornyánszky Viktor. XXXIV. évf. A postai és távirtdai hivataloknak ingyen küldetik.
- ✦ *Magyar Mezőgazdák Szövetkezetének Üzleti Értesítője*. Szerk. fel. Vidats Elemér. Nyomt. Hornyánszky Viktor. VII. évf. Havonként 2-er. A tagok ingyen kapják.
- ✦ *Vadászat és Állatvilág*. Szerk. Parthay Géza. I. évf. Nyomt. Hornyánszky Viktor. Hav. 2-szer. Ára 8 kor.
- ✦ *Vasúti és Hajózási Hetilap*. Szerk. dr. Szabolcsy Antal. II. évf. Nyomt. Hornyánszky Viktor. Ára 16 kor.
- ✦ *Zoológiai Lapok*. Szerk. Parthay Géza. III. évf. Nyomt. Hornyánszky Viktor. Havonk. 2-szer. Ára 8 kor.
- ✦ *Akadémiai Értesítő*. A m. tud. Akadémia megbízásából szerk. Szily Kálmán főtítká. Nyom. Hornyánszky Viktor. XI. kötet. Megjelenik havonként. Ára 6 kor.

- *Athenaeum*. Szerk. Pauer Imre. Kiadja a m. tud. Akadémia. Nyomatja Hornyánszky Viktor. IX. évf. Megjelenik évnegyedenként. Ára 10 kor.
- *Baromfitenyésztési Lapok*. Az orsz. baromfitenyésztési egyes, hivatalos közlönye.
- Szerk. Parthay Géza. Nyom. Hornyánszky Viktor. 1900. évf. Megjelenik havonként. Ára 8 korona.
- *A Budapesti Polgári Lövészegyesület Hivatalos Értesítője*. Szerk. Gabnay Ferencz. Nyom. Hornyánszky Viktor. VII. évf. Megjelenik időszakonként. Az egyesület tagjai ingyen kapják.
- *Ethnographia*. A magyar néprajzi társaság értesítője. Szerk. Munkácsi Bernát és Sebestyén Gyula. Nyom. Hornyánszky Viktor XI. évf. Évenként 10 füzet. Ára 6 kor. A tagoknak tagdíj fejében jár.
- *Keresztvén Hiradó*. A Lorántffy Zsuzsanna egyesület és a budapesti református ifjúsági egyesület közlönye. Szerk. Gergely Antal. Nyom. Hornyánszky Viktor. V. évf. Havonként jelenik meg. Ára 1 kor.
- *A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi osztályának Értesítője*. Az Ethnographia melléklete. Szerk. Jankó János. Nyom. Hornyánszky Viktor. I. évf. Megjelenik havonként.
- *Magyarország és a nagyvilág*. Szerk. Holló Tivadar. Kiadja a Magyarország és a nagyvilág lapvállalat. Nyom. Hornyánszky Viktor. V. évf. Megjelenik havonként. Ára 20 kor.
- *Örömhír*. Szerk. Kováts Lajos és Hetvényi Lajos. Kiadja Biberauer Tivadar. Nyom. Hornyánszky Viktor. V. évf. Évenként 10 szám. Ára 36 fill.
- *Polgári Iskolai Közlöny*. Az orsz. polgári iskolai egyesület folyóirata. Szerk. Volenszky Gyula. Nyom. Hornyánszky Viktor. IV. évf. Évenként 10 szám. Ára 8 kor. Az egyesület tagjai tagdíj fejében kapják.
- *Protestáns Szemle*. Szerk. Szóts Farkas. Kiadja a magyar protestáns irodalmi társaság. Nyom. Hornyánszky Viktor. XII. évf. Évenként 10 füzet. Ára 8 kor. Az egyesület tagjai a tagdíj (12 kor.) fejében kapják.
- *Szárnyasaink*. Aviculturái és ornithológiai illusztrált szaklap. (A Gallus és Baromfitenyésztési Lapok egyesítése.) Szerk. Parthay

- Géza. Nyom. Hornyánszky Viktor. XV. évf. Megjelenik havonként. Ára 8 kor.
- ✦ *Urania*. Az Urania m. tudományos színház közlönye. Nyom. Hornyánszky Viktor. II. évf.
 - ✦ *Urania*. Népszerű tudományos folyóirat. Szerk. Klupathy Jenő és legifj. Szász Károly. Nyom. Hornyánszky Viktor I. évf. Megjelenik havonként. Ára 8 kor. Tagoknak ingyen.

Athenaeum

- ✦ *Budapesti Közlöny*. Hivatalos lap. Szerkesztő Vadnay Károly. XXXIV. évf. Kiadja az Athenaeum. Ára a Hivatalos Értesítővel együtt 40 kor.
- ✦ *Magyar Nemzet*. Főszerk. dr. Jókai Mór és Beksics Gusztáv; fel. szerk. Adorján Sándor; kiadó-tulajd. az Athenaeum irod. és ny. r. társ. II. évf. Ára 24 kor.
- ✦ *Reggeli Újság*. Szerk. Fényes László; Nyomt. az Athenaeum. IV. évf. Ára 12 korona.
- ✦ *A Hét*. Szerk. és kiadó-tulajd. Kiss József. Nyomt. az Athenaeum. XI. évf. Ára 20 kor.
- ✦ *Kis Lap*. Szerk. Forgó bácsi (dr. Ágai Adolf); kiadó-tulajd. az Athenaeum. XXIX. évf. Ára 8 kor.
- ✦ *Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny*. Szerk. Rajner Ferencz. Nyomt. Athenaeum. XXXIV. évf. A tagok tagsági díj (8 kor.) fejében kapják.
- ✦ *Francia Divatlap*. Szerk. Wohl Janka. Nyomt. az Athenaeum. III. évf. Havonként 2-er. Ára 7 kor. 20 f.
- ✦ *Magyar Bazár* (Francia Divatlap), mint a nők munkaköre. Szerkeszti Wohl Janka; kiadja az Athenaeum. XXXV. évf. Ára 16 kor.
- ✦ *Borsszem Jankó*. Szerk. Csicseri Bors (dr. Ágai Adolf); kiadó-tulajd. az Athenaeum. XXXIII. évf. Ára 16 kor.
- ✦ *Gyümölcskertész*. Szerk. Molnár István; kiadja a földmivelésügyi magyar kir. minisztérium. X. évf. Nyomt. az Athenaeum. Havonként kétszer. Ára 2 kor.
- ✦ *Háztartás*. Szerk. Kürthy Emilné; kiadó-tulajd. az Athenaeum. VI. évf. Havonként 3-szor. Ára 12 kor.

- ✦ *Magyar Üvegipar*. Szerk. ifj. Garai Károly. I. évf. Nyomt. az Athenaeum. Hav. 2-er. Ára 16 kor. (Magyar és német szöveggel.)
- ✦ *Mauthner Útmutatója*. Szerk. és kiadó Mauthner Ödön magkereskedő. I. évf. Nyomt. az Athenaeum.
- ✦ *Országos Központi Hitelszövetkezeti Értesítő*. Szerk. dr. Baross Lajos. II. évf. Nyomt. az Athenaeum. Hav. 2-szer. Ingyen.
- ✦ *Törvénytudományi és Rendőri Újság*. Szerk. dr. Guthi Soma; kiadó az Apolló kiadó r. t. II. évf. Nyom. Athenaeum. Ára 16 kor.
- ✦ *Vizügyi és Hajózási Közlöny*. Szerk. és kiadó-tulajd. Nautilus. Nyomt. az Athenaeum. X. évf. Ára 16 korona.
- ✦ *Fényképészeti Szemle*. Amateurok lapja. Szerk. és kiadja Pejtsik Károly. Nyom. az Athenaeum. r. t. II. évf. Megjelenik havonként. Ára 4 korona.
- ✦ *Hasznos Tanácsadó*. Képes családi lap. Szerk. Gerő Attila. Nyom. az Athenaeum r. t. II. évf. Havonként. Ára 4 kor.
- ✦ *Hittudományi Folyóirat*. Szerk. és kiadja Kiss János. Nyom. az Athenaeum r. társ. XI. évf. Megjelenik évnegyedenként. Ára 10 kor.
- ✦ *Irodalomtörténeti Közlemények*. Szerk. Szilády Áron. Kiadja a m. tud. Akadémia. Nyom. az Athenaeum r. társ. X. évf. Megjelenik évnegyedenként. Ára 10 kor.
- ✦ *Kertészeti Lapok*. Az országos magyar kertészeti egyesület hivatalos közlönye. Szerk. Sigray Ferencz. Nyom. az Athenaeum r. társ. XV. évf. Megjelenik havonként. Egyes szám ára 1 kor. Az egyesületi tagok tagdíj fejében kapják.
- ✦ *Magyar Iparművészet*. Az orsz. m. iparművészeti társulat közlönye. Szerk. Fittler Kamill. Nyom. az Athenaeum r. társ. III. évf. Megjelenik kéthavonként. Ára 10 kor.
- ✦ *Magyar Nyelvőr*. Szerk. Simonyi Zsigmond. Kiadja a m. tud. Akadémia. Nyom. az Athenaeum r. t. XXIX. évf. Megjelenik havonként. Ára 10 korona.
- ✦ *Magyar-Zsidó Szemle*. Szerk. Blau Lajos. Nyom. az Athenaeum r. társ. XVII. évf. Évnegyedenként. Ára 12 kor.
- ✦ *Nagy Iván*. Családtörténeti értesítő. Szerk. és kiadják Komáromy András és Pettkő Béla. Nyom. az Athenaeum r. t. II. évf. Évenként 10 szám. Ára 10 kor.

- *Statisztikai Havi Közlemények*. Szerk. és kiadja a m. kir. központi statisztikai hivatal. Nyom. az Athenaeum r. társ. IV. évf. Ára 24 kor.
- *Századok*. A magyar történelmi társulat közlönye. Szerk. Nagy Gyula. Nyom. az Athenaeum r. társ. XXXIV. évf. Megjelenik évenként 10 füzetben. Ára 12 kor. Tagok a tagdíj (10 kor.) fejében kapják.
- *Történelmi Tár*. Kiadja a Magyar történelmi társulat közvetítése mellett a m. tud. Akadémia történelmi bizottsága. Nyom. az Athenaeum r. társ. 1900. évf. Uj folyam. I. Megjelenik évnegyedenként. Ára 10 kor. 40 fill. A történelmi társulat tagjainak 5 kor. 60 fill.
- *A zenekar*. Zenekar-irodalmi szemle. Szerk. Klökner Gyula. Nyom. Athenaeum r.-t. II. évf. Havonként jelenik meg. Ingyen küldetik.

Wodianer

- *Budapest*. Szerk. Gracza György; kiadó-tulajdonos Wodianer F. és fiai. XXIV. évf. Ara helyben 20 kor; vidékre 24 kor.
- *Kis Újság*. Szerk. Gara József; kiadótulajdonosok Wodianer F. és fiai nyomd. XIV. évf. Ára helyben 14 kor. 40 fill.; vidékre 18 kor.
- *Magyar Szó*. Szerk. dr. Pályi Elek. I. évf. Nyomt. Wodianer F. és fia. Ára 28 korona.
- *Népjog*. Szerk. Lakatos Sándor; nyomt. Wodianer F. és fiai. II. évf. Ára 3 kor. 60 fill.
- *Mátyás Diák*. Szerk. Murai Károly; kiadják Wodianer F. és fiai nyomd. XIII. évf. Ára 12 kor.
- *Iparosok Olvasótára*. Szerk. Mártonfy Márton és Szerényi József. Kiadja Lampel Róbert. Nyom. Wodianer F. és fiai. VI. évfolyam. Megjelenik évenként 10 füzet. Ára 6 kor.

Európa

- *Magyar Esti Lap*. Szerk. dr. Szalay Mihály; tulajdonos a MEL. hirlapkiadó részvénytársaság. Nyomt. Európa. VII. évf. Ára 9 kor. 80 fill.
- *Nemzeti Újság*. Szerk. Csillag Máté. II. évf. Nyomt. Európa. Egyes szám ára 2 fill.

- *Kedves Órák*. Szerk. és kiadó-tulajd. Faragó Simon. Nyomt. Európa. VI. évf. Ára 12 kor.
- *Képes Családi Lapok*. Szerk. és kiadó-tulajd. dr. Murányi Armin; szerk. Tolnai Lajos; Nyomt. Európa. XXII. évf. Ára 12 kor.
- *Magyar Krónika*. Fel. szerk. Dura Máté, Nyíry Lajos; művészeti szerk. Bay Alajos. II. évf. Nyomt. Európa. Ára 8 kor.
- *Budapesti Házfelügyelők Lapja*. Szerk. Gerő M. Mór. Nyomt. Európa. I. évf. Ára 12 kor.
- *Háztulajdonosok Lapja*. Szerk. Gerő Mór; IV. évf. Nyomt. az Európa. Havonként 3-szor. Ára 16 kor.
- *Általános Forgalmi Értesítő*. Szerk. Szenes Mór; kiadó-tulajd. Szenes Mór és Farkas Miklós. Nyomt. Európa. I. évf. Ára ...
- *Országos Hirdetési Közlöny*. Szerk. és tulajd. Gerő József. VI. évf. Nyomt. Európa. Hav. 2-szer. Ára 10 kor.
- *Általános forgalmi Értesítő*. Szerk. Szenes Mór. Nyom. Európa kny. I. évf. Megjelenik havonként. Ára 10 korona.
- *Közjegyzők lapja*. Szerk. Schilling Rudolf. Nyom. az Európa kny. VI. évf. Megjelenik havonként. Ára 10 kor.

Budapesti Hírlap

- *Budapesti Hírlap*. Főszerk. Rákosi Jenő; felelős szerk. Csajthay Ferencz; kiadó és lap tulajdonos a Budapesti Hírlap újság vállalata. XXI. évf. Ára 28 kor.
- *Kakas Márton*. Sipulusz Lapja. Szerk. Sipulusz (Rákosi Viktor); kiadó-tulajdonos Rákosi Jenő Budapesti Hírlap ujságvállalata. VII. évf. Ára 8 kor.
- *Bálint Imre Terménystatisztikai Közleményei*. II. évf. Hetenk. 3-szor. Nyomt. a Budapesti Hírlap ny. Ingyen.
- *Férfi Divat*. Szerk. Mangold Béla Kolos. Kiadja Várady Béla. Nyom. az Budapesti Hírlap kny. II. évf. Negyedévenként. Ingyen küldetik.
- *Fizikai és Diéttikai Gyógyítómódok Közlönye Gyakorló Orvosok Számára*. Szerk. és laptulajdonos Palócz Ignác. Nyom. a Budapesti Hírlap kny. I. évf. Havonként jelenik meg. Ára 3 korona.
- *Magyar Gazdák Szemléje*. A magyar gazdaszövetség folyóirata. Szerk. Bernát István. Nyom. a Budapesti Hírlap nyomdája. V. évf. Megjelenik havonként. Ára 12 kor.

- *Újságkiadók lapja*. Szerk. Rábel László. Kiadja az Újságkiadók orsz. szövetsége. Nyom. a Budapesti Hírlap kny. I. évf. Megjelenik havonként. Ára 12 kor. Tagoknak ingyen.

Légrády

- *Pesti Hírlap*. Szerk. dr. Kenedi Géza; kiadják és nyomt. a Légrády-testvérek. XXI. évf. Ára 28 kor.
- *Párisi Divat*. Szerk. Györy Ilona; kiadják a Légrády-testvérek. VI. évf. Ára 16 kor.
- *Pillangó*. Szerk. Pillangó nyomt. Légrády testvérek. III. évf. Ára 8 kor.
- *Állategészségügyi Értesítő*. Kiadja a kereskedelmi m. kir. minisztérium. VII. évf. Hivatalból küldetik. Nyomt. Légrády testvérek.
- *Belügyi Közlöny*. Szerk. dr. Némethy Károly; kiadja a m. kir. belügy-minisztérium. Nyomt. a Légrády-testvérek. IV. évf. Havonként 2-er. Ára 6 kor.
- *Magyar Kereskedelmi Múzeum*. Szerk. Sasvári Ármin; kiadja a Magyar kereskedelmi Múzeum igazgatósága. Nyomt. Légrády testvérek. X. évf. Ára
- *Rendőri Lapok*. Kiadó-tulajd. Mezei Sándor; szerk. Guthi Imre. VII. évf. Nyomt. Légrády testv. Ára 14 kor.

Kosmos

- *Magyarország*. Főszerk. Holló Lajos; tulajdonos a Magyarország hírlapkiadó részv.-társaság. Nyomt. a Kosmos. VII. évf. Ára 28 kor.
- *Pesti Napló*. Főszerk. Neményi Ambrus; felelős szerk. Ballá Mihály; kiadó-tulajd. a Kosmos hírlapkiadó részvénytársaság. LI. évf. Ára 28 kor.
- *Magyar Genius*. Szerk. Basch Árpád Nyomt. a Kosmos. IX. évf. Ára 18 korona.
- *Budapesti Építészeti Szemle*. Szerk. Bobula János. IX. évf. Hav. 2-szer. Nyomt. Kosmos. Ára 16 kor.
- *Igazság*. Szerk. Por Jenő, és Hamu Béla. Nyomt. Kosmos. I. évf. Ára 20 kor.
- *A Kert*. Szerk. és tulajd. Mauthner Ödön. Nyomt. a Kosmos. VI. évf. Havonként kétszer. Ára 6 kor.

- *Sportélet.* Szerk. Őszi Kornél. Nyomt. a Kosmos. V. évf. Ára 16 kor.
- *Magyar Szalon (Otthon).* Szerk. és kiadja Hevesi József. Nyom. a Kosmos műintézet. XVII. évf. Megjelenik havonként. Ára 20 kor.
- *Otthon.* Képes havi folyóirat. Szerk. Hevesi József. Nyom. a Kosmos műintézet. 1900. évf. Ara 4 kor. 20 fil.

Negyedik melléklet. A két nagy lapkiadó, a Stephaneum és a Világosság lapjai 1910-ben

Stephaneum

- *Alkotmány.* Felelős szerk. Túri Béla; tulajd. Molnár János. Nyom. Stephaneum ny. r. t. XV. évf. 28 K, száma 8 f, vidéken 10 f.
- *Katholikus Nevelés.* A magyarországi róm. kath. hittanárok és hitoktatók egyesületének szakközlönye. Szerk. Aubermann Miklós. Nyom. Stephaneum nyomda r.-t. IV. évf. Megj. évenként tízszer. 8 kor.
- *Népnevelő.* Szerk. Ember Károly. Tul. Szt. István Társ. Nyom. Stephaneum. XVI.évf. Megj.vasam. Kath. tanint. ingyen, különben 6 K.
- *Polgáriskolai Közlöny.* Szerk. Volenszky Gyula. Kiadja a P.-Isk. Tan.-Egy. Nyom. Stephaneum. XIV. évf. Megj. hav. 2 sz. 8 K.
- *Magyar Középiszkola.* A katolikus középiszkolai tanáregyesület folyóirata. Szerk. Prónai Antal. Nyom. Stephaneum kny. r.-t. III. évf. Megj. évenként tíz szám. 8 K.
- *Kis Pajtás.* Szerk. tul. T. Pelikán Krizsó. Nyom. Stephaneum. 1910/11. V. évf. Megj. vasárnap. 6 K, száma 20 f.
- *Szent Család.* Képes havi folyóirat keresztény családok számára. Szerk. P. Soós István. Nyom. Stephaneum kny. r.-t. XXI. évf. Megjel. havonta. 2 K.
- *Katholikus Háziasszonyok Lapja.* Szerk. Wüsztner Henrikné. Nyom. Stephaneum nyomda r.-t. III. évf. Megj. évenként tízszer. Évi ára 3 kor.

- *Örökimádás*. A központi oltáregyesület hivatalos közlönye. Szerk. Makay Lajos. Nyom. Stephaneum nyomda r.-t. XI. évf. Megj. havonta. 3 kor.
- *Reménységünk*. Az oltáriszentségimádás és Mária-tisztelet havi folyóirata (Kiskunmajsa.) Szerk. Varga Mihály. Nyom. Stephaneum kvnyom. r.-t. XV. évf. Megjel. havonta. 3 K.
- *Egyházi Műipar*. Egyház-iparművészeti szaklap. Szerk. Réta Kálmán. Nyom. Stephaneum. XI. évf. Megj el. havonta. Ára 4 K.
- *Egyházi Közlöny*. Szerk. tul. Gerely József. Nyom. Stephaneum. XXII. évf. Megj. pénteken. 12 K.
- *Katholikus Népszövetség*. Szerk. Szentiványi Károly. Nyom. Stephaneum nyomda r.-t. IV. évf. Megj. évenként tíz füzet. 1 kor.
- *Katholikus Szemle*. A Szent- István-Társulat megbízásából szerk. Mihályi Ákos. Nyom. Stephaneum nyomda r.-t. XXIV. köt. Megj. évenként tízszer. 10 kor.
- *Mária-Kongregáció*. Szerk. Bús Jakab. Nyom. Stephaneum kny. r.-t. III. évf. Megj. évenként tízszer. 2 K.
- *Religio*. Szerk. tul. dr. Dudek János. Nyom. Stephaneum. LXIX. évf. Megj. vasárn. 12 K.
- *Szövetségi Értesítő*. Az országos katolikus szövetség hivatalos lapja. Szerk. Szentiványi Károly. Nyom. Stephaneum kvny. r.-t. IV. évf. Megj. időszakonként. 10 K.
- *Népújság*. Felelős szerk. Huszár Károly. Tul. Molnár János. Nyom. Stephaneum. XII. évf. Megj. szomb. 3 K 60 f., száma 8 f.
- *Szalon-Ujság*. A Park-Club hiv. lapja. Szerk. tul. dr. Nemes Alfréd. Nyom. Stephaneum. XV. évf. Megj. félhav. 40 K.
- *Budapesti Bazár*. Szerk. Radnay Erna. Tul. Király Kálmán. Nyom. Stephaneum. LI. évf. Félhavi lap. 8 K, száma 40 f.
- *Uj Divat*. Szerk. Radnay Erna. Nyom. Stephaneum. 1910/11., II. évf. Félhavi lap. 4 K 80 f.
- *Zenelap*. Szerk. tul. Ságh József. Nyom. Stephaneum. XXIV. évf. Évi i*o szám, ára 8 K.

- *Élet.* Fel. szerk. Andor József. Kiadja a Szt. Imre Collegium. Nyom. Stephaneum. II. évf. Megj. vasárnap. 20 K, száma 50 f.
- *Magyar Pénzügyőr.* Szerk. Mentusz László, majd Walikovszky Károly. Tul. Iklódy Győző. Nyom. Stephaneum r.-t., utóbb Baross ny. XXI. évf. Megj. vasárn. 12 K.
- *Igaz Szó.* Főszerk. dr. Lakatos Géza : felelős szerk. Szalánczy Andor. Kiadja a Keresztény Szociális Szöv. Nyom. Stephaneum. VII. évf. Megj. vasárn. 4 K, száma 6 f.
- *Magyar Gazdák Szemléje.* A Magyar Gazdaszövetség folyóirata. Szerk. Bernát István. Nyom. Stephaneum kny. r.-t. XV. évf. Megj. évenként tízszer. 12 K.
- *Szövetkezés.* Szerk. Bernát István. Kiadja a Magyar Gazdaszövetség. Nyom. Stephaneum. XXI. évf. Megj. szerd., szomb. 12 K, száma 10 f.
- *Állattani Közlemények.* Szerk. Soós Lajos. Nyom. Stephaneum kny. r.-t. IX. évf. Megjelenik negyedévenk. 5 K.
- *Az Állatvilág.* Állattani, vadászati és halászati folyóirat. Szerk. Csiki Ernő. Nyom. Stephaneum kny. r.-t. III. évf. Megj. hav. 10 K.
- *Iparvédelem.* A Magyar védőegyesület hivatalos közlönye. Szerk. Csongor György. Nyom. Stephaneum nyomda. VI. évf. Megj. havonta. Évi ára 6 kor.
- *Magyar Könyvszemle.* A Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi országos könyvtárának közlönye. Szerk. Kollányi Ferencz. Nyom. Stephaneum kny. r.-t. Új folyam. XVIII. köt. Megj. negyedévenként. Évi ára 6 K.
- *Múzeumi és Könyvtári Értesítő.* A múzeumok és könyvtárak orsz. főfelügyelőségének és orsz. tanácsának hivatalos közlönye. Szerk. Mihalik József. Nyom. Stephaneum nyomda r.-t. IV. évf. Megj. évenként négy füzet. 10 kor.
- *Gyógyszerészeti Folyóirat.* A Magyarországi gyógyszerészegyesület hivatalos lapja. Szerk. Augustin Béla. Nyom. Stephaneum nyomda. V. évf. Megj. évenként tízszer. 10 K.

- *Stomatologiai Közlöny*. Szerkeszti Szabó József. Nyom. Stephaneum kvny. r.-t. IX. évf. Megjel. negyedévenként. 8 K. – Melléklet : Orthodontia. Szerk. Salamon Henrik.
- *Kresfan*. Felelős szerk. dr. Ernst Sándor. Tul. Molnár János. Nyom. Stephaneum. XVII. évf. Megj. hetenkint. 4 K, száma 8 f.
- *Hungary*. Sz. tul. Golonya Eugene. Nyom. Stephaneum. VIII. évf. Megj. félhavonként. 14 K, külföldön 16 K, száma 60 f.
- *Iuventus*. Szerk. dr. Székely Stephanus. Tul. Danczer Adalbertus. Nyom. Stephaneum. 1910/11. II. évf. Megj. félhav. 4 K. (Két kiadás : latin-magyar, latin-német.)
- *Christliches Volksblatt*. Szerk. Huber János. Tul. Molnár János. Nyom. Stephaneum r.-t. XV. évf. Megj. szomb. 4 K, száma 8 f, vid. 10 f.
- *Financijalni Glasnik*. Szerk. tul. Strazimir Milan. Ny. Stephaneum. XI. évf. Megj. félhav. vi ára 9 K 20 f.
- *Jednota katolickeho l'udu*. Szerkeszti Szentiványi Károly. Nyom. Stephaneum nyomda. III. évf. Megj. évenként tízszer. 1 K.

Világosság

- *Népszava*. Felelős szerk. Garami Ernő. Kiadja a M.-orsz. Szociáldemokrata Párt. Nyom. Világosság. XXXVIII. évf. 19 K 20 f, száma 6 f.
- *A Cipész*. Felelős szerk. Farkas István. Kiadótul. az alapítók. Nyom. Világosság. XX. évf. Megj. másod vasárnapokon. 5 K 20 f, száma 24 f.
- *A Kőműves*. Szerk. tul. Garbai Sándor. Nyom. Világosság r.-t. I. évf. Hetilap. (A 4. számmal megsz.)
- *Építőmunkás*. Felelős szerk. Belényesi Lajos. Tul. Knittelhoffer Ferencz. Nyom. Világosság. VIII. évf. Megj. csüt. Heti ára 80 f, nagy városokban 20 f, kis v., nagy közs. 10 f.
- *Bőrmunkás*. (Újpest.) Felelős szerk. Bauer Gyula. Tul. a bőrmunkások lapbizotts. Nyom. (Budapest.) Világosság. VI. évf. Félhavi lap. 4 K 80 f. Külf. 6 K.

- *Üveges.* A magyarországi üvegipar, üveges és rokonszakmák munkásainak érdekeit képviselő társadalmi és gazdasági közlöny. Szerk. Gyulai József. Nyom. Világosság kny. r.-t. III. évf. Megj. havonta. 5 K 20 f
- *Az Aranyműves.* A budapesti Arany-ezüstművesek és rokonszakmák munkásainak hivatalos lapja. Szerk. Propper Márk. Nyom. Világosság kny. r.-t. II. évf. Megj. hav. Évi ára 2 K 40 f.
- *Magyar Vasutas.* Szerk. Kiss Miklós. Nyom. Világosság. VII. évf. Havi 3 sz. 10 K 80 f, száma 30 f.
- *Könyvkötők Lapja.* Szerk. tul. Petrók Károly. Nyom. Világosság. XII. évf. Megj. másodszomb. 5 K 20 f, száma 20 f.
- *Molnárok és Malommunkások Lapja.* Szerk. Széll Menyhért. Kiadja egy bizottság. Nyom. Világosság. V. évf. Megj. másodszomb. Évi ára 4 K 80 f, száma 20 f.
- *Vas- és Fémmunkások Lapja.* Szerk. Vanczák János, tul. Teszársz Károly. Nyom. Világosság. XIV. évf. Megj. csütörtökön. 10 K 40 f, száma 26 f.
- *Húsipari Munkások Lapja.* Szerk. Reisz Mór. Nyom. Világosság nyomda r.-t. V. évf. Megj. havonta. 6 kor.
- *Munkásbiztosítási Tisztviselők Lapja.* Szerk. Bánóczy László. Nyom. Világosság nyomda r.-t. I. évf. Megj. havonta. 5 kor.
- *Famunkások Szaklapja.* Felelős szerk. Pelczéder Ágoston. Tul. egy bizotts. Nyom. Világosság. XVI. (=X.) évf. Megj. másod szomb. 2 K 40 f, száma 10 f.
- *Magyarországi Ácsok Szaklapja.* Ungarländischer Zimmerer. Szerk. Sterbinszky Lipót. Tul. egy bizottság. Nyom. Világosság. VII. évf. Félhavi. 4 K, száma 20 f.
- *Magyarországi Kávéházi Alkalmazottak Szaklapja.* (Az 1909-ben megszűnt M.-orsz. Szállodai, Éttermi és K. A. Sz. folyt.) Szerk. Vágó Béla. Tul. egy bizottság. Nyom. Világosság. V. évf. Félhavi. 12 K.
- *Szabók Szaklapja.* Szerk. Saly Endre. Tul. a M.-orsz. Szabómunkások és Munkásnők Szakegyletének szerk. bizotts.

Nyom. Világosság. XVIII. évf. Megj. másodszomb. Évi ára 2 K 40 f., külf. 3 K, száma 10 f.

- *Szállodai és Éttermi Segédek Szaklapja.* (Előbb : Magyarország Száll. Ett. és Kávéh. Alkalmazottak Szaki.) Szerk. Weisz Károly. Kiadja egy biz. Nyom. Világosság. V. évf. Megj hav. 3 sz. (A 27. számmal megszűnt.)
- *Újságárusok és Lapkihordók Szaklapja.* Szerk. Csupor J. Ferencz. Nyom. Világosság .kny. r.-t. IV. évf. Megj. havonta. 2 K.
- *Cipőfelsőrészkesztők Szaklapja.* Szerk. Brandstein Illés. Nyom. Világosság kny. r.-t. VII. évf. Megj. hav. 2 K 80 f.
- *Kalaposok Szaklapja.* Szerk. Vakány József. Nyom. Világosság kny. r.-t. IV. évf. Megj. havonta. 3 kor.
- *Festők szaklapja.* Szerk. Széll Mihály. Nyom. Világosság knyom. r.-t. VII. évf. Megj. havonta. Ára 4 K.
- *Üzleteknek Dolgozó Szabók Szaklapja.* Szerk. Bogdány Simon. Nyom. Világosság kny. r.-t. IV. évf. Megj. havonta. 4 K 80 f.
- *Küzdelem.* A fuvarozó-, szállító-, szén-, gabona- és közlekedési munkások szaklapja. Szerk. Sztraka József. Tul. Szemők Pál. Nyom. Világosság. II. évf. Megj. másod- vasárn. 24 K, száma 50 f.
- *Törekvés.* A bőröndös munkások lapja. Felelős szerk. Mónus József, utóbb Baumhor Ottó. Nyom. Világosság. V. évf Félhavi lap (a 12. szám óta havi folyóirat.)
- *Tisztviselők és kereskedelmi alkalmazottak érdekeit védő közlöny.* Szerk. Pfeifer Sándor. Nyom. Világosság kny. r.-t. IX. évf. Megj. havonta. Ára 4 K 80 f.
- *Budapesti Pinczéregylet.* Hivatalos közlöny. Szerk. Kozma Zsigmond. Nyom. Világosság kny. r.-t. II. évf. Megj. hav. havi ára 3 K 60 f.
- *Lithographia.* Szerk. Tikáts Adolf. Tul. Frank Lajos. Nyom. Világosság. VII. évf. Megj. hav. 2. és 4. csüt. 6 K 24 f, száma 26. f.
- *Typographia.* Szerk. tul. Rothenstein Mór. Nyom. Világosság. XLII. évf. Megj. pént. 15 K 60 f, vidékre 10 K 40 f; száma 30 f, vidékre 20 f, segédmunk. 10 f. Német nyelvű mell. Gutenberg.

- *Graphica*. Az összes grafikai műiparágak közlönye. Szerk. Szöllősy Mihály. Nyom. Világosság nyomda r.-t. XXII. évf. Megj. havonta. 2 kor.
- *A Hirdetés*. A Hirdetési ügynökök országos egyesületének hivatalos közlönye. Szerk. a szerkesztőbizottság. Nyom. Világosság nyomda r.-t. I. évf. Megj. havonta.
- *Szobrász Értesítő*. A magyarországi szobrászok érdekeit képviselő szaklap. Szerk. Majdan István. Nyom. Világosság kvny. r.-t. I. évf. Megj. havonta. 1 K 20 f.
- *Uttörő*. felelős szerk. tul. Fényes Samu. Nyom. Világosság. 1910/11. III. évf. Megj. vasárn. 16 K, száma 30 f.
- *Az Ifjú Munkás*. Szerk. Wojticzky Gyula. Nyom. Világosság nyomda r.-t. VII. évf. Megj. havonta. 2 kor.
- *Világszabadság*. Felelős szerk. Csizmadia Sándor. Kiadja a földműv. munkások orsz. bizotts. Nyom. Világosság, VIII. évf. Megj. másod- szomb. 5 K 20 f., száma 10 f.
- *A Jakáb*. Felelős szerk. Vanczák János. Tul. a Zunder-asztaltársaság. Nyom. Világosság*. II. évf. Félhavi lap. 2 K, száma 12 f. (Meggzúnt a 3. számmal.)
- *Ekszkize*. Szerk. tul. Wancsora István. Nyom. Világosság. V. évf. Megj. másod-szomb.
- *Belföldi Jockey*. (Monor.) Szerk. bernicei Kmoskó Lajos. Nyom. (Budapest:) Világosság, majd Bichler J. II. évf. Félhavi lap. (A 4. számmal meggzúnt.)
- *A Forum*. Felelős szerk. Szentmiklósi József. Nyom. Világosság. I. évf. Heti. 12 K, száma 20 f.
- *Május 1*. Kiadja a Népszava Könyvker. Nyom. Világosság. II. évf. Ára 20 f.
- *Az Absztinens*. Az alkoholelles munkásszövetség hiv. lapja. Szerk. Fenyves Jenő. Nyom. Világosság nyomda r.-t. IV. évf. Megj. hav. 5 K.
- *Spiritusz*. Szocialista párttársadalmi élclap. Szerk. Latorc. Nyom. Világosság kvny. r.-t. I. évf. Megj. havonta ?

- * *Szakszervezeti Értesítő.* A magyarorsz. szakszervezeti tanács hivatalos közlönye. Szerk. Jászai S. Nyom. Világosság kvny. r.-t. VII. évf. Megj. havonta. 2 K 40 f.
- * *Szocializmus.* Szociáldemokrata folyóirat. Szerk. Kunfi Zsigmond. Nyom. Világosság kvny. r.-t. IV. évf. Megj. havonta. 6 K.
- * *Szövetkezeti Értesítő.* Az általános fogyasztási szövetkezet hivatalos közlönye. Szerk. Peidl Gyula. Nyom. Világosság kvny. r.-t. II. évf. Megj. havonta. 2 K.
- * *Polgár-Őr.* A Losonczy választókerület radikális polgárainak politikai közlönye. (Losoncz.) Szerk. Zsigmond Elek. Nyom. Világosság kvny. r.-t. II. évf. Megj. havonta. 2 K.
- * *Volksstimme.* Felelős szerk. Buchinger Emánuel. Tul. Magyarorsz. Szociáldemokrata Párt. Nyom. Világosság. XXXVIII. évf. Megj. pént. 4 K 80 f, száma 10 f. Összesen : 14.
- * *Bauarbeiter.* Szerk. Belényesi Lajos. Tul. Knittelhoffer Ferencz. Nyom. Világosság. III. évf. Megj. csütört. Száma ára nagy városb. 30 f, kis v. 20 f, n. közs. 10 f.
- * *Der Bergarbeiter.* (A Volksstimme melléklete.) Nyom. Világosság . V. évf. Megj. pént. 5 K.
- * *Eisen- und Metallarbeiter.* Szerk. tul. Teszársz Károly. Nyom. Világosság . XIV. évf. Megj. csüt. 10 K 40 f., száma e f.
- * *Fachblatt der Holzarbeiter.* Szerk. Horovitz Gábor. Kiadja egy Társaság. Nyom. Világosság. XVI. évf. Megj. másodszomb. 2 K 40 f., száma 10 f.
- * *Schneider-Fachblatt.* Szerk. Sally Endre. Kiadja egy biz. Nyom. Világosság . XVII. évf. Megj. másodszomb. 2 K 40 f., külf. 3 K, száma 10 f.
- * *Adeverul.* Szerk. Cristea Aurél. Nyom. Világosság kny. r.-t. VIII. évf. Megj. havonta. 2 K.
- * *Glasul Poporului.* Foaie politică, socială si economică. Szerk. Cristea Aurél. Nyom. Világosság kny. r.-t. IV. évf. Megj. havonta. 2 K.

Kökény és borsó. Az Arcanum Digitális Tudománytárról⁶³

Hajdanában, úgy 30–50 évvel ezelőtt, az egyetemen a nyelvtudományi bevezetés fontos része volt az ismerkedés az alapvető és nélkülözhetetlen tudást tartalmazó kiadványokkal. Közéjük tartoztak például a szótárak: NyUSz, TESz, OklSz, SzófSz stb. Vizsgán első látásra fel kellett ismerni, melyikből származik egy-egy kimásolt lap.

Az irodalmárok méltóságát, ugyanebben az időszakban, többnyire sértegette volna, ha hasonló szintre kellett volna leereszkedniük. Az egyikük máró gúnnyal beszélt arról az oktatásról, melynek – szerinte – a tárgya nem más, mint a „bevezetés abba, hogy hol van a könyvtár”. Az irodalomtudományi bevezetés nagyrészt ideológiai eligazítás volt a múlt és félmúlt tudományos irányzatai, kategóriái, fogalomkészlete között. Szótárak, enciklopédiák, lexikonok, repertóriumok, bibliográfiák és más hasonló tudástárak soha nem kerültek szóba – ahogyan természetesen a különböző szövegkiadások sem. Ezek az irodalomtudomány szükséges, de némiképp lenézett segédeszközeinek számítottak. Némely egyetemi oktató nem átalotta kijelenteni, hogy akik, mondjuk, bibliográfiák készítésére adják a fejüket, ezt kényszerűségből teszik, mert tulajdonképpen irodalomtörténésznek nem váltak be. Ez a hozzáállás, túl azon, hogy értetlen és igazságtalan, egyebek mellett azt sugallta, hogy mindenkinek egyénileg kell rájönnie, hogyan lehet boldogulni az efféle kiadványokkal. Milyenek léteznek, melyik mit tartalmaz, melyik mire jó, mit lehet várni tőlük, mire alkalmasak, mire alkalmatlanok, melyikből mit lehet megtudni: ilyesmire, mintha mindez magától értetődő volna, nem vesztegettek szót. Így nem derülhetett ki az sem, hogy – például – a *Magyar irodalmi lexikon* és *A magyar irodalom története* nem érdemben, hanem leginkább külsődlegesen, az elrendezésükben különböznek egymástól.

Az adattárféle művek elhanyagolásának egyik – előre megjósolható – eredménye az lett, hogy az egyéni találkozás velük vagy bekövetkezett, vagy nem. Tíz évvel ezelőtt például a modern magyar irodalom egyik kiváló kutatója, aki már akkor is a tudományágunk akadémiai doktora volt, még csak nem is hallott Lakatos Éva gigantikus bibliográfiájának a létezéséről. Az efféle tudatlanság természetesen összefügg azzal az elterjedt, voltaképpen meg sem fogalmazott nézettel, mely mellőzhetőnek tartja a könyvben ki nem adott, csak a hajdani lapokban olvasható irodalmi művek tanulmányozását és feldolgozását. Sok évtizedig tartott az időszak, melynek során

az irodalomtörténészek közül szinte egyedül Németh G. Béla szorgalmazta az időszaki sajtó történetének beható vizsgálatát, de még ő sem mondta ki, hogy az irodalomtörténésznek erre valójában nem annyira a sajtó, mint inkább az irodalom története miatt van szüksége. Legkevésbé sem véletlen, hanem az időszaki sajtó elhanyagolásából adódott az is, hogy a századforduló idején alkotó magyar írók többségének nem volt, ma sincs bibliográfiája. A most találmra megnevezett Tömörkény István, Bródy Sándor, Lovik Károly vagy Molnár Ferenc életműve sokkal többet érdemelne. De még a létező bibliográfiák, mondjuk Krúdy Gyuláé, sem megbízhatók.

Az elmúlt évtizedben azonban mintha fordulat állt volna be. Számos fiatal kutató – közülük egyesek a kritikai kiadások mellékhatásaként – kezdett el érdeklődni az időszaki sajtó iránt. Ez az érdeklődés időben egybeesett azzal, hogy a hajdani lapok közül egyre több lett elérhető a világhálón. Érdeemesnek látszik hangsúlyozni, hogy ez alig több időbeli egybeesésnél. Az időszaki sajtót – a benne található irodalom miatt – Szinnyei József kezdeményező munkássága óta már akkor is tanulmányozni kellett volna, amikor a számítógép még nem létezett, mint ahogyan a sajtó iránti mai érdeklődés is messze túlmegegy a világhálón elérhető lapok körén. Az egyedül az időszaki sajtóban olvasható irodalom mellőzése nem természetes állapot, hanem folytatólagosan elkövetett mulasztás volt.

Az Arcanum tevékenysége bizonyára előkelő helyen szerepel majd – ha egyszer megírják – a digitális irodalomtudomány történetében. Jelenleg az Arcanum honlapján (<http://www.arcanum.hu/>) négy leágazást találunk: Arcanum Digitális Tudománytár (továbbiakban ADT), Arcanum Kézíkönyvtár, Hungaricana, mapire. Közülük az elsőt, melyet a honlap „prémium szolgáltatásnak” nevez, fogok foglalkozni. (A másik háromból az első kettő szintén fontos irodalomtörténeti szempontból, és nagyjából ugyanaz vonatkozik rájuk is, mint amit az elsőről mondok majd.) A „prémium” – miként a következő, a honlapon olvasható mondatokból kiderül – nem valami különleges dolgot, hanem egyszerűen csak annyit jelent, hogy az ADT, szemben a másik hárommal, nem ingyenes: „Magyarország legnagyobb és folyamatosan bővülő digitális periodika adatbázisa, amely a teljesség igényével teszi hozzáférhetővé több száz hazai tudományos és szakfolyóirat, valamint heti- és napilap minden lapszámát. A több millió oldalas szövegállományban történő keresés, továbbá a több száz lap tartalomjegyzékének böngészése díjtalan, a dokumentumok megjelenítéséhez előfizetés szükséges.”⁶⁴

Nem akarok reklámot csinálni az ADT-nek, nyilván nem is szükséges, de mostanában aligha képzelhető el olyan irodalomtörténész, aki az utóbbi kétszáz év magyar irodalmával foglalkozik és nincs szüksége nélkülözhetetlen munkaeszközként az ADT-re, erre a páratlanul gazdag adathalmazra. Mindenesetre az Arcanum önreklámja, mely „több száz hazai tudományos és szakfolyóirat, valamint heti- és napilap”-ot említ, nem túloz. Jelenleg, vagyis 2019. március 7-én, azt lehet olvasni az ADT nyitó lapján, hogy benne 19.423.007 oldal „tudományos és kulturális tartalmat” lehet elérni.

Mit jelent ez a csaknem húszmillió oldal? Mi mindent lehet itt találni? Az ADT jellemzésére valószínűleg már most is a „beláthatatlan” a legalkalmasabb szó. De talán érdemes megnézni egy példát.

A szakirodalomban nem teljesen ismeretlen, de nem is lerágott csont, hogy Krúdy Gyula megkapta az irodalmi Ferenc József-díjat. Ha elkezdünk keresgélni a lapokban, érdekes dolgok derülnek ki, köztük egy sor olyasmi is, aminek kibontására a szakirodalom – ahogyan ma létezik – aligha lehet képes, és nem csak azért, mert ilyen mélységben eddig még senki nem írta meg Krúdy életrajzát.

A díjat Krúdy 1916-ban kapta meg, de már 1915-ben ki kellett volna osztani. A *Pesti Napló* 66. évfolyamának 177. számában, 1915. évi június 27-én, a 10. oldalon ezt találjuk:

A szépirodalmi díjra tízen pályáztak. A névsorból klasszisokkal emelkedik ki egy név:

K r ú d y G y u l a

A pályázata egy mondatból áll mindössze és valóban, Krúdy Gyula megsértene a bírálóit, ha életrajzi adatokkal, műveinek, irodalmi munkásságának részletezésével nyújtotta volna be pályázati kérvényét. Krúdy írásai művészi alkotások, helyét a legkiválóbb írók között jelölték ki már régen. A Ferenc József-díjnak és e díj eddigi krónikáinak valóban erkölcsi és irodalmi értéket adna Krúdy Gyula neve, mint ahogy a mellőzése azt jelentené, hogy a pályadíj elnyerésének legkevésbé fontos feltétele az arra való érdem.

A Ferenc József-díj nem lehet az érzelmi protekció hatósági koszorúja. A többi pályázók nevét csak a teljesség kedvéért közöljük. Hogy Krúdy Gyula milyen fölényben van velük szemben, azt nem kell magyarázni.⁶⁵

A felsorolt nevek: Kupcsay Felicián, Kovács Béla, Pogány Dániel, Sibrik Antal, Lázár István, Szűcs Erzsébet, Bartos Pál valóban nem mondanak

sokat. De van két kivétel is közöttük: Tormay Cecil (!) és Vay Sándor. Róluk a következőket írja a *Pesti Napló*:

Tormay Cecil író, két regény és több novella szerzője, akit komoly elismerés illet meg, és pályázik a Ferenc József-díjra is, de azt hisszük e pályázata még nem egyéb, mint a jövőre való igénybejelentés.

Vay Sándor pályázatában szigorú önkritikával dolgozik. Megállapítja, hogy stílusa előkelő és írásai közkedveltek. Kéri, hogy tekintsenek el a zsűri tagjai a negyven esztendőskorhatártól s adják neki a díjat, noha túlhaladta már a feltételekben megszabott határt. Minthogy azonban a pályázati feltételeket nem lehet megváltoztatni – ehhez közgyűlési határozat és miniszteri jóváhagyás kell – *Vay Sándor* pályázatát aligha lehet figyelembe venni.⁶⁶

A Vay Saroltának született Vay Sándort történetesen Krúdy írásaiból is lehet ismerni. Muris, hogy a pályázatban egymás mellé kerültek. Ezen a ponton akár hosszabb kitérőre is alkalmas az ADT: el lehet olvasni, mit írt Vay Sándor és mit írtak róla a korabeli sajtóban. Vay Sándor csakugyan meghaladta a pályázati korhatárt. 1915-ben ötvenöt éves volt. Ha nincs korhatár, és ha Krúdy nem indul, indokoltan kaphatta volna meg a díjat. S ha eszünkbe jut Krúdy másik ideillő hőse, Simli Mariska, akkor újabb hosszadalmas, de szintén tanulságos kitérőt lehet tenni a róla szóló hajdani cikkek böngészésével. Egyúttal el lehet gondolkozni azon is, van-e valami hasonlóság Vay Sándor, Simli Mariska és Tormay Cecil között, és mi az, ami megkülönbözteti őket. A „Simli” nevet egyébként nem ráaggatták a roppant különös, reverendát és cilindert viselő alakra, hanem az apjától, a tragikus sorsú Simli Jánostól örökölte. Simli Mariska alakja is, életútja is hátborzongató. S hogy miért nevezi kivétel nélkül minden cikk „Mariskának”, s nem a rendes polgári nevén, külön magyarázatot igényelne. Mindenestre mindhárom alak neve érdekes problémákat hoz elő. Cecil, azaz Cécile is. S ha jobban belegondolunk, még Krúdy neve is. Csákány Julianna fia – amint erről a Family Search adatbázis tudósít – törvénytelen gyerekként a Csákány Gyula nevet kapta a keresztségben, 1878. november 9-én, s csak a szülei összeházasodása után – az író ekkor 17 éves – használhatta legálisan a Krúdy nevet. A nevek és identitások hosszú kitérőkre csábítanak az ADT-ben. Mások mellett eszünkbe juthat Krúdy Gyula első felesége, Spiegler Arabella, azaz Bogdán Bella, vagyis Satanella. De Krúdy apósa, Spiegler Gyula Sámuel, a rabbi, matematikus, pedagógus, várostörténész,

a valós alak, akit a fiktív Maszkerádi Malvina megemlíti a *Napraforgóban*, szintén kitérőre késztet.

Az ADT-ben található adatok és történetek tömege aligha rendezhető el a hagyományos irodalomtörténeti koncepciók használatával. Először is: nincsenek súlypontok és fővonalak. Vagy – ami ugyanaz – felmérhetetlenül sok van belőlük. Minden egyénnek egymással is feszültségben álló önazonosságai és történetei vannak. Minden pontban egymást kiegészítő és támogató, vagy egymás érvényét tagadó, egymást meghazudtoló történetek keresztezik egymást. Borges könyvtára – élőben. Milyen vizsgálati módszereket és koncepciókat kell kialakítania az irodalomtörténésznek, hogy bánni tudjon majd az ADT-vel, amikor az már a jelen adatállományának – mondjuk – tízszeresére bővül, vagy amikor a saját lehetőségeinek logikai határaihoz közeledik?

A *Pesti Napló* cikkéből kiderül az is, kik kapták meg korábban a Ferenc József-díjat: 1900-ban Endrődi Sándor, 1906-ban a Tarczai György írói néven publikáló Divald Kornél, 1908-ban Csergő Hugó, 1910-ben Ady Endre, 1912-ben Révész Béla. A díjjal járó kétezer korona, derül ki az ADT-ből némi keresgélés után, a kezdő középiskolai tanár éves fizetésének felelt meg 1910-ben. Az ADT sokat tud – mondjuk – Csergő Hugó és Krúdy kapcsolatáról is.

A cikk elmondja azt is, kik ítélték oda a díjat. A zsűri elnöke maga a polgármester, Bárczy István, a zsűri tagjai pedig: Benedek János, Wodianer Arthur, Márkus Miksa, Wolfner József. „Az ötödik zsűritag, Márkus József, hónapokkal ezelőtt meghalt. Helyét a legközelebbi közgyűlésen fogják betölteni s július közepe táján eldől mindkét pályázat sorsa.”⁶⁷

Hogy ők kik voltak, szintén meg lehet tudni az ADT-ből. Benedek Jánosról például ezt olvashatjuk a *Magyar Életrajzi Lexikonban*:

Benedek János (Nyírbalkány, 1863 – Bp., 1926. márc. 13.): újságíró és költő. Debrecenben ügyvéd, a *Debrecen* c. függetlenségi lap szerk.-je (1899–05). Egy ideig az itt dolgozó Ady Endre főnöke és barátja. 1901–18-ban Hajdúböszörmény függetlenségi párti ogv.-i képviselője. 1920-tól haláláig demokrata párti ogv.-i képviselő. Munkatársa volt a *Vasárnapi Újságnak*, *Egyetértésnek*, *segédszerk.-je az Üstökösnek*. – M. *Költemények* (Bp., 1886); *Tábortüzek* (Bp., 1893).⁶⁸

Július közepén azonban mégsem dőlt el a pályázat sorsa. A *Pesti Napló* 198. számában, július 18-án, a 21. oldalon ezt a hírt találjuk:

A Ferenc József-díj őszre marad. A Ferenc József jubileumi díjat, amelyet tudvalevőleg ez idén az irodalmi és tudományos munkásság jutalmazására szántak, az őszi szezon előtt nem fogják kiadni. A késedelmet azzal indokolják, hogy a zsűri tagjai nincsenek teljes számmal Budapesten.⁶⁹

A lap 269. számában, szeptember 26-án, a 16. oldalon újabb hír jelenti be a döntés elhalasztását:

A főváros tanácsa még júniusban pályázatot írt ki a Ferenc József tudományos és szépirodalmi jubileumi díjra. A pályázat határideje még nyár előtt lejárt, s a pályázat sorsa fölött mégsem történt máig sem döntés. Dr. Wildner Ödön tanácsnok, a szociálpolitikai ügyosztály vezetője értesülésünk szerint a jövő hét folyamán fog a polgármesternek mint a zsűri elnökének előterjesztést tenni a zsűri összehívására. Biztos tudomásunk szerint mindkét pályázat fölött október közepe táján fognak dönteni.

A pályázati kérvények hevertetését, a zsűri döntésének halasztgatásál furcsának találjuk. Végtére is az irodalmi pályadíj odaítéléséhez nem kell előbb hosszas tanulmányokat végezni, nem kell hatvan drámát elolvasni, mint a drámabíráló bizottságnak. Nagy méltánytalanság ez nemcsak a pályázókkal, hanem a közönséggel szemben is, mert a közönség joggal kéri számon, mi történt a fővárosi irodalmi koszorújával, kinek a kedvéért halasztják a döntést tavasztól télíg?⁷⁰

A 286. számban, október 13-án Lakatos László hangot adott a gyanakvásának, mely szerint a halogatás nem véletlen:

A komoly bosszúságon túl már szinte tréfás is az a legendába való halogatás, ami történik egy író – Krúdy Gyula és egy irodalmi pályadíj – a fővárosi Ferenc József-ösztöndíj körül. Ám vagyok annyira arrogáns, hogy ne fővárosi croquist írjak az ügyről, amely egyébként is megérdemli az elke-seredés minden őszinte komolyságát.

A főváros a már rég lejárt Ferenc József-ösztöndíjat – teljes és készpénzben fizetendő kettőezer koronát! – nem adja ki, mert nem tud, nem akar, nem mer dönteni Krúdy Gyula és Tormay Cécile, a két legkomolyabb pályázó közt. Krúdy Gyula író, ám a szavazatok többsége Tormay Cécile javára engajeltatott és a legkényelmesebb – nem szavazni.

A kettőezer koronáról, ezt komolyan mondjuk, most nem mint pénzről beszélünk. Ez a summa ezúttal pályajutalom is, koszorú és korona. A pályázat sajátos szabályai szerint pedig Krúdy Gyula ebben az életben még egyszer nem folyamadhatik a díjért. Ha tehát most kisebbségben marad, akkor az azt jelenti, hogy ő kisebb író Tormay Cécilenél, ami ugyan egyáltalán nem szégyen, de Krúdy Gyula esetében nem igaz.⁷¹

A bevezető után a cikk szerzője, Lakatos László csaknem egy teljes újságot oldalt szentel Tormay Cécile és Krúdy Gyula munkásságának a mérlegelésére. Tormay *A régi ház* című regényéről megállapítja:

A régi ház nem fontos munka, még az is, aki a legnagyobb szeretettel olvasta, képes lesz arra, hogy elfelejtse. Merev arabeszk ez, túlságosan szabályos virágok, nem kellene, hogy restelkedjék értük egy királyi mérnök sem, de melegség e virágnál több van februáriusi ablakom kusza jégvirágában is.⁷²

Lakatos szerint Tormay messze elmarad Kaffka Margit mögött is, és még ő sincs sehoh Krúdyhoz képest. Mivel Krúdyról nem könnyű értelmesen beszélni, Lakatos az előre várható módon fut bele a fellengzős lelkendezésbe:

Krúdy Gyula? Indázó virág a magyar művészet udvarházán, ő a magyar föld, a magyar víz, a magyar levegő, a magyar égbolt. Délibáb ő, Kárpátok síkolya és a Balaton szőleinek mézédés illata. Jókai óta a legkülönb magyar fantázia, királyi ura szívünk bizalmas kincsének, drága szép úri magyar nyelvünknek.⁷³

Ráadásul – ezt észre sem vette a cikk írója – Tormay Cécile 1915. október 8-án betöltötte a negyvenedik életévét. Vajon a pályázat benyújtása vagy a döntés időpontja számított volna? Egy hét múlva, október 20-án, a 293. szám 14. oldalán a következő hírt olvashatjuk a lapban:

A Ferenc József jubileumi díj szépirodalmi zsűrijében Márkus József halálával egy hely üresedett meg. A tanács azt javasolja a közgyűlésnek, hogy erre a helyre Molnár Ferenc bizottsági tagot küldje ki. Úgy értesülünk, hogy a zsűri a legközelebbi napokban ül össze. Az eredmény nem lehet kétséges.⁷⁴

De a hivatalt nem lehet sürgetni: 1916. áprilisáig nem történt semmi. A lap 67. évfolyamának 95. számában, 1916. április 4-én „Ami nem sürgős” címmel felháborodott hangvételű cikk nehezítette a döntés elmaradását.⁷⁵ A korábbi hírekhez képest a lista Erdős Renée-vel (újabb érdekes önzonosságképlet) és Lengyel Gyulával bővült, Tormay Cécile viszont visszavonta a pályázatát, mert közben *A régi ház* elnyerte az Akadémia Péczelydíját. A regény nemcsak Beöthy Zsoltnak, hanem Horváth Jánosnak is tetszett. Tormay és Horváth a *Napkelet* idején szoros munkakapcsolatban álltak. Ugyanakkor nem emlékszem és az ADT-ben sem találok nyomát, hogy Horváth János valaha is említette volna Krúdyt. Tormay és Krúdy, nyilván jó okkal, nem keresték egymás társaságát. A *Napkelet* a fennállá-

sa során mindössze tucatnyi alkalommal, legtöbbször mintegy mellékesen említi Krúdyt. Tormay és Krúdy szívélyesnek nem nevezhető viszonya talán az 1915-ös pályázatig megy vissza – és az ADT-nek köszönhető, hogy most ebben az ügyben valamivel tisztábban lehet látni.

A *Pesti Napló*ban 1916. május 10-én újabb cikk tette szóvá a főváros vezetőinek nemtörődömségét, majd végül május 24-én, a 144. szám 10. oldalán olvashatjuk, hogy „az 1915. évi szépirodalmi díjat a zsűri egyhangúlag Krúdy Gyulának ítélte.”⁷⁶ Ekkor még élt – november 21-ig – Ferenc József.

Ahhoz képest, milyen elképesztő dolog ebben a hatalmas adathalmazban keresni (és megtalálni) dolgokat, minden bizonnyal igazságtalannak fog majd látszani, hogy a továbbiakban kizárólag az ADT fogyatékoságáról esik majd szó. A legfontosabb, de nem egyedüli szempontom a megtalálhatóság lesz.

Hogy megtaláljuk-e, amit keresünk, például valamely személynév vagy egyszerűen bármely szó jelenlétét Arcanum által feldolgozott dokumentumokban, a szoftver karakterfelismerő képességétől függ. Az egyik módja megtudni, hogy a szoftver voltaképpen mit minek lát, mit minek olvas, igen egyszerű. Mindössze át kell tenni a találatként felhozott PDF-et szöveg-szerkesztőbe.

A 8 *Órai Újság* 8. évfolyamának 177. számában, 1922. augusztus 5-én, a 7. oldalon a következő hirdetést találjuk:

RITKA ALKALOM

**Olcsó, érdekes és értékes
könyvek beszerzésére.**

Krúdy Gyula: Szindbad ifjúsága és szomorúsága. 2 kötet amszterdami kiadás, művészi rajzokkal. K 40.-

Krúdy Gyula: Asszonyágokdíja. Regény K 40.-

Kosztolányi Dezso: Beszerkanyos esték. K 30.-

Molnár Ferenc: Andor. Nagy regény K 35.-

Arcúbasov; Szenvedély. K 15.-

Bródy Sándor: A nap levágja.
A kiváló író legjobb regénye, vászonkötésben. K 33.-

Molnár Ferenc: Uridívat, Vigjáték K 44.-
– **A fehér felhő.** K 33.-
– **Liliom** K 44.-

Mind a három gyönyörű kiadásban, merített papíron.

Kaphatók a **Budapesti Hírlap** könyvkereskedésében, **WILL. József-körút 5.**, utánvétellel vagy az összeg és könyvenként 3 korona postaköltség beklűdése ellenében.

Az Arcanum szoftverje ezt a következőképpen olvassa:

RITKA ALKALOM

Olcso, érdekes és értékes könyvek beszerzésére.

Krúdy Gyula r Ssiadbad Ifúsága, és szomorúsága.. 2 kStot ama- töcki-
adás, műrészt rajzokkal... K 40.- Krúdy Gyula: Asszonyságok dija.

Kökény ti 40.-

Ko sztolányi Borsó: Boszorkányos esték..... K 80,-

Kolnár Ferenc: Andor. Nagy regény..... K. IS*,-

Ar oübasew; Szenvedély..... K lé,-

Br ády Sándor: A nap lovagja.

A. kiváló író logszobb regénye,

viezookötáében..... K 83,-

Mo lnár Fereno: Urdltvat. Vígjáték K M.-

- A fehér felhő.....K 23.-

- L iliom.....K. «__

Mi nd a három gyönyörű kiadásban, merített xmpiron.

Kaphatók a Budapesti Hírlap könyvkereskedésében, VIII., József-körut

s,

utánvételt vagy az üaazog és könyvenként 2 korona postaköltség beküldé-
se ellenében.

Rejtő Jenő Török Szultánja ehhez képest pedáns tanítónéni. A szerzők ne-
ve közül egyedül Krúdyé hibátlan. Más szavakkal ez azt jelenti, hogy ha
a „Kosztolányi Dezső”, „Molnár Ferenc”, „Bródy Sándor” kérdéseket intéz-
zük az ADT-hez, válaszként nem fogjuk ezt az oldalt megkapni. Az ADT
mást lát ott. Feljön viszont ez az oldal – a „Br ády” miatt –, ha „Ady”-t
írunk a keresőbe. „Hunyady”-t a szoftver 772 alkalommal látja „Hunyady”-
nak. Ez azt jelenti, hogy a „Hunyady” kérdésre a helyes válasznál 772-vel
kevesebbet, az „Ady” kérdésre pedig 772-vel többet kapunk.

Ha ebből okulva netán a „Brády Sándor” kérdést tesszük fel, 84 találatot
kapunk. Ha a szószünetet (melyet a következőkben a „_” jel helyettesít)
következetesen végigvisszük Kosztolányi nevéen, a következő eredményre
jutunk:

K_osztolányi	194
Ko_sztolányi	78
Kos_ztolányi	10
Kosz_tolányi	376
Koszt_olányi	12

Kosztolányi	326
Kosztolányi	14
Kosztolányi	216
Kosztolányi	8
Kosztolányi	30

Ez az 1.264 találat mind hiányozni fog a „Kosztolányi” kérdésre kapott válaszból. És ezek csak a legnyilvánvalóbb módjai Kosztolányi neve félreolvasásának. Nyilván számos lehetőség van rajtuk kívül is. A „Dezső”-t pedig a szoftver a következő módokon tudja elrontani: Dezsú, Dezs, DezsS, Pezso, Dózsa, íessas. Közülük alighanem az utolsó a legleleményesebb. Jesszum Pepi!

S hogy itt helyesen szerepel Krúdy neve, nem jelenti azt, hogy az ADT ne tudná számtalan módon félreolvasni, és ezzel láthatatlanná tenni a normális keresés számára. A szószünetet Krúdy nevén is végig lehet vinni, de van egyebek mellett „Kmdy”, „Hrudj”, „Krúdj”, „Krudn” és „K_n_id_y” („Oy_la” és „Gyéla”) is. Szindbád (Ssiadbad, Szlr.dhad, SzIndbad) nevét – egy szószünettel – így darabolja az ADT Prokrusztész-algoritmus:

S_zindbád	18
Sz_indbád	7
Szi_ndbád	2
Szin_dbád	6
Szind_bád	3
Szindb_ád	9
Szindbá_d	4

Lehet több szószünettel is próbát tenni: a „Sz_ind_bád” kérdésre 19 találatot kapunk, de talán ennyi is elég most.

És ez még nem minden. A fenti hirdetés ismét megjelent a 8 Órai Újság 8. évfolyamának 180. számában, 1922. augusztus 9-én, a 2. oldalon. Az ADT ekkor így olvassa:

RITKA ALKALOM

Olcsó, érdekes és értékes könyvek beszerzésére.

Krúdy Gjnle: Szlr.dhad ifjnsása és szomorúsásra. á aötec ama- tórhiaóis, művészi rajzokkal. . K 40 – KrnayGyula: AsBBonyEáEcokdÍja.’

itogényy K M –

Ko sztolányi Pezso: Boszorkányos esték..... K 30,-
 Mo lnár JPoreae: Andor-. Nagy regény.....
 K 55 -
 Ar fcübase'W; Szenvedély..... K 16.-
 Brddy Sándor: A nap lovagja.
 A kiváló író legszebb regénye,
 vászoiikótésben..... K 33,-
 Mo lnár Ferenc: Urdtvtat. Vigjáiék K 44.-
 - A fehér felhő K 23.-
 - X,Uiom..... K 44-
 Mind a három gyönyörű kiadásban. niáritott papivon.
 Kaphatók a Budapesti Hírlap liünyv- berenkedésében, VIII., József-
 Üörut a,
 utánvétellel vagy az összeg és könyvönként S korona postaköltség beküldé-
 se ellenében.

Bár itt jóval több hiba van, mint az első esetben, a „Ko_sztolányi Pezso” ha-
 tározott javulás a „Ko_sztolányi Borsó”-hoz képest. Az ADT többi szerző
 nevét sem kíméli: „Gjnle”, „JPoreae”, „Brddy” „Mo_lnár”.

A hirdetés harmadik alkalommal is megjelent a 8 Órai Újság 8. évfolya-
 mának 197. számában, 1922. augusztus 30-án, a 2. oldalon. Harmadszor
 sem léphetünk ugyanabba a folyóba. Az ADT ekkor így olvassa:

RITKA ALKALOM

Olcso, érdekes és értékes könyvek beszerzésére.

Krúdy Gyula r Ssiadbad Ifúsága, és szomorúsága.. 2 kStot ama- töcki-
 adás,

műrészt rajzokkal... K 40.- Krúdy Gyula: Asszonyok dija.

Kökény ti 40.-

Ko sztolányi Borsó: Boszorkányos esték..... K 80,-

Kolnár Ferenc: Andor. Nagy regény..... K. IS*,-

Ar oübasew; Szenvedély..... K lé,-

Br ády Sándor: A nap lovagja.

A. kiváló író logszobb regénye,

viezookötáeben..... K 83,-

Mo lnár Fereno: Urdtvtat. Vigjáték K M.-

- A fehér felhő.....K 23.-

- L iliom.....K. «__

Mi nd a három gyönyörű kiadásban, merített xmpiron.

Kaphatók a Budapesti Hírlap könyvkereskedésében, VIII., József-körut
 s,

utánvételt vagy az üaazog és könyvenként 2 korona postaköltség beküldése ellenében.

Sejtelmem sincs, tisztában vannak-e az Arcanumnál az általuk használt szoftver karakterfelismerési gondjaival. Következésképpen azt sem tudhatom, mekkora erőfeszítést fordítanak a szoftver kijavítására. A következő esetből azonban azt a tanulságot vonom le, hogy nem a minőség, hanem a mennyiség irányába haladnak.

Az ADT az *Új Nemzedék* című lapot a „Frissen feltöltött” kategóriába helyezi. Ha az idők során javult volna a karakterfelismerés, akkor az ilyen, újonnan érkezett lapoknál nyilván kevesebb hibát találnánk. De a lap 1. évfolyamának 1. számában, 1919. szeptember 28-án, a 3. oldalon ilyesmit olvashatunk:

Felkerestem Friedrich Ietvám miniszterei- nöfcőt a Várban, bogy az Uj Nemzedék közönsége szénáira intervjut kérjek tőle

...

nem vonják meg töte aa idegen hatalmak jóákar&tu támogatásukat

...

A kormány helyzete szilárd és megdörat- hetotian

...

Ebből aa eUmfoxadaimi szervezetből Mafedruilt a keresz- tény-bfock

...

A mérséklés csak úgy volt lehetséges, hogy magunk áSltunk a mozgalom élére, erősen áüiitom, hogy csak így sikerült a pogromokat megakadályozni.

...

Az ország újjáépítésére irányuló felada- tfrtnVVrfjji szOkoé^rüok van a hazafias munkásság támogatására, mert az átélt orezn-gpuszri iáéért a munkásságot nem lehet tetei ösaégro vonni, hanem csakis a volt vezéreket

Végezetül érdemesnek látszik megemlíteni egy más jellegű problémát is. Az Arcanum honlapján azt olvassuk, hogy az ADT „a teljesség igényével teszi hozzáférhetővé több száz hazai tudományos és szakfolyóirat, valamint heti- és napilap minden lapszámát.” Az ADT tehát teljességet, minden lapszámot említ. Ehhez képest azonban gyakran hiányoznak hónapok vagy akár teljes évek egy-egy lap történetéből. Hiányzik például az *Alkotmány* című napilap első két évfolyama, valamint a 3. évfolyam (1898) fele. Szintén az első két évfolyama hiányzik a *Budapesti Hírlap*nak, tovább a 3. évfolyam (1883) májusi számai és a 8. évfolyam (1888) január–áprilisi számai.

Ugyancsak az első két évfolyama hiányzik a *Budapesti Naplónak*, valamint a 3. évfolyam (1898) júniusi számai. A *Hazának* az első négy évfolyama hiányzik, valamint az 5. évfolyam (1898) január–márciusi számai. Az efféle hiányok felsorolását sokáig lehetne folytatni. Mivel az ADT folyamatosan alakul, elképzelhető, hogy a hiányzó lapszámok, évfolyamok egyszer majd a helyükre kerülnek. Nagy összegű fogadást azért nem tennék erre.

De az ilyen hiány, mely már ránézésre is látszik, még mindig sokkal jobb, mint a sunyi, rejtett hiány. A *Független Magyarország* 2. évfolyama 372. számának (1903. március 29.) hiányát nem jelzi semmi. Ott kellene lennie, de nincs. Ugyanez áll a *Független Magyarország* 2. évfolyamának 386. számára (1903. április 12.). Mindkét lapszámban Krúdy-elbeszélés jelent meg. Március 29-én a „Hídon”, április 12-én „A megyén”. Ha egyedül az ADT alapján kellene összeállítanom K_n_id_y Oy_la publikációinak a listáját, nem tudhatnék róluk.

Az ADT-én belül semmi nem figyelmeztet a rejtett hiányokra. Dobás Kata hívta fel a figyelmemet arra, hogy igenis *van* hiánylista. Igaz, nem az ADT-ben, hanem az Arcanum főlapján, némiképp eldugva. Az „Adatbázisok” legördülő menüjében kell kiválasztani az „Arcanum Digitális Tudománytár”-at, és ennek az oldalnak az alján található a „Hiánylisták” rovata. Magára vessen, ha valaki az ADT-én belül keresné az ADT használóinak szánt információt.

Nem tudni, az Arcanum mikor tervezi pótolni a hiányokat. Mondjuk a *Pesti Napló* 1869 és 1893 közötti 23 évfolyamát. Érdemes várni néhány hetet, hónapot? Vagy ennyire azért nem sürgős az Arcanumnak?

A fentiekben jelzett problémák egyike sem csekélység, de még ezek után is tartom, hogy a magyar irodalom utolsó kétszáz évével foglalkozó irodalomtörténészek nemigen nélkülözhetik az ADT-t. Fogják-e tanítani majd, hogyan kell kutatni az irodalomtörténész munkáját alighanem alapvetően átalakító adathalmazt? A válasz attól is függ, lesznek-e napjaink katasztrófáját túlélő irodalomtörténészek.

Előzetes megjegyzések az „Ami a Monarchiából ránk esett” című tanulmányhoz

A tanulmány vékony, de érdekes szálakon kapcsolódik az időszaki sajtó kérdésköréhez. A könyv leghosszabb írásában esik arról szó, hogy mind a

felekezet, mind a nemzetiség hosszadalmas tárgyalást igényel a 19. század végi Magyarország összefüggésében. A felekezet is, a nemzetiség is a potenciális olvasók és az írástudás miatt került elő. A jelen tanulmány azt mutatja meg, hogy az országban a felekezetek és nemzetiségek nem egyszerűen egymás mellett éltek, hanem évtizedeken át évről évre megújuló és jól felismerhető kapcsolatrendszer alakult ki közöttük. Más szavakkal fogalmazva ez azt jelenti, hogy egymás életébe és belső viszonyaiba beavatkozó mértékben vettek tudomást egymás létéről. A korabeli Magyarország ideális terepe lehetett volna a sok évtizeddel később kialakult, a többnyelvűség hatásait vizsgáló nyelvészetnek. A 19. század végén a legszélesebb körben elterjedt nyelvészet, az újgrammatikusok összehasonlító, történeti nyelvésze, mivel a nyelvek történetét a belső lehetőségeik időbeli kibomlásának tekintette, a többnyelvűséggel és a nyelveknek egymásra tett hatásával nem tudott mit kezdeni. Összefügg ezzel az is, hogy kiváló nyelvészek nevezték a keveréknnyelveket fából vaskarikának, logikai képtelenségnek. Az efféle állítások azonban mindössze az újgrammatikus előfeltevések kinyilvánításának, nem pedig tényeket leíró kijelentéseknek tekinthetők. Mély, belső összefüggés van az újgrammatikus nyelvészeti alapelvek és a különböző nyelveket beszélő embereket vagy-vagy alapon nemzetiségi kategóriákba soroló, a statisztikai adatokban is megjelenő nacionalizmus-felfogás között. A jelen tanulmány megmutatja azt is, milyen abszurd következményekkel jár a többnyelvű emberek kizárólagos besorolása a nemzetiségi kategóriák valamelyikébe. Bár a Monarchia területén, Grazban élt a magyarul is szépen tudó Hugo Schuchardt, aki a leghatározottabban tagadta, hogy a különböző nyelvek egymástól élesen elkülönülve léteznének a beszélők elméjében, nyelvészetének a szinkron leírásban alkalmazható lehetőségeit hosszú ideig nem ismerték fel. A különböző statisztikai közleményekben publikált, az egyes nyelvek beszélőinek számára vonatkozó adatokat tehát fenntartásokkal kell kezelni, de nem elsősorban a magyar iránti elfogultság – bár ez is tetten érhető –, hanem az adatfelvétel elhibázott koncepciója miatt. Ugyanakkor hasonló a helyzet, mint Szinnyei József esetében: a korabeli statisztikákat, mivel nincs jobb, megbízhatóbb adatsorunk, nem tudjuk egyszerűen ignorálni vagy félretenni.

Az ország egynyelvű (szlovák, román stb.) területei a magyar nyelvű időszaki sajtó terjedésének nyilvánvaló korlátját képezték. Nacionalista politikusaink módfelett szerették volna az ilyen, hagyományos életformájú mezőgazdasági vidékeket a magyar nyelv irányába elmozdítani. Ugyanak-

kor nem látni nyomát, hogy – mondjuk a statisztikai kiadványok alapján – felismerték volna, hogy, szemben a mezőgazdasági vidékekkel, a kisebb-nagyobb városokban az efféle elmozdulás már meg is történt, illetve folyamatban volt. Valamelyest hasonlóképpen ahhoz, ahogyan Budapest nagyjából a kiegyezés és a századforduló között német nyelvű városból – részben a többnyelvűség stádiumán keresztül, részben a többnyelvűségben megmaradva – magyar lett. Hogy ezt az összefüggést nem ismerték fel, nem teljesen meglepő. Akik a magyarosodást sürgették, nem feltétlenül voltak hívei a városiasodásnak és a polgárosodásnak. Az oka ennek roppant egyszerű: a tipikus magyart nem városlakónak képzeltek el. Egyesek – évtizedekkel korábbi fejleményeket ismételve, évtizedekkel későbbi fejleményeket előrevetítve – már akkoriban különbséget tettek a magyarul beszélő magyar állampolgárok között, és kétségbe vonták Budapest magyarságát is. Felekezetek és nemzetiségek kérdésköre ekképpen is összefügg az időszaki sajtó gyarapodásának feltételeivel. Némelyek az időszaki sajtó térhódításában is „idegenek” aknamunkáját gyarították.

Ami a Monarchiából ránk esett

A *Magyar Statisztikai Évkönyv* a 19. század végén, a 20. század elején egyedül azt nevezte vegyes házasságnak, ha az összeházasodó férfi és nő két különböző vallásfelekezethez tartozott, bár talán helyesebb lett volna megkülönböztetni egymástól a felekezeti és a nyelvi vegyes házasságokat. Más szempontok (születés, halál, a testi és szellemi fogyatékoság, iskolaügy, írástudás stb.) esetében többnyire párhuzamosan találhatók a felekezeti és a nyelvi adatok, a házasságoknál azonban az *Évkönyv*, nem könnyen megállapítható okokból, eltekintett a következetességtől.

Érdeemes megnézni egy példát. Az *Évkönyv* 1885 és 1888 közötti kötetekben (mindig a 22–31. oldalakon) megyei adatokat lehet találni a felekezeti vegyes házasságokról. Az 1888-as kötetből például megtudjuk, hogy Torontál vármegyében 38 görögkeleti férfi és római katolikus nő, valamint 6 római katolikus férfi és görögkeleti nő házasodott össze az év során. Az arány korábban is hasonló volt⁷⁷. Az ország egészében ugyanebben az évben (96–97. oldalak) egyfelől 250 görögkeleti férfi és római katolikus nő, másfelől 173 római katolikus férfi és görögkeleti nő házasodott össze.⁷⁸ A párhuzamosság logikája megkövetelné, hogy a felekezeti adatok mellett

a nyelvi vegyes házasságokról is szerepeljenek megyei és országos adatok. Nem szerepelnek. Az efféle adatoknak a hiánya egyike az *Évkönyv* nehezen érthető furcsaságainak. Nyelvi ügyekben az *Évkönyv* egyébként máskor is ügyetlenkedik, váltogatja a szempontokat, és mutat – a magyar iránti – elfogultságot a tárgyilagosság és a szakszerűség rovására. 1893-tól pedig, sajnos, eltűnnek az *Évkönyvből* a megyei, részletes adatok a felekezeti vegyes házasságokról. Megjelennek viszont – „A házasulók anyanyelv szerint” cím alatt – az országos adatok a nyelvi vegyes házasságokról. Ez a rovat természetesen „A házasulók vallás szerint” után következik.

A felekezeti vegyes házasságok táblázataiból egyébként érdekes dolgok derülnek ki. Egyebek mellett az, hogy az egyik felekezethez tartozó nők és férfiak nem ugyanabban az arányban választanak maguknak párt valamely másik felekezet tagjai közül, és ezek a preferenciák évtizedeken át megmaradnak. Más szempontból meg lehet ezt úgy is fogalmazni, hogy az egymásnak juttatott menyasszonyok és vőlegények számát tekintve nincs viszonyosság vagy kiegyensúlyozott kölcsönösség az egyes felekezetek között. Ez látható a fenti torontáli példák esetében is. A római katolikusok minden más felekezetnek több feleséget adnak, mint férjet, a görögkeletiek pedig minden más felekezetnek több férjet adnak, mint feleséget. Ugyanez megfordítva igaz a római katolikus férjekre és görögkeleti feleségekre.

Az egyes felekezetek más és más arányban házasodnak felekezeten belül és kívül. Az alábbi táblázat olvasási módja a következő: 1891-ben a római katolikus menyasszonyok 6,78 százaléka házasodott össze valamely más felekezetből származó vőlegénnyel.⁷⁹

felekezet	év	nő	férfi
római katolikus	1891.	6,78	6,39
	1895.	7,38	6,86
	1900.	8,63	7,64
	1905.	9,21	8,03
	1910.	10,8	9,06
görög katolikus	1891.	12,6	12,7
	1895.	14,6	14,9
	1900.	16,6	16,1
	1905.	17,4	16,5
	1910.	16,7	17,2
görög keleti	1891.	5,19	5,4

felekezet	év	nő	férfi
	1895.	5,74	6,58
	1900.	6,75	8,58
	1905.	7,22	8,88
	1910.	8,23	9,91
ágostai	1891.	15	15,4
	1895.	17,3	17,5
	1900.	17,7	18,7
	1905.	19,9	20,2
	1910.	21,5	22,8
református	1891.	13	13,9
	1895.	15,7	16,
	1900.	17,9	19,2
	1905.	19,5	22,1
	1910.	21,9	24,4
unitárius	1891.	32,1	29,7
	1895.	35,5	38,6
	1900.	43	43,5
	1905.	46,3	47,4
	1910.	49,2	45,9
izraelita	1891.	0	0
	1895.	1,68	2,38
	1900.	3,13	3
	1905.	3,51	3,54
	1910.	4,95	5,22

A legérdekesebb adat bizonyára az, hogy 1910-ben már csaknem minden második unitárius nő a felekezeten kívül talál férjet magának. Nyilván magyarázatot kellene keresni arra is, melyik felekezet miért házasodik inkább önmagában, mint másokkal, s hogy melyik felekezetben miért házasodnak a férfiak vagy a nők inkább befelé, mint kifelé. Mindenesetre a viszonyosság hiánya, az egyensúlytalanság akár ebből a táblázatból is kiderül. A táblázatból az is látszik, hogy mintegy két évtized alatt jelentősen emelkedik a felekezeti vegyes házasságok aránya.

A felekezeti vegyes házasságok országos jelzőszámai szintén emelkedést mutatnak abszolút számokban is, százalékokban is. A kettő

megkülönböztetése azért szükséges, mert közben az ország lakossága is növekedett.⁸⁰

év	absz.	%
1881	10.741	7,84
1890	11.090	8,98
1900	16.616	11,2
1911	22.874	13,3

Az országos számokhoz képest a megyei és városi szintű adatokban nagy a változatosság. Vannak megyék és városok, melyekben a felekezeti vegyes házasságok aránya alacsony, illetve nagyon alacsony. A nagyon alacsony 1–3 százalékot jelent, az alacsony pedig néhány százalékpontnyi szintet az országos átlag alatt. A nagyon alacsony arányú megyék és városok rendszerint azok helyek, melyekben valamely felekezet mintegy 80–90 százalékban van jelen.⁸¹

megye, város	felek. vegy. ház. %	r. kat. %	gör. kat. %	gör. kel. %	ág. %	ref. %	unit. %	izr. %
Sopron vm.	1,4	86,6	0,01	0	10,1	0,05	0	3,22
Szabadka	1,41	91,6	0,2	3,41	0,34	0,92	0,01	3,49
Nyitra vm.	1,46	77,5	0,01	0,01	13,8	1,85	0	6,87
Trencsén	1,89	86,7	0,03	0,05	8,33	0,11	0	4,82
Moson	1,99	86,8	0,01	0,01	10,3	0,11	0,01	2,73
Zala	2,13	91,8	0,01	0,01	2,01	2,95	0	3,66
Heves	2,15	87,2	0,06	0,03	0,39	7,61	0,01	4,65
Torontál	2,19	46,7	0,67	46,1	3,36	1,72	0,01	1,13
Pozsony vm.	2,2	85,6	0,01	0,01	6,1	2,54	0	5,7
Bars	2,28	83,6	0,01	0	1,98	11,1	0,01	3,37
Árva	2,42	88,3	0,01	0	8,43	0,03	-	3,23
Esztergom vm.	2,51	83,8	0,02	0,03	0,75	11,7	0	3,75

Torontál vármegye kivétel. Itt a legnagyobb felekezet, a római katolikusok aránya nem 80 vagy 90, hanem mindössze 46.73 százalék. Ugyanakkor a görögkeletiek aránya csaknem ugyanekkora, 46.13 százalék. A két felekezet együtt a megye 92.86 százaléka. Mint fentebb láttuk, mind a római

katolikusok, mind a görögkeletiek a leginkább önmagukban házасodó felekezetek közé tartoztak. Ráadásul mindkét felekezet elég nagy volt (a római katolikusok 266.766, a görögkeletiek 263.304 lelket számláltak) ahhoz, hogy a házасulók a sajátjukon belül találjanak maguknak párt. Hozzá kell ehhez még azt is tenni, hogy ez a két felekezet, a legnagyobb és a harmadik legnagyobb, történetesen nemigen házасodott egymással.⁸²

év	r. kat. g. kel.	férj feleség	g. kel. kat.	férj feleség	év	r. kat. g. kel.	férj feleség	g. kel. kat.	férj feleség
1896	167		384		1904	230		523	
1897	175		331		1905	231		469	
1898	180		319		1906	233		503	
1899	179		370		1907	319		608	
1900	183		423		1908	269		610	
1901	220		434		1909	272		625	
1902	190		407		1910	301		667	
1903	223		487						

Ezek a számok a két felekezet létszámához képest alacsony összeházасodási hajlandóságot jeleznek. Összehasonlításképpen érdemes megnézni egyrészt, hogyan házасodtak a római katolikusok és a görögkeletiek a többi felekezettel, másrészt a felekezetek országos számarányait 1900-ban.⁸³

feleség \ férj	r. kat.	g. kat.	g. kel.	ágost.	ref.	unit.	izr.
r. kat.	·	1.189	·	1.538	2.618	67	150
g. kat.	1.179	·	1019	·	·	·	·
g. kel.	·	935	·	29	112	5	4
ágost.	1.366	·	39	·	·	·	·
ref.	2.956	·	143	·	·	·	·
unit.	64	·	9	·	·	·	·
izr	140	·	11	·	·	·	·

felekezet	absz.	%
r. kat.	8.136.108	48,7
g. kat.	1.830.815	10,9
g. kel.	2.187.242	13,1
ágost.	1.250.285	7,5
ref.	2.409.975	14,4
unit.	67.988	0,4
izr.	826.222	4,9

De térjünk vissza Torontál vármegyéhez, és nézzük meg a nemzetiségi összetételét 1890-ben.⁸⁴

magyar	német	szlovák	román	rutén	horvát	szerb
96.074	177.543	13.789	87.126	28	4.531	178.518
(16,8%)	(31,1%)	(2,42%)	(15,3%)	(0,01%)	(0,79%)	(31,3%)

A magyar és német anyanyelvűek összege az egyik oldalon, a román és szerb anyanyelvűek összege a másikon nagyjából megfelel a felekezeti 46–46 százaléknak. De – mivel az *Évkönyv* nem közöl megyei adatokat a nyelvi vegyes házasságokról – ezen a ponton megáll a tudomány. Nem lehet tudni – az *Évkönyv* mulasztásából kifolyólag –, hogy Torontál vármegyében hány magyar-német és román-szerb házasság volt. Elvben elképzelhető, hogy a felekezeteken belül a nemzetiségek is szinte kizárólag önmagukban házasodtak, mint ahogyan az is elképzelhető, hogy jelentős mértékű völegénymenyasszony cserkapcsolatok voltak közöttük.

Ezzel, sajnos, le is lehet zárni ezt a gondolatmenetet, de érdemes még megtekinteni a fenti lista túlsó végét is, vagyis azokat a megyéket és városokat, melyekben a felekezeti vegyes házasságok aránya meghaladja a 20 százalékot.⁸⁵

megye, város	felek. vegy. ház. %	r. kat. %	gör. kat. %	gör. kel. %	ág. %	ref. %	unit. %	izr. %
Abaúj-Torna	20,2	54,8	10,3	0,04	3,01	25,7	0	6,12
Komárom	20,4	53,6	0,03	0,16	2,7	28,8	0,01	14,7
Budapest	20,4	64,2	0,56	0,45	5,69	7,73	0,69	21
Ung	20,9	21,3	53,4	0,04	0,38	13,4	0	11,5
Temesvár	21,1	68,2	1,54	12,2	2,81	2,81	0,11	12,2

megye, város	felek. vegy. ház. %	r. kat. %	gör. kat. %	gör. kel. %	ág. %	ref. %	unit. %	izr. %
Arad	21,5	51,8	2,45	22	2,99	9,3	0,05	11,4
Szabolcs	23,6	26,6	19	0,05	6,32	39,4	0	8,65
Zemplén	25,4	37,1	30,8	0,01	2,27	19,6	0,01	10,2
Szatmárnémeti	26,3	19	17,4	0,05	0,48	46,5	0,02	16,5
Nagyvárad	29,3	31,2	6,45	5,8	1,76	28,2	0,22	26,2
Marosvásárhely	37,3	28,2	5,22	1,21	2,75	53	2,44	7,2
Kolozsvár	47,9	34,3	10	1,49	4,37	38,5	3,78	7,37

Az egyes felekezetek egymáshoz viszonyított aránya egy-egy helyen és a felekezeti vegyes házasságok aránya, úgy látszik, nem függetlenek egymástól. A magas vegyes házassági arányú megyékben és városokban valamely felekezet ritkán (mindössze két helyen) nagyobb 60 százaléknál és nem túl gyakran (5 helyen) nagyobb 50 százaléknál.

Mit lehet megtudni az *Évkönyvből* a Magyarországon használt nyelvek viszonyáról? 1896-ban és 1897-ben, vagyis összesen kétszer, az *Évkönyv* érdekes számsorokat tett közzé a magyarok és a magyarországi nemzetiségek nyelvtudásának egyik vonatkozásáról. „A házasulók anyanyelv és nyelvismeret szerint” rovatban található adatok nem igényeltek népszámlálást, akár évről évre megismételhetők lettek volna, mert a forrásuk a házasságkötéskor kitöltött statisztikai adatlap volt. Az *Évkönyv* adatai alapján készített következő táblázatból leolvasható, hogy 1896-ban a vőlegények és menyasszonyok hány százaléka tudott az anyanyelvén kívül más nyelven is.⁸⁶

anyanyelv	férfi %	nő %
magyar	30,3	25,3
német	57,7	45,8
szlovák	23,5	19,1
román	21,6	15,4
rutén	16,5	13
horvát	59,8	50,4
szerb	30,3	18,1

Hogy legtöbben a horvátok és a németek közül tudtak más nyelveken is, nem teljesen meglepő, de az, hogy csaknem kétszer annyian, mint az utánuk következő szerbek és magyarok, már-már meglehetősen sok. Már ezen a ponton érdemes megjegyezni, hogy nincs kapcsolat a nyelvtudás és az írástudás között. A német anyanyelvűek között nagyon kevés az írástudatlan, a horvátok között még ekkor is meglehetősen sok. Az *Évkönyv* magyar iránti elfogultsága egyebek mellett ezen a helyen is tetten érhető: az *Évkönyv* táblázatában minden egyes nemzetiség esetében külön sor tartalmazza a magyarul beszélők számát. Az viszont nem derül ki, hogy a többi nyelvet kik és hányan beszéltek az anyanyelvűeken kívül. Ez az eljárás, szigorúan a magyar nyelv szempontjából is érthetetlen és értelmetlen. A 9.217 német anyanyelvű, más nyelvet is ismerő vőlegény közül 6.679 beszélt magyarul, és jó, hogy ezt meg lehet tudni. A magyar nyelv helyzetének megértéséhez azonban, az országban beszélt nyelvek viszonyának és dinamikájának megállapításához tudni kellene – lehetőleg minél részletesebben, megyei, városi, járási és akár községi szinten is –, milyen nyelveken beszélt az a 2.538 német (nyelvű) vőlegény, aki ismert a németen kívül más nyelvet is, de az nem a magyar volt. Ugyanez a többi nyelvre is igaz – és nem csak a házasulókra. Az efféle adatok rendszeres mellőzése az *Évkönyv* és a többi statisztikai kiadvány súlyos mulasztásai közé tartozik.

Érdekes továbbá az is, hogy a nyelvtudás, mint alább látni fogjuk, minden nemzetiségnél messze – némely esetben tízszeresen is – meghaladja a nyelvi vegyes házasságok országos arányát, vagyis nem a nyelvtudás hiánya volt az akadály a magasabb, vagy akár jóval magasabb arányú nyelvi vegyes házasságoknak. Ez igaz még akkor is, ha nem egyedül azok házasodtak össze, akik ismerték egymás nyelvét. Meglepően sok olyan nyelvi vegyes házasság volt, melyben a házasságkötés pillanatában a menyasszony és a vőlegény csak a saját anyanyelvén tudott. Ezek az adatok nem az *Évkönyvből*, hanem a következő helyről származnak: *Magyar Statisztikai Közlemények*, Új sorozat, 7. A magyar korona országainak 1900, 1901, 1902. évi népszámlálása. A *Közlemények* bizonyos szempontból gazdagabb, de néha átgondolatlanabb és kuszább, mint az *Évkönyv*.⁸⁷ A nyelvi vegyes házasságok megyei szintű adatainak ismertetésekor például nem derül ki – visszatérve a fenti példához –, hogy Torontálban hány magyar és német házasodott össze. A nyelvi és felekezeti párhuzam itt sem él: a nyelvi vegyes házasságok számait nem ugyanazon a jól bevált módon közlik, mint ez *Évkönyv* a felekezeti vegyes házasságok adatait 1888-ig.

A nyelvi vegyes házasságok a felekezeti vegyes házasságokhoz hasonló kilengéseket mutatnak megyénként és városonként – azzal a megszorítással, hogy alacsonyabb szintről indulnak és alacsonyabb szintre jutnak el. Ugyanakkor a legkisebb és legnagyobb arányú nyelvi vegyes házasságok nem ugyanott voltak, mint a felekezetiéik. Voltak egybeesések és átfedések, de a nyelvek másképpen tagolták az országot, mint a felekezetek.

A nyelvi vegyes házasságok szintje a következő helyeken volt a legalacsonyabb.⁸⁸

	nyelvi vegy. ház. %	magyar %	német %	szlovák %	román %	rutén %	horvát %	szerb %
Hódmező- vásárhely	0	99,3	0,3	0,2	0,1	0	0	0
Jász- Nagykun- Szolnok	0,18	99,4	0,3	0,2	0	0	0	0
Hajdú	0,28	99,7	0,1	0	0,1	0	0	0
Debrecen	0,32	98,6	0,9	0,1	0,1	0	0	0
Heves	0,38	99,1	0,3	0,5	0	0	0	0
Kecskemét	0,68	99,2	0,6	0,1	0	0	0	0
Udvarhely	0,7	95,3	1,8	0	2,5	0	0	0
Hunyad	0,88	10,6	3	0,2	84,7	0,2	0	0

És a következő helyeken a legmagasabb:

	nyelvi vegy. ház. %	magyar %	német %	szlovák %	román %	rutén %	horvát %	szerb %
Pécs	18,2	78	17,1	0,5	0,1	0	1,5	0,1
Újvidék	18,7	35,6	21,8	4,9	0,1	1	1,9	33,9
Sopron v.	20,3	38,5	56,4	0,4	0	0	2,3	0
Pancsova	24	14,2	39,8	1	1,8	0	0,7	42
Temesvár	24,7	36	51,7	0,5	6,9	0	0,2	2,9
Kassa	24,8	66,3	8,1	22,9	0	0,1	0,1	0
Pozsony v.	29,3	30,5	52,2	14,6	0	0	0,4	0

A felekezeti vegyes házasságok legalacsonyabb szintje: száz házasságból egy-kettő, a nyelvi vegyes házasságok legalacsonyabb szintje: nulla, illetve ezerből egy-kettő. A különbség számottevő.

Ezek a számok azonban összesítések, melyekben eleve benne foglaltatik az illető megyében és városban beszélt összes nyelv. Ha az egyes nyelvekre, valamint a nőkre és férfiakra vonatkozó adatokat külön-külön nézzük valamely helyszínen, merőben más számokat kapunk. Azokon a helyeken, ahol egy-egy nyelv beszélői kevesen voltak, ami a szempontunkból egyben azt jelenti, hogy évről évre kevés potenciális házastársat állítottak elő, a helyi kisebbségeknek házasodni kívánó tagjai arra kényszerültek, hogy számoljanak más anyanyelvű partnerekkel is. Így a nyelvi vegyes házasságokban kétféle alacsony számot találunk. A sok tagból álló nyelvi közösségben a nyelvi vegyes házasságok százalékos aránya lesz alacsony, a kevés tagból álló közösségben pedig – bár ugyanez az arány magas, illetve nagyon magas lehet, akár a 100 százalékot is elérheti –, az esetek száma lesz alacsony. Kapóra jön két példa.⁸⁹

Trencsén vármegyében az új házasságok száma 1900-ban 2.945 volt. Ebből 84 jött létre különböző anyanyelvű személyek között. A nyelvi vegyes házasságok aránya 2,85%, valamivel az országos átlag (3,41%) alatt. A következő táblázat olvasási módja: Trencsénben 1900-ban összesen 71 magyar nyelvű férfi lépett házasságra, és közülük 39 válaszott magának más anyanyelvű nőt. Ez a helyi magyar férfiak házasságainak 54,9 százaléka.

	összes férfi	nyelvi vegyes	%	összes nő	nyelvi vegyes	%
magyar	71	39	54,9	40	8	20
német	146	14	9,58	155	23	14,8
szlovák	2.705	14	0,51	2.739	48	1,75
román	0	0	0	0	0	0
rutén	0	0	0	0	0	0
horvát	1	1	100	0	0	0
szerb	0	0	0	0	0	0
egyéb	22	16	72,7	11	5	45,5

A táblázatban látható, hogy egyetlen egy horvát férfi házasodott, és más anyanyelvű nőt vett feleségül. Vagyis a „helyi horvát férfiak” kategóriájába eső személyek 100 százaléka házasodott kifelé. Furcsának hangzik ugyan

egyetlen házasságból bármilyen következtetést levonni, de a nyelvi kisebbségek lehető legszélsőségesebb esete mutatja meg legvilágosabban az apró nyelvi kisebbségek lehetőségeit. Ehhez rögtön hozzá kell tenni, hogy egyáltalán nem mindegy, hány egyed tartozott a kisebbségbe. Gyanítható, de nehezen megragadható, hogy nyelvenként változott az a lélekszám, mely alatt egy-egy kisebbség nyelvi vegyes házasságokra kényszerült, s mely felett már elsősorban önmagában tudott házasodni. Nyilván a megyén belüli elhelyezkedésükkel is számolni kell. Mindenesetre Trencsénben, az egész megyében, 1900-ban mindössze 63 horvát élt.⁹⁰ Ha valamely parányi kisebbség tagja kifelé házasodik (talán kényszerűségből egy olyan évben, mikor vele azonos anyanyelvű, számításba vehető partner talán egyáltalán nincs a helyi közösségben), a saját kisebbségére vonatkozó vegyes házassági arány gyorsan, illetve villámgyorsan fog emelkedni, ugyanakkor ez minimális hatással lesz a teljes közösség vegyes házasságainak arányára. 1900-ban az ország egészében 68 olyan eset volt, melyben valamely nyelvi csoportból egy ember házasodott kifelé, és ez egyúttal az illető csoport házasságainak 100 százalékát jelentette. (És 17 olyan eset volt, amikor ketten tartoztak a „kifelé házasodás, 100 százalék” kategóriájába. Közülük az egyik eset rögtön szerepel a következő példában.)

Szegeden 1900-ban 867 új házasság volt, közülük 52 nyelvi vegyes (5,99 százalék).

	összes férfi	nyelvi vegyes	%	összes nő	nyelvi vegyes	%
magyar	813	9	1,1	847	43	5,07
német	41	31	75,6	16	6	37,5
szlovák	1	1	100	0	0	0
román	2	2	100	0	0	0
rutén	0	0	0	0	0	0
horvát	1	1	100	1	1	100
szerb	6	5	83,3	3	2	66,7
egyéb	3	3	100	0	0	0

Minden más százalék messze meghaladja a magyar férfiak és nők vegyes házasodási arányait, de az átlagra természetesen a legnagyobb darabszámú kategóriák vannak leginkább hatással. A nyelvi vegyes házasságok országos arányszámának alacsonyását a kulturális szempontok mellett részben az

magyarázza, hogy nagyobb számban voltak összefüggő, egész megyéket és megyéken túlnyúló területeket meghatározó, önmagukban házasodó tömbök, mint a felekezetek esetében.

A következő két táblázat a nyelvek és a felekezetek országos viszonyát mutatja. Az első táblázat olvasási módja: 1890-ben a magyar anyanyelvűek 56,6 százaléka római katolikus.⁹¹

nyelv	év	r. kat.	g. kat.	g. ke.	ágost.	ref.	unit.	izr.
magyar	1890.	56,6	2,45	0,25	4,21	29,4	0,82	6,13
	1900.	57,3	2,83	0,36	4,15	27,6	0,78	6,87
német	1890.	66,7	0,05	0,05	20,2	1,23	0	11,7
	1900.	67,6	0,07	0,09	20,5	1,24	0	10,4
szlovák	1890.	70	5,17	0,04	23,4	0,56	0	0,7
	1900.	70,7	5,07	0,03	23,1	0,55	0	0,52
román	1890.	0,26	37,5	61,9	0,04	0,03	0	0,2
	1900.	0,31	38	61,3	0,08	0,06	0	0,15
rutén	1890.	0,64	98,8	0,2	0,01	0,01	0	0,3
	1900.	0,78	96,7	0,09	0,01	0,01	0	2,38
horvát	1890.	99,3	0,03	0,45	0,05	0	0	0,15
	1900.	99	0,13	0,58	0,07	0,01	0	0,2
szerb	1890.	16,3	0,43	82,9	0,02	0	0	0,01
	1900.	1,22	0,49	97,9	0,02	0,01	0	0,01

Érdekes, hogy 1890 és 1900 között mennyire megugrott a szerbek között a görögkeletiek aránya, és tíz év alatt elfogytak a szerb nyelvű római katolikusok. 1900-ra a horvátok és a rutének mellett a szerbek is abba a csoportba tartoztak, melyben az anyanyelv és felekezet nagyjából egybeesett.

A második táblázat olvasási módja: 1890-ben a római katolikusok 57,31 százaléka magyar.⁹²

felek.	év	magyar	német	szlovák	román	rutén	horvát	szerb
r. kat.	1890.	57,3	18,3	18,3	0,09	0,03	2,55	1,11
	1900.	60,5	16,5	17,3	0,1	0,04	2,31	0,06
g. kat.	1890.	10,9	0,06	5,91	58,5	22,6	0	0,12
	1900.	13,4	0,07	5,51	57,8	22,3	0,01	0,08
g. kel.	1890.	0,92	0,05	0,03	77,7	0,03	0,04	19,9
	1900.	1,44	0,08	0,03	78	0,01	0,05	19,5
ágost.	1890.	26,2	34	37,7	0,1	0	0	0
	1900.	28,6	32,6	36,7	0,17	0	0,01	0

felek.	év	magyar	német	szlovák	román	rutén	horvát	szerb
ref.	1890.	97,9	1,11	0,48	0,04	0	0	0
	1900.	98,2	1,02	0,46	0,07	0	0	0
unit.	1890.	98,3	0,16	0,07	0,34	0	0	0
	1900.	99,1	0,16	0,05	0,4	0	0	0
izr.	1890.	63,8	33	1,88	0,75	0,16	0,03	0,01
	1900.	71,5	25,1	1,26	0,5	1,22	0,04	0

A második táblázatból egyebek mellett az derül ki, hogy a római katolikusok és az ágostaiak zömét magyarok, németek és szlovákok alkották. Görög katolikusok főképpen románok és rutének, görögkeletiek románok és szerbek voltak. Az unitáriusok és a reformátusok pedig szinte kizárólag magyarokból álltak.

Ha a felekezetek mintájára megnézzük, mely nyelv beszélői milyen arányban házasodtak más anyanyelvűekkel, a következő számokat kapjuk.⁹³

nyelv	év	nő	férfi	nyelv	év	nő	férfi
magyar	1896.	3,31	3,86	rutén	1900.	3,2	2,28
	1900.	3,15	3,52		1900.	3,2	2,28
	1905.	2,47	3,2		1905.	2,08	1,34
	1910.	2,58	3,2		1910.	1,57	1,2
német	1896.	12,3	9,56	horvát	1896.	8,45	12,1
	1900.	10,8	8,71		1900.	8,4	9,04
	1905.	10,6	7,8		1905.	8,66	8,84
	1910.	11,4	8,58		1910.	12,3	9,46
szlovák	1896.	5,82	3,91	szerb	1896.	3,3	5,82
	1900.	5,59	3,37		1900.	2,85	5,71
	1905.	5,83	2,72		1905.	2,57	5,19
	1910.	5,62	2,39		1910.	3,09	7,48
román	1896.	2,16	2,65				
	1900.	1,88	2,15				
	1905.	1,87	2,22				
	1910.	2,13	2,58				

(Nem lehet megállni: az 1910-es horvát nő-férfi számok fordítva mintha jobban folytatnák a megelőző sorozatot.) Az oksági viszonyok nem világos-

sak, de feltűnő, hogy a kifelé házasodás adatai valamelyest hasonlítanak a nyelvtudás adataira. Leginkább a németek és horvátok tudnak más nyelveken és házasodnak kifelé, legkevésbé pedig románok és rutének. Külön érdekes, hogy a szlovák nyelvű nők és a szerb nyelvű férfiak majdnem ugyanolyan arányban házasodnak kifelé. A szlovák férfiak kifelé házasodási hajlandósága viszont a szerb nőkének felel meg. Ennek a megfelelésnek a kibontása nyilván komoly társadalomtörténeti tanulságokkal járna.

Nyelvi vegyes házasságok országos számai sokkal alacsonyabbak, mint a felekezeti vegyes házasságoké. És nemcsak alacsonyabbak, hanem a százalékos arányuk még csökken is az idők során.⁹⁴

év	absz.	%
1896.	4.818	3,79
1900.	5.080	3,41
1905.	4.483	3,03
1910.	4.985	3,14

A két adatsor összevetéséből, valamint a nyelvtudási adatok ismeretében arra lehet következtetni, jóval kevesebb társadalmi akadályt kellett leküzdenie annak, aki más felekezetű házastársat választott, mint annak, aki más anyanyelvűt. Ezek alapján vajon hány magyar anyanyelvű, római katolikus vallású férfi vett feleségül román anyanyelvű, görögkeleti vallású nőt 1900-ban? Vajon az egyes felekezeteken belül is ugyanolyan ritka volt a nyelvi vegyes házasság, mint egyébként? A valószínűségét az efféle eseményeknek ki lehet számolni, de a tényleges adatok érdekesebbek lennének. Ha az empirikus adatokra, és nem a valószínűségekre vagyunk kíváncsiak, a kérdést az *Évkönyv* és a *Közlemények* alapján nem lehet megválaszolni. Az adatokat begyűjtötték, csak éppen nem tették közzé. És még csak nem is azt kérdeztük, bár az is jogos lenne, történt-e ilyesmi, mondjuk, Torontál vármegyében.

Az egyes nyelvek beszélőinek időbeliséget is tartalmazó országos összeházasodási táblázata, miképpen a hasonló felekezeti táblázat, túl nagy és bonyolult, hogy egyetlen lapra elférjen. A következő oldalon a táblázatnak mindössze kis része szerepel, és is csak azért, hogy kiderüljön: a különböző nyelvek beszélőinek összeházasodási hajlandósága – a növekedés vagy csökkenés ellenére is – évtizedeken át önmagához hasonló mintázatokat eredményezett.⁹⁵

4. táblázat: Nyelvek és házasságok 1896–1910.

	magyar		szlovák		magyar		szlovák		német		román		német		román	
	férj	német feleség	férj	feleség	férj	feleség	férj	feleség	férj	feleség	férj	feleség	férj	feleség	férj	feleség
1896.	1.515	1.132	601	388	252	252	292	189	159	48	95	95	100	48	95	95
1897.	1.490	1.166	565	405	222	222	263	202	170	44	95	107	44	95	95	95
1898.	1.542	1.172	630	395	225	225	290	197	166	64	100	107	64	100	100	100
1899.	1.454	1.181	623	390	305	305	308	263	171	57	107	107	57	107	107	107
1900.	1.468	1.166	620	415	311	311	332	192	141	48	108	108	48	108	108	108
1901.	1.396	1.137	711	367	287	287	335	167	161	61	116	116	61	116	116	116
1902.	1.508	1.055	605	364	319	319	386	175	140	44	101	101	44	101	101	101
1903.	1.301	1.080	558	283	277	277	319	169	126	54	107	107	54	107	107	107
1904.	1.398	1.062	638	314	354	354	373	182	113	70	119	119	70	119	119	119
1905.	1.357	937	600	264	306	306	329	173	104	56	120	120	56	120	120	120
1906.	1.312	932	649	281	331	331	378	162	89	53	105	105	53	105	105	105
1907.	1.458	996	689	292	444	444	397	146	107	80	153	153	80	153	153	153
1908.	1.409	1.037	610	254	404	404	509	137	91	68	130	130	68	130	130	130
1909.	1.375	1.012	591	242	425	425	504	154	102	71	164	164	71	164	164	164
1910.	1.380	976	589	234	432	432	502	163	78	82	156	156	82	156	156	156

A magyarok házassági szokásai a németekére hasonlítanak, a románoké pedig az itt nem szereplő szerbekére. A magyar-szlovák és német-szlovák házasságokban mindig több magyar és német férj van, mint szlovák. A magyar-román és német-román házasságokban (valamint a magyar-szerb és német-szerb) házasságokban pedig egy kivétellel minden évben több román (és szerb) férj van, mint magyar és német. Hogy miképpen alakult ki, és milyen társadalmi mechanizmusok tartották fenn hosszú időn át a vőlegény-menyasszony cserekapcsolatoknak ezt a rendszerét, történeszek, történeti demográfusok és szociológusok nyilván vizsgálták már, de a kérdésre vonatkozó szakirodalmat, bár kerestem – igaz, nem nagyon kitarotán –, nem találtam. Mindenesetre meglehetősen valószínűnek látszik, hogy az arányok nem véletlenszerűen rendeződnek újra meg újra ugyanazokba a mintázatokba. A különböző nyelvű nőket és férfiakat házaspárrá alakító társadalmi rendszer megléte éppen a hasonló módon ismétlődő kiegyensúlyozatlanságban, a kölcsönösség és a viszonyosság nagyjából azonos módon újratermelődő hiányában fedezhető fel.

Mit találunk, viszonyosságot, kölcsönösséget vagy valami mást, ha az egyes nemzetiségek nyelvtudását megyei és városi szinten vizsgáljuk?

Nem az *Évkönyv*ben, hanem a másik statisztikai kiadványban azt olvashatjuk, hogy Baranya megyében 242 magyar anyanyelvű beszélő tudott románul.⁹⁶ A megyében azonban ekkor egyetlen egy román anyanyelvű személy sem élt.⁹⁷ Hogyan jött létre ez a furcsa helyzet? Kikkel beszéltek románul a különböző községekben élő magyar anyanyelvű beszélők, ha helybéli románok egyáltalán nem voltak?

Ez a példa – sok más hasonló eset társaságában – az akkori népszámlálások és más statisztikai felmérések nyelvi részének alapvető hibájára világít rá, nevezetesen arra, hogy nem vesz tudomást, egyszerűen képtelen tudomást venni a két- és többnyelvű beszélőkről. A kétnyelvűségnek voltaképpen már akkor is elő kellett volna jönnie, amikor a nyelvi vegyes házasságok országos számait ismertette az *Évkönyv*. Közismert, nem igényel semmiféle bizonyítást, hogy a nyelvi vegyes házasságokban született emberek egyszerre több nyelvnek egyaránt lehetnek anyanyelvi beszélői. Számukra az otthonról hozott nyelvek egyike sem idegen nyelv. Az *Évkönyv* azonban, amikor nem vesz tudomást a családi háttérük következtében eleve, már otthonról többnyelvű emberekről, úgy tesz, mintha a nyelvi vegyes házasságok a gyerekekben valamilyen módon egynyelvűre egyszerűsödnek. Ez értetlenségnek ugyan vaskosan értetlen, de nem véletlen. A na-

cionalizmus ideológiája nem tud többnyelvűségről. Logikája a vagy-vagy alapon működik. Valaki vagy magyar, vagy szlovák. Vagy horvát, vagy német. De egyszerre mindkettő nem lehet. A népszámlálások ilyen alapon sorolták be a népességet a különböző kategóriákba.

Hogy a kétnyelvűség mennyire lehetett kiterjedt, utólag nemigen lehet megállapítani, még megbecsülni se könnyű. A nyelvtudásról vannak – hiányos és nem feltétlenül megbízható – adatok. A következő táblázatot, mely a magyarok nyelvtudását és a más anyanyelvűek magartudását mutatja, a mérete miatt két részre kellett bontani.⁹⁸

	magyar németül	német magyarul	magyar szlovákul	szlovák magyarul	magyar románul	román magyarul
0–3	5.501	2.793	3.185	1.530	1.017	1.392
3–6	20.532	11.585	12.475	5.042	4.933	4.988
6–11	75.567	68.949	36.467	39.824	19.542	25.641
			...			
össz.	1.051.177	618.841	328.882	301.587	261.252	246.523

	magyar ruténül	rutén magyarul	magyar horvátul	horvát magyarul	magyar szerbül	szerb magyarul
0–3	282	220	219	168	49	136
3–6	1.012	523	765	535	440	640
6–11	3.319	6.038	2.348	4.743	1.960	3.616
			...			
össz.	29.421	35.761	24.952	43.004	37.041	50.634

A 6–11 éves korosztály sem érdektelen, de ezekben a számokban már benne van az iskola hatása is. (Összesen 288.014.) Mindenesetre a 0–6 éves korosztályban 79.962 olyan gyerek van, aki már otthon felszed valamilyen más nyelvet. És ebben a számban nincsenek benne a németül is beszélő horvátok, a szlovákul is beszélő rutének és a többi hasonló eset. Hogy ezt a számot miképpen lehet extrapolálni a teljes népességre, nem teljesen egyértelmű, mindenesetre a 80 ezer körüli nagyon fiatal kétnyelvű gyerek meglepően magas számot előlegez meg.

A teljes népességben, a *Közlemények* szerint, 3.029.075 ember tudott valamilyen más nyelvet is. De ez a szám – az elfogultság újabb bizonyí-

tékeként – szintén nem tartalmazza azokat a nem magyar anyanyelvűeket, akik az ország egy másik nem-magyar nyelvét beszélték második nyelvként. Hogyan lehet megbecsülni az ő számukat? Ki lehet talán indulni a fent említett „A házassulók anyanyelv és nyelvismeret szerint” rovat számaiból. 1896-ban tehát 2.538 olyan német vőlegény volt, aki beszélt valamilyen más nyelvet is, de nem a magyart. Ez az akkori német vőlegények 15.88 százalékát jelentette. Az alábbi táblázat első két oszlopa ezeket a számokat foglalja össze. A harmadik és negyedik oszlopban az egyes nyelvek beszélőinek a számát találjuk 1890-ben és 1900-ban.⁹⁹

	férfi %	nő %	1890.	1900.
német	15,9	15,7	1.990.084	1.980.423
szlovák	5,22	4,39	1.896.665	1.991.402
román	3,29	2,39	2.589.079	2.784.726
rutén	4,4	3,81	379.786	423.159
horvát	27,1	27,7	194.412	188.552
szerb	10,4	8,47	495.133	434.641

Az extrapolálás módja a teljes német (szlovák stb.) lakosságra ebben az esetben sem egyértelmű, de meglehetősen valószínű, hogy a 3.029.075-höz még néhány százezer, talán fél millió embert kell hozzátenni. Ez azt jelenti, hogy az ország lakosságának hozzávetőleg a 20 százaléka beszélhetett más nyelvet is, s köztük lehetett talán egymillió kétnyelvű is.

De mi történt Baranyában? A táblázatban azt találjuk, hogy a 0–3 éves csoportba 6, a 3–6 éves csoportba 19 magyar anyanyelvű, románul is beszélő személy tartozik – bizonyosságául annak, hogy ők eleve kétnyelvű környezetben nőnek fel. (Különös az is, hogy a nemzetiségek természetes szaporodását mutató táblázatban a nemlétező baranyai román anyanyelvű beszélők 24 fővel gyarapodnak.¹⁰⁰) Baranyában 1900-ban valószínűleg nem 242 magyar anyanyelvű, románul is tudó, hanem 242 magyar-román kétnyelvű állampolgár élt, akiket a népszámlálás egységesen a magyar anyanyelvű kategóriába sorolt.

Kozmetikázta-e utólag a Statisztikai Hivatal a begyűjtött számokat? Szinte bizonyos, hogy nem. A félrevezető adatok, melléfogások az elhibázott koncepció következtében az adatfelvétel során keletkeztek. Lehet-e a születésétől kezdve magyar-román kétnyelvű emberről azt állítani, hogy az anyanyelve magyar? Éppenséggel lehet, de ez annyira nem a teljes igazság, hogy egyben a „nem lehet” határát is súrolja. Vagy át is lépi. A többnyel-

vűséget nem ismerő, nyelvi lojalitást, presztizst és egyebeket nem vizsgáló nacionalizmus a maga kételytelenségében és a vagy-vagy logika alapján bizonyosan rosszul fog válaszolni a feltett kérdésre. Elfogult és túlbuzgó adatfelvevők – felsőbb utasítások vagy sugallatok nélkül is – felmérhetetlen mértékű kárt tehetnek az adatokban.

Hogyan lehet megbizonyosodni arról a feltevésről, mely szerint Baranyában magyar-román kétnyelvű emberek élhettek? Ha a tíz évvel korábbi népszámlálási adatokat nézzük, akkor ugyanúgy azt találjuk, hogy Baranyában nem voltak románok. Ha viszont húsz évet megyünk vissza az időben, akkor azt látjuk, hogy ekkor még 478 román (nyelvű) ember élt a megyében.¹⁰¹ Ha ennek alapján kezdünk el keresgélni, akkor még azt is meg lehet mondani, Baranyában mely településen hány román nyelvű ember lakott.¹⁰²

Az ide tartozó táblázatot, hogy a lapon elférjen, egyszerűsíteni (valamint a neveket rövidíteni, a betűméretet csökkenteni) kellett. Márton nem más, mint Drávaszentmárton, György Szentgyörgy, Szekcső pedig Dunaszekcső. Kimaradt a felekezetek „egyéb” rovata. Siklóson 12, Pécsen 7 ember tartozott ebbe a közelebbiről meg nem határozott kategóriába. Szintén kimaradt a nyelvek közül az „egyéb hazai nyelvű” és a „külföldi nyelvű” rovat. Az előbbibe Pécsen 280-an, az utóbbiba Siklóson 16-an, Mohácson 38-an, Pécsen 1.236-an tartoztak. Lapalji jegyzet tudósít arról, hogy a pécsi „külföldi nyelvűek” nagyjából bosnyákok. Kimaradtak a rutének is, akik közül 2 lakott Pécsen. Kimaradtak a táblázatból az unitáriusok is. Siklóson 1, Pécsen 3 élt. Nincsenek rajta a táblázaton a görög katolikusok. Siklóson 25, Pécsen 13, Mohácson 2, Bánban 1 élt. Nem szerepel az alábbi táblázatban a „beszélni nem tudó” rovat sem, jelentsen a kifejezés bármit is. Elmaradt az is, hogy az egyes településeken hány ház volt. A számok alapján arra lehet jutni, hogy Kölkeden 4,61, Okorágon 10,15 ember lakott egy-egy házban. A többi településen általában 5–7 ember jutott egy házra. (Pécsen 8,96, de a városi bérházakat nyilván nem szabad egy kalap alá venni a falusi házakkal.) Az „írni-olvasni tud” rovatot meghagytam, mert érdekes.

A legalacsonyabb az írni-olvasni tudás Bolmányon: 10,4% (a horvátok és szerbek aránya 57,4, a görögkeletieké 59,4%) és Drávaszentmártonban: 11,6% (a horvátok és szerbek aránya 76,6, a római katolikusoké 87,6%). A legmagasabb az írni-olvasni tudás Siklóson: 58,9% (a magyarok aránya 81,5%, a római katolikusoké 57,6%, a reformátusoké 26,7%), Pé-

5. táblázat: Írni-olvasni tudás.

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.
Bán	2.248	77	1.495	4	I	569	1.641	576	4	8	18	755
Bolmány	1.658	187	325	0	91	951	294	985	272	80	27	173
Petárda	1.027	19	55	0	29	890	977	33	0	5	12	313
Siklós	4.345	3.540	491	9	I	173	2.503	149	55	1.162	438	2.559
Márton	791	21	51	0	86	606	693	87	0	7	4	92
György	767	311	384	I	40	0	734	0	7	2	24	376
Kölked	905	813	30	I	45	3	70	49	I	785	0	611
Mohács	12.385	6.475	1.638	26	36	3.632	9.276	656	38	1.661	752	5.573
Szekeső	4.897	2.600	1567	3	I	545	4.247	569	2	6	72	1.682
Gilvánfa	371	311	0	0	52	0	355	0	0	5	11	135
Kákics	516	453	2	0	32	I	65	0	0	440	10	251
Okorág	609	526	I	0	62	0	200	0	0	401	8	214
Pécs	28.702	20.437	5.121	431	2	348	25.385	61	594	395	2.244	18.044

csen: 62,9% (a magyarok aránya 71,2%, a római katolikusoké 88,4%) és Kölkeden: 67,5% (a magyarok aránya 89,8%, a reformátusoké 86,7%). A többi településen az írni-olvasni tudók aránya 30–40 százalék volt 1880-ban.

Az egyszerűsítés után a következő kategóriák maradnak:

1. lélekszám összesen	7. római katolikus
2. magyar	8. görögkeleti
3. német	9. ágostai
4. szlovák	10. református
5. román	11. izraelita
6. horvát-szerb	12. írni-olvasni tud

Ők azok 478-an az előző oldali táblázat 5. oszlopában, akik tíz év alatt egytől egyig meghaltak, elköltöztek vagy magyar – netán más – anyanyelvűeké lettek, de ez nem mindannyiukat akadályozta meg abban, hogy otthon a gyerekeikkel továbbra is románul beszéljenek. A táblázatban leírt állapotot nem könnyű összehasonlítani a tíz és húsz évvel későbbi népszámlálások eredményeivel, és megmondani, mi lett ezzel a 478 emberrel, mert közben az adatfelvétel szempontjai is módosultak. Elképzelhető, hogy román anyanyelvűként azért tűntek el a statisztikusok térképéről, mert (utólag nem megállapítható, de nem csekély százalékban) romák voltak, akiket 1890-ben és később már más anyanyelvűként regisztráltak. Gilvánfa községeről azt találni a Wikipédiában, hogy ma az ország legszegényebb, teljes mértékben romák által lakott települése. Ebbe az irányba mutat az is, hogy az 1890-es népszámlálás Bolmányban 187, Kölkeden 54, Kákicsón 51, Szentgyörgyön 60, Mohácson 121, Drávaszentmártonban 136 „egyéb nyelvű” személyt talált, vagyis olyat, aki nem illett a lehetőségként felkínált magyar, német, szlovák, román, rutén, horvát, szerb, vend kategóriákba. A megyében összesen 3.510 „egyéb nyelvű” személy élt. Hogy a bosnyákokat, sokácokat és bunyevácokat hova sorolták, nem derül ki.¹⁰³

A statisztikák alapján sok más helyen lehet a baranyaihoz hasonló kiengesúlyozatlan, felemás nyelvi helyzetet találni. Mindenesetre Szabolcs érdekes hely lehetett 1900-ban: 14.985 magyar anyanyelvű tudott németül, 17.951 szlovácul, 1.818 románul, 1.289 ruténül, de a megyében mindössze 707 német, 2.055 szlovák, 71 román és 154 rutén anyanyelvű személy élt. Ha ez igaz, akkor az utóbbiak egyfolytában olyan magyarokba futhattak, akikkel a saját (német, szlovák, román, rutén) anyanyelvükön tudtak társalogni.¹⁰⁴

Függelék

Előzetes

Más-más okból, de a Függelékben olvasható két tanulmány fölött valame-lyest eljárt az idő, de mindkettőben vannak szempontok és gondolatok, me-lyek egyrészt összefüggnek a könyv fő témájával, a szépirodalom és az idő-szaki sajtó kapcsolatával, másrészt talán még mindig figyelmet érdemelnek.

Az „Előkészületek előtt” az egyszerűbb eset. Ma már, amikor létezik az Arcanum Digitális Tudománytár, másképpen kellene megírni. Mások a problémák, máshol vannak a hangsúlyok. A harmincvalahánymillió di-gitalizált oldal nem csekélység, de magyar sajtótörténet egésze, Szinnyei listái felől nézve az ADT még mindig a kezdeteknél tart. Ráadásul a ka-rakterfelismerés nem javult. Ez hol mulatságos, hol bosszantó.

Az *Újság* című lap 22. évfolyamának 29. számában, 1924. február 7-én, a 7. oldalon Ady-est beharangozója található. Az ADT ezt így olvassa: „Céda-versek. Ady legszebb szerelmes versei 10-én. Vasárnap este a Zene-akadémián Papp János, az Ady-dalok legelső énekesének fölléptével.” Bár a céda szó egyáltalán nem volt idegen Ady költészetétől, a hír szövegében Léda szerepel.

Bródy és Krúdy a nevükben is közel álltak egymáshoz. Bródy Sándor nevét az ADT sokszor Krúdy Sándornak olvassa. Például a következő he-lyeken: *Pesti Hírlap*, 31, 92, 1909 április 18., 21.; *Pesti Hírlap*, 33, 22, 1911 január 26., 38.; *Az Est*, 5, 259, 1914 október 10., 6.; *Szeged és Vidéke*, 14, 7, 1915 január 11., 3.; *Budapesti Hírlap*, 36, 297, 1916 október 25., 13.

A *Friss Újság* 27. évfolyamának 63. számában, 1922. március 17-én, a 2. oldalon ezt találjuk: „Nyíregyházán a 48-as függetlenségi Kossuth-párt Bródy Gyulát, a kiváló írórt és publicistát, Nyíregyháza város szülöttjét je-lölte hivatalosan képviselőjelöltnek.” Ebben az esetben azonban hiba az ere-deti újságszövegben található. Micsoda meglepetés, amikor nem az ADT olvas rosszul.

A másik, a modern szó történetéről szóló tanulmány eleve a kiterjedt gyűjtés ideiglenes összefoglalásának készült. Akkor úgy látszott, gyorsan követheti majd a teljes változat. A gyűjtemény azóta is gyarapodik, de időzavaromban nem tudom eldönteni, mit hanyagoljak el helyette. Pedig egyáltalán nem érdektelen, ahogyan Mikszáth Kálmán vagy Ady Endre állapított-alapított meg jelentéseket a kevés ellenállást mutató modern szóban. A modern jelentése történetének néhány fontos mozzanatát kiemelő tanulmány megítélésem szerint még ebben a kezdetleges formájában is megférhet a könyv Függelékében.

Modern a modernség előtt¹⁰⁵

They say miracles are past; and we have our philosophical persons, to make modern and familiar, things supernatural and causeless. Hence is it that we make trifles of terrors, ensconcing ourselves into seeming knowledge, when we should submit ourselves to an unknown fear.

William Shakespeare: *All's Well That Ends Well*

Az Intézetben készülõ irodalomtörténet egyik kötete – az 1890-es évekkel indítva az elbeszélrt történetet – az irodalmi modernség kérdését helyezi a középpontba. Tudni kell azonban, hogy a történet kezdetén a „modern” szó egy ideje már létezett a magyar nyelvben. Azonnal adódik az egyik kérdés: mi mindent jelentett a „modern”, mielőtt az irodalmi modernség beköszöntött? Milyen kontextusokban, milyen értékhangsúlyokkal használták a szót, mielőtt még kialakultak azok a jelentései, amelyeknek segítségével a mi irodalomtörténetünk fog eligazodni a 19. század végétől napjainkig tartó időszak magyar irodalmában? A másik kézenfekvő kérdés pedig ez lehetne: mikor és hogyan jöttek létre a „modern” új, újabb és legújabb jelentései? Mikor és hogyan alakultak ki a modernség válfajai, hullámjai, arcai? (Akárhogy hívjuk is õket, akárhány volt is belőlük.) Mi a közös bennük, mi alapján nevezzük õket egyaránt a modernség válfajainak, és mi különbözteti meg a használatuk kontextusait?

A *Pallas Nagy Lexikona*, melynek kötetei 1893 és 1897 között jelentek meg, nagyjából egyidejű az irodalmi modernség kialakulásával. A lexikon szócikkeiben a „modern” és származékai gyakran, (1111-szer, illetve 206-szor) fordulnak elő, de ehhez a jelentőséghez képest magának a szónak a

meghatározása igencsak tömör, mindössze három szóból áll: „újkori, időszerű, divatos”. Ezekkel a szavakkal most még keveset nyertünk, mert – bár kiindulásnak megteszik – a modernhez hasonlóan értelmezést igényelnek. A „modern” gyors és tömeges elterjedése hatással volt az egész szemantikai mezőre, melyben ezek a szavak és rokonértelmű társaik akkoriban elhelyezkedtek.

A szavak értelmezését a korabeli szótárakban és lexikonokban érdemes folytatni. Szinnyei József *A magyar írók élete és munkái* című lexikonának első kötete 1891-ben jelent meg, az utolsó pedig 1914-ben. (Vagyis a lexikon első kötetei még nem tudhatnak az 1890-es évek fejleményeiről.) Szinnyei műve akár már önmagában is alkalmas az efféle vizsgálódásra: a hazai irodalomtudományban meglehetősen páratlan és talán legértékesebb része az egyes szerzők életrajzához csatolt bibliográfia, mely nemcsak – ahogyan szokásos – könyveket, hanem az időszaki sajtóban megjelent írásokat is tartalmaz. Szinnyei adatainak gazdagságát a magyarázza, hogy ő volt a Nemzeti Múzeum Hírlaptárának az őre (vagyis az osztályvezetője annak az intézménynek, amelynek jogutódját ma az Országos Széchenyi Könyvtár Hírlaptárának nevezzük), tehát hivatásszerűen, évtizedeken át foglalkozott a nyomtatott sajtóval. Az lexikon köteteiben található szerzői bibliográfiák együttesen oly hatalmas adathalmazt alkotnak, mely lehetővé teszi a „modern” és társai használatának vizsgálatát.

Szinnyei bibliográfiái messze nem teljeseek, tehát elképzelhető, bár valószínűtlen, hogy az adatok következetesen, esetleg koncepciózusan félrevezetik az olvasót. De a korszak időszaki sajtójáról nincs másik, akár csak megközelítőleg is ennyire bőséges bibliográfiai adathalmazunk, amelynek alapján felül lehetne vizsgálni Szinnyeit. Mindenesetre érdemesnek látszik óvatosan fogalmazni.

Mikor köszöntött be az a korszak – Szinnyei adatai alapján –, melyben a „modern” szó írásművek címében megjelent? Lehetne úgy is fogalmazni: mikor kezdte el az címben felbukkanó „modern” szó elhelyezni, tagolni és értelmezni az utána következő írást? Ehhez természetesen azonnal hozzá kell tenni, hogy voltak olyan írások, melyekben a „modern” szó anélkül fordult elő, hogy a címük erre utalást tett volna. Ezek az írások tagadhatatlanul érdekesek, de megtalálásuk most még jobbára a véletlenül múlik.

A „modern” szó szórványos előzmények után a hetvenes években terjedt el – az évtized közepétől egyre szélesebb körben, szinte robbanásszerűen. Miért lett egyszerűen népszerű? És miért éppen akkortájt?

A szó elterjedésében szerepet játszott a tapasztalat, melyet a kortársak a kiegyezés előtti és utáni világról szereztek. Számukra a két világ különbsége nem egyszerűen a régi és az új ellentétén alapult. Pontosabban szólva nem a már ismert régi jelentkezett újabb változatban, kisebb-nagyobb, de a lényegét nem érintő különbségekkel. Az új világ másképpen volt más, mint a régi – olyannyira, hogy az ellentét megragadásához alkalmasnak mutatkozott a lexikai újdonság, az alakítható, rugalmas „modern” szó.

A kiegyezés után nem csupán átalakult a társadalom és a gazdaság szerkezete, hanem a változások alapvetően és látványosan változtatták meg a mindennapi életet is. Minden családot érintette például a közoktatási törvény, az 1868. évi XXXVIII. törvénycikk. Érdemes megjegyezni, hogy 1869-ben az analfabéták aránya országos összesítésben – országrészenként, társadalmi tagolódásban és népcsoportonként nagy változatosságot mutatva – 68.7 % volt, tehát maga az iskola intézménye is újdonságként hatott a lakosság többsége számára. A vasút, a posta és a bank ugyanilyen eltérveszthetetlen jelei voltak a hétköznapokat érintő nagy átalakulásnak – ráadásul az utóbbi kettő a viszonylag kicsi, ezer-kétezer fős településeken is megjelent. Hamarosan csatlakozott hozzájuk a telefon is. Az életmód egészét érintő változás a legeldugottabb zugokat is felkereste. (*Pallas*: „A modern épületekben az árnyékszék rendszerint a hálósobák mellett vannak...”) A kortársak számára a hajdani és a modern ekkoriban megtapasztalt ellentéte minden nagy történelmi változás mintája lett.

A „modern” egyik leggyakoribb és legszélesebb körű használata nagyjából így ragadható meg: „valamely számottevő fordulat utáni”, mikor is az egymással szembeállítható korszakok nincsenek eleve kijelölve. A használat korlátait jelzi, hogy a szó legtöbbször – mintegy emlékezve a régiek és modernnek 17. századi vitájára – a középkort követő időszakok valamelyikét jelöli meg modernként. A kivételekből látható, hogy ezen a korláton különösebb erőfeszítés nélkül lehetett átlépni, vagyis a szó használhatóságának voltak tartalékai. A szó ókori szövegösszefüggésben is megjelenik, egyszer történetesen Adynál, és több esetben is Szent István korára utal. A szintén többször előforduló „mai modern” kifejezés is az általánosított szóhasználatot mutatja, mely a jelen helyzetet a sorozatszerű megújulás egyik állomásaként tünteti fel. Ebből következik, hogy a *Pallas* által említett „újkorit” mint a „modern” egyik összetevőjét vagy aspektusát valamely régebbit felváltó újabb korként, két szóban írva érdemes elgondolni, mert

ezáltal az adatok jelentős részét jól, azaz eseti kikötések és különleges kiegészítő szabályok nélkül lehet magyarázni.

A „modern” beleillik abba a sorba, amelybe az „új” és a „mai” szavak is tartoznak, melyek szintén a természetüknél fogva állítják kontrasztba az időben korábbi a későbbivel, és az elsődlegesen időbeli viszony azonnal felkínálja, mi több, csaknem előírja az értékek szembeállítását is. A „modern” még akkor is feltételez korábbi, más jellegű korszakot, ha a figyelem gyakran szinte kizárólag a modernként megnevezett jelenségekre irányul és a megelőző korszak vonásai körvonalazatlanok maradnak.

A *Pallas*ban szereplő másik két szó, az „időszerű” és a „divatos”, a 19. század második felének nyelvhasználatában nem állt olyan távolságban egymástól, mint manapság. Legalábbis több közös elemük volt, mint mostanában. A „divatos” szót ma nehéz úgy használni, hogy az összetevői közül ne a „felkapott” legyen a leghangsúlyosabb, az „időszerű” pedig az „esedékes”, „aminek be kellene következnie” irányába mozdult el. Ballagi Mór szótárában (*A magyar nyelv teljes szótára*, 1866–1873) a „divatos” szó elsődleges jelentéseként a következő meghatározást találjuk: „szokásban, használatban lévő”, és csak ezt követi másodlagos jelentésként a „legújabb divat szerint készített”. A Czuczor-Fogarasi szótárban ez valamelyest másképpen van, de ők is regisztrálják a szó „szokásban levő, jelenleg kelendő, használatban levő” jelentését.¹⁰⁶

Czuczor és Fogarasi szótárában az „időszerű” alatt, többek között ezt olvashatjuk: „bizonyos időszakhoz, korhoz illő”. Ballagi az „időszerűt” az „idő szerinti” szinonímájaként adja meg, s ez utóbbit a következőképpen határozza meg: „vmely korhoz nagyon illő”. A kor nyelvhasználatában az „időszerűben” egyaránt jelen lévő „korhoz illő” és „esedékes” még nem vált szét élesen egymástól. Figyelmet érdemel, hogy a Czuczor-Fogarasi szótár szerint a „korszerű” szó akkoriban szintén csaknem tagolatlanul tartalmazta a „korhoz illő” és az „esedékes” jelentéseket. (Czuczor-Fogarasi: „ami az illető korhoz van alkalmazva, ami a kor kívánalmaival egyező”). A „divatos” mint „használatban lévő” és az „időszerű” mint „korhoz illő” könnyen társulhatott egymással a „modern” használatában – és a „modern” szó kontextusaiból még a „felkapottság” jelzései sem hiányoztak.

Az írásművek címébe kiemelt „újabb” és „legújabb” szavak jóval megelőzték a „modern” térhódítását, és fennmaradtak a „modernnel” párhuzamosan is, szemben például a „korszerűvel” és a „maival”, melyek valamelyest visszaszorulnak. Ha tekintbe vesszük a megjelent írások mennyiségi ará-

nyait, azt mondhatjuk, hogy a reformkori írásművek címében gyakoribb volt a „jelen” és „mai”, mint a kiegyezés utániakban.

Ha mindezek tudatában térünk vissza a Pallasban a „modern” meghatározásához használt három szóhoz (újkori, időszerű, divatos), akkor azt állapíthatjuk meg, hogy a „modern” szóval a 19. század utolsó negyedében valamely számottevő változás után következő kor újdonságnak számító, széles körben használatos, népszerű jelenségeire lehetett utalni.

A „modern” robbanásszerű elterjedése során sokszor olyan szöveggörnyezetben jelent meg, melyben pusztán leíró értelemben az „újfajta”, a „mai”, vagy a „jelenlegi” talán találóbb lett volna – igaz, ezek a szavak nélkülözték a „modern” hangulatát és tagadhatatlan presztizstöbbletét. (*Pallas*: „modern vasúti fékezés”, „modern berendezésű raktárpincék”, „modern sörléfőző”, „modern virágágyaszőnyegek”, „modern fürdőtechnika”, „modern női frizurák”, „modern vendéglő”) Ezt valahogy úgy lehet megragadni, hogy a szó nemcsak arra utalt, hogy az illető dolog leíró értelemben újfajta, mai, jelenlegi, hanem arra is, hogy egyúttal felül is múlja a régit: izgalmas, kellemes, hasznos vagy érdekes. A szó nagyon gyakran, mint a fenti példákban is, a tárgyi világ egy-egy pozitívan értékelhető, a régit felülmúló fejleményére utaló kontextusban fordult elő.

A hetvenes évektől a „modern” szó használatának előfeltévesei közé tartozott az éppen lezajló (vagy már le is zajlott), történelmi jelentőségű korszakváltás. Amikor tehát az írók és irodalmárok a „modern” szót önmagukra kezdték alkalmazni, ezzel a gesztussal a már kialakult vonatkoztatási rendszerben helyezték el önmagukat és irodalmi tevékenységüket, a korábbi irodalmat és jelenbeli ellenfeleiket. A „modern” szó használata sokszor már eleve azt sugallta, hogy az irodalomban is alapvető változások mennek végbe.

Mindez azonban még csak az egyik része a történetnek. A „modern” szóval nem csak a tárgyi, kézzelfogható világ újdonságaira lehetett utalni. A szó használatának volt egy másik jellegzetes szöveggörnyezete is. Az sem nagy túlzás, ha azt állítjuk, hogy voltaképpen ezzel a másik jelentéssel indult a „modern” magyar története. Ez a jelentés efféle címekben mutatkozott meg: „A műveltség mint modern szólam és a valódi műveltség”, „Társadalmi testvérharca a modern jogállam s katolikus egyház között”, „A modern egyházellenes korszellem genesisé”, „A modern hitelenség okai”, *Hasznos és biztos óvszer a világi megromlott tudomány ellen, vagyis a hit, remény és szeretet fejtegetve és megvédve a modern szabadelvű kérdések és tév-*

tanok ellenében.¹⁰⁷ Az efféle cikkeken, tanulmányokban és könyvekben, melyeket főként katolikus és protestáns egyházi személyek írtak, mindaz, ami szellemi és erkölcsi értelemben „modern”, egyértelműen negatív értékhangsúllyal jelenik meg. Ebben a szövegösszefüggésben, miként az egyik idézett címben is, a „modern” nagyjából a „romlott”, az „erkölcsi tekintetben elítélendő fordulat utáni” szinonímája, s ez – a szó további történetét tekintve – egyáltalán nem mellékes fejlemény.

Természetesen önmagában is érdekes, hogy a modern és a romlott összekapcsolása egyházi személyektől származik. De ennél sokkal fontosabb – következményei máig hatnak –, hogy a kiegyezést követő időkben a különböző egyházfelekezetek a társadalom egészét átalakító modernizáció veszteségeként látták önmagukat. Stratégiai értelemben talán nem volt szükségszerű önmagukra vesztesként tekinteni, mindenesetre nem hideg fejjel mérlegelték a kialakult helyzetet, hanem a modernizáció visszacsinálását szorgalmazták, és úgy vélték, a még megmaradt hatalmukkal is el tudják érni, valamilyen módon ki tudják kényszeríteni, hogy végül is a világ alkalmazkodjék hozzájuk és a hittételeikhez. A kiegyezés idején valószínűleg azért az egyházi személyek eszméltek először, nálunk azért éppen ők kezdték el a modernség kritikáját, mert az 1868: XXXVIII tc. 14. §-a ki mondta: „Minden hitfelekezetbeli népoktatási tanintézet az állam felügyelete alatt áll.” A magyarországi katolikus egyház, a saját tapasztalatain és félelmein túl, bátorítást és támogatást érezhetett abban, hogy IX. Pius pápa 1864. december 8-án kibocsátott *Quanta cura* kezdetű enciklikájának *Syllabus Errorum* melléklete a tévedések között említi azt a gondolatot, hogy a pápának (és általa a katolikus egyháznak), valamiképpen meg kellene békelnie a „modern civilizációval.”

Az egyházfelekezetek elítélő állásfoglalása vagy megelőzte hazai modernizációt, vagy egyidejű volt vele. A magyar történelem sajátosságaiból adódik, hogy az ilyesmi egyáltalán nem ritka jelenség nálunk. Az újdonságnak számító európai fejleményeket megelőző vagy kísérő, a különböző hazai hatalmak által gerjesztett figyelmeztetések, lejárataások, óvások, tiltások általában vagy hatástalanok maradnak, vagy éppen az ellenkező hatást szokták kiváltani. Ugyanakkor a 19. század végének antimodernizációs törekvései máig éreztetik hatásukat.

Előkészületek előtt¹⁰⁸

Igaz-e az, hogy az irodalomtörténet voltaképpen nem más, mint a közönségnek az irodalomra szakosodott, intézményesített emlékezete? Lehet-e azt mondani, hogy az irodalomtudomány feladata emlékezetben, észben, azaz a jelenben tartani mindazt az irodalmi értéket, melyet a közösség tagjai valaha létrehoztak? (Valamilyen módon maga az irodalom is hírt ad arról a korábbi irodalomról, melyről tudomása van, de most nem ez a kérdés.)

Szakértők csoportjaira, azaz irodalomtörténészekre nyilván azért lehet szükség, mert a közösség által becsesnek tekintett tudás mennyisége meghaladja azt a mértéket, melyet pusztán egyéni olvasottsággal, egyéni feldolgozással és az egyének emlékezetére hagyatkozva lehetne társadalmi szinten átörökíteni az időben.

Ha hinni lehet Platon *Ión*jának, akkor a mai irodalomtörténész egyik őse a görög énekmondó lehetett, aki egyszerre három különböző szerepet töltött be. A rhapszódosz egy személyben volt értelmező, a szöveg két lábbon járó letéteményese (azaz textológus, szöveggondozó) és előadóművész. Az utóbbi két feladatköre meglehetősen nyilvánvaló, de Platon dialógusa szerint az első sem hiányzott. A párbeszédben egyes részeiben, amikor például Szókratész arról beszél, hogy a rhapszódosz „dolga éppen az, hogy a költő gondolatának legyen tolmácsa”,¹⁰⁹ az első szerepkör bizonyára a harmadik részeként nyilvánulhat meg. Ión azonban egyértelműen az első funkcióra teszi a hangsúlyt a válaszában: „úgy gondolom, hogy az emberek közt én tudom a legszebb dolgokat mondani Homéroszról”. A párbeszéd során az egyes funkciók hol elkülönülnek, hol egységben mutatkoznak, de minden bizonnyal ismét az első funkció érvényesül, amikor Szókratész arról faggatja Iónt, „Vajon hát akkor azokat a dolgokat tudnád-e szebben elmagyarázni, amelyeket Homérosz mond vagy amelyeket Hésziódosz?”¹¹⁰ Az irodalomtörténész másik őseit történetesen éppen Szókratészben lehet sejteni. Ennek a feltevésnek az ad alapot, hogy – éppen azt a funkcióját, vagyis az ihletett előadást leszámítva, amely ma már nem tartozik az irodalomtörténész feladatai közé – Szókratész mindenben a vetélytársa az énekmondónak. Szókratész is értelmezi Homéroszt, s a párbeszédben valójában sokkal többet idéz tőle, mint Ión.

Szókratész az irodalom szóbeliségének és terjedő írásbeliségének a hátán kérdezősködött arról, miképpen is tölti be a rhapszódosz a szerepét:

vajon szakmai tudás vagy isteni megszállottság szükséges-e hozzá. A válasz, mely szerint a rhapszódosz nem megtanítható és megtanulható szakmai ismeretek birtokában, hanem isteni megszállottsággal végzi a tevékenységét – vagyis a költői mű révült felidézését és magyarázatát –, talán a szóban terjesztett és magyarázott irodalomra utal vissza. Az írásbeliséggel, a költői szöveg írásos hagyományozódásával együtt Homérosz magyarázata is szaktudást igénylő mesterség lett és eltávolodott az előadóművészettől – még a görög kultúrán belül. Amikor Szókratész megtagadja az ésszerűséget és a szakmai tudást Ióntól, mintegy negatívan határozza meg a költészettani ismeretek jellegét: „Világos mindenekelőtt, hogy te nem szakismeret és hozzáértés alapján vagy képes Homéroszról beszélni. Mert ha szakismeret alapján volnál képes, akkor valamennyi többi költő esetében is képes volnál erre. Ez volna körülbelül a költői szakismeret.”¹¹¹ Amikor pedig – egyebek mellett – a festészetről szóló értelmezésekről beszél, a párhuzamon keresztül jelöli ki, milyen is lehetne az irodalomtudomány: „Hát most mondd meg nekem, láttál-e már valakit, aki például Polügnótosz, az Aglaophón fia esetében kitűnően megvilágítja, hogy mit festett jól és mit nem, a többi festő esetében azonban képtelen erre?”¹¹² Mind a negatív meghatározás, mind a párhuzam jól láthatóan mutat ugyanabba az irányba.

Egyáltalán nem véletlen az sem, hogy az európai kultúra egy másik csomópontján a könyvnyomtatás és ezzel együtt az egyes ember számára végképp áttekinthetetlen mennyiségű irodalom nyilvánvaló felhalmozódása, valamint a tömeges írni-olvasni tudás magával hozta a történeti sémák alapvető – máig tartó – átalakulását. Ebben az időszakban jött létre a mai, illetve tegnapi értelemben vett irodalomtörténet is. Az így felfogott történetiség felfogható úgy is, mint rendcsinálás és eligazodási útmutató a könyvtárban összehordott nyomtatványok között. Ebben a történetiségben fontos szerepet játszott az az elképzelés, mely szerint a korábban létrejött műalkotások idegenszerűsége az eltelt időben bekövetkezett változások felismerésével és képzeletbeli visszaalakításával nagyrészt semmissé tehető.

A társadalom már a rhapszódosz intézményével is elfogadta, hogy a tegnapi és tegnapelőtt keletkezett művekről valamiképpen ma is tudni kell, és belátta azt is, hogy mindez nem oldható meg egyénileg. Fizetett alkalmazottakat bízott meg tehát a feladattal, melynek átruházása egyben azt is jelenti, hogy a közösség nincs abban a helyzetben, hogy utasítást adhatna arra nézve, hogyan kellene az irodalomtudománynak eljárnia a múlt jelenné

tételében, azaz – közkeletű, bár némiképp félrevezető kifejezéssel – a hagyomány megőrzésében és átadásában. Általában véve a közösség még azt sem írja elő, hogy az irodalomról szerzett tudásnak mesélhetőnek kell lennie, vagyis azt, hogy a tudást, ha török, ha szakad, történetmondásba kell ágyazni. Ez az előírás nagyjából ugyanazért és ugyanolyan módon hiányzik, ahogyan a matematikus kezét sem a társadalmi megbízatása, hanem egyes egyedül rábízott tárgy, a matematika köti meg.

A múlt század elején-közepén számos megfontolás kezdte ki a történetiség 18. és 19. századi felfogását. Közülük az egyik nagyjából a következőképpen idézhető fel: a könyvtár polcain egyszerre vannak jelen a különböző korokban és kulturális környezetekben keletkezett művek. Homérosz olvasása közben nem tudunk eltekinteni attól, hogy már Joyce-t is ismerjük. Más szavakkal: a történetiség felfogása nem alapulhat monotonon lineáris – például leszármazási vagy célelvű – mintázaton, hanem az alapvető egyidejűségeen belül kell megfelelő helyet találni számára. Mondhatnánk azt is, hogy a jelen átírja a múltat: kölcsönhatásban áll vele. De erre csak akkor lehet képes, ha az irodalmi múlt és jelen bizonyos értelemben – az olvasásban – egyidejűek. A folyamatosan múlttá váló pillanatok sorozata nem üledékként rakódik rá az immár változhatatlan, megkövesedett múltak sorozatára, hanem – miközben az időben korábban keletkezettet beépíti magába, jelenidejűvé teszi – át is alakítja mindazt, amire immár a saját részeként tekint, és ez már a múltban is így volt. Vagy azt is lehetne mondani, hogy a történetiség egyáltalán nem hasonlítható az állóképpé kimerevíthető filmkockák egymásutánjához. Ez az összefüggés némiképp paradoxnak látszhat, de ettől még nem értelmetlen vagy értelmezhetetlen. A kölcsönhatás, mint a szó mutatja, kölcsönösséget feltételez. Tehát a jelen is a múlt hatása alatt áll, de bizonyosan nem valamilyen determinisztikus értelemben. Az irodalom (és az irodalomtudomány) egyszerre lehet kötetlenül szabad és a hagyománynak még a tagadásban is logikusan következő folytatása.

Vannak ugyan érdekes kísérletek a történetiség felfogásának megújítására, de az irodalomtörténet elmélete még mindig nem lépett túl azon a válságon, melyet a 20. századi nagy irodalomelméleti felfordulás idézett elő. A „történetietlenség” gyanújával nagyon vigyázni kell, nehogy a 18. és 19. századi, megrendült érvényű történetiség felől vessük el a 20. századi irodalomelméleti fejleményeket. Hozzátehetjük ehhez, hogy – ha megtalálnánk is a kivezető utat a történetiség 20. századi válságából – azon-

nal itt a nyakunkon a következő. A számítógépes hálózaton elérhető adatok mérhetetlen felhalmozódása és a tömeges számítógépes írni-olvasni tudás ismét átalakítja a viszonyunkat múlthoz. Még erőteljesebb lesz a kísérlet és a kísértés, hogy a jelen bekebelezze a múltat.

Gondoljuk csak meg, mennyire megváltoztatja a múltat akár már most is az a helyzet, hogy Ridley Scott *Blade Runnerje* (1982) és Steven Spielberg *Jurassic Parkja* (1993) a szintizta fantázia és a reális lehetőség közötti bizonytalan térben helyezkednek el. Mi következne abból, ha a múlt egyes alakjait a géntechnológia segítségével a fizikai mivoltukban lehetne reprodukálni? A bonyodalmak beláthatatlanok. Szabad-e életre kelteni például azt a génegyüttest, melyből a múltban olyan személyiség alakult ki, akit – mondjuk tömeggyilkosságért – jogerősen ítétek halálra? A halálbüntetés európai eltörlése esetleg azt jelenti, hogy a legnagyobb gazembereket igenis életre kell kelteni és azonnal bebörtönözni? És aztán újra meg újra? Az mindenesetre valószínű, hogy ez új jelentést adna az „életfogytiglan” kifejezésnek, s lehet, hogy nagyobb elrettentő erővel rendelkezne, mint az egyszerű halálbüntetés. De vajon a reprodukált genetikai konstelláció követte el a gaztetteket? Van-e olyan génegyüttes, melyből minden környezetben szörnyeteg lesz? Hogyan kell érteni a személyes identitást a fizikai reprodukálhatóság korában? Vagy szabad-e reprodukálni azokat, akik önszántukból öngyilkosok lettek? Milyen következményekkel járna, ha Dante, Shakespeare és Newton pontos genetikai mása a mai világban is alkotna? És hány példány futkározhatna egyszerre Shakespeare genetikai készletéből? Nem könnyű kérdések ezek, de az egészen világos, hogy élet és halál viszonyának átalakulása alapvetően változtatná meg – visszamenőleg is – a történetiséget. Nullák és egyesek formájában tárolni valamely ember genetikai információit nyilván roppant bonyolult, de nem merőben más jellegű dolog, mint ugyanilyen formában tárolni a zenét.

A felvázolt helyzet ugyan szélsőséges gondolatkísérletnek tekinthető, mégsem olyasmi, mint az időutazás, melyről nagy valószínűséggel lehet tudni, hogy soha nem fog megvalósulni. (Ha megvalósulandó volna a tettség szerinti távoli jövőben, az időutazók alighanem máris itt tolongának közöttünk. Viselkedésükről és nyelvhasználatukról azonnal felismernénk őket.) A lehetséges helyzet megemlítése pusztán arra alkalmas, hogy elgondolkozzunk azon: a két válságnak talán ugyanaz lesz a megoldása, vagyis a következő oldja meg végérvényesen az előzőt is. Elképzelhető ugyanis, hogy a 20. századi válság – miként a korábbi is – azért alakult ki, mert a

történelem már akkor is a múlt jelenidejűsítése irányába haladt. Ha van igazság ebben, akkor az irodalomtörténetnek manapság valószínűleg valami olyasmi lehetne a feladata, hogy tájékozási útmutatóul szolgáljon abban a gyorsuló ütemben növekvő kásahegyben, melyet világnagy pókhálónak (world-wide web) vagy internetnek nevezünk. Arra lehet gondolni – bár, sajnos, nem kell attól tartani, hogy már holnap reggel bekövetkezne –, hogy olyan irodalomtörténetre lesz szükség, mely akkor is megállja a helyét, amikor egyebek mellett az OSZK teljes állománya is elérhető lesz odahaza a számítógépen.

Ezt a munkát, mivel most még a feladat jellege sem elég világos, nemigen lehet néhány éven belül elvégezni. De talán nem árt nem megfélemlíteni arról, hogy nagyjából ez lehet a végbemenő folyamatok iránya. Évtizedekre lesz szükség, és bizonyos, hogy menet közben többször fog változni maga az irodalomtörténeti koncepció is. De mi látszik most? Mi várható attól, ha néhány kattintásnyi közelségben a jelenleginél felfoghatatlanul sokkal több magyar nyelvű irodalmi alkotás lesz elérhető?

Vegyünk talán egy példát: szűkítsük le feladatot, és gondoljunk csupán a kiegyezés és az első világháború vége közötti fél évszázadban létrejött magyar prózai elbeszélő irodalomra. Szűkítsük még tovább ezt az anyagot: vegyük az időszaki sajtóban megjelent közleményeket, és közülük is csak a rövid elbeszéléseket. Nagyon durva becsléssel élve (mely becslésben a tárca-elbeszéléseket közlő lapok számából és megjelenési sűrűségéből indulunk ki), valami olyasmi eredmény jön ki, hogy – ha mindez könyvekben volna elérhető – öt évig minden egyes nap el kellene olvasni egy-egy hatszáz oldalas kötetet ahhoz, hogy áttekintsük az ekként körvonalazott anyagot. Ha pedig nem könyvekkel számolunk, hanem azzal, ahogyan ez az anyag jelenleg elérhető (tehát a mikrofilmmel), akkor minden bizonnyal az öt év többszörösére volna szükség.

Ez bizonyára meghaladja még a legelszántabb ember teljesítőképességét és befogadóképességét is. Nem is igazán meglepő, de talán helyes leszögezni: semmi nyoma nincs annak, hogy bárki elolvasta volna ezt a gigantikus anyagot vagy akár tekintélyes hányadát. De még ennél is tovább mehetünk: ez az anyag nemcsak olvasatlan, hanem még a térképek (egyebek mellett a bibliográfiák és a repertóriumok) is hiányoznak hozzá. Ki tudná megmondani, hány olyan lap van – véletlenszerűen válogatott példákat hozva –, mint *Arad és Vidéke*, a *Délmagyarországi Közöny* vagy a *Torontál*, melyekben éveken át értékes elbeszélések jelentek meg? Az mindenesetre

egészen bizonyos, hogy az értékes anyag egyáltalán nem redukálható néhány lapra – még akkor sem, ha a legkevésbé sem becsüljük le a *Vasárnapi Újság*, a *Fővárosi Lapok*, a *Hét*, a *Magyar Génius*, az *Új Idők*, a *Nyugat* vagy (a napilapok közül) a *Pesti Napló*, a *Magyarország*, a *Budapesti Hírlap* jelentőségét. De némi álnaivitással kérdezhetnénk azt is, miért volna meglepő sokak számára, ha erre a listára felvennénk a kassai *Új Századot*. Vagy ki tartja számon Stemmer Kázmér Kálmánt, aki az *Alkotmány* című lapban, Pogány írói néven olyan elbeszéléseket közölt 1897-ben, mint amelyeket Krúdy nagyjából egy évtized múlva fog majd írni?

A feladat egyik része technikai értelemben már ma is megoldható. Mindössze pénzkérdés, hogy az időszaki sajtó egészét belapátolják (mondjuk pdf-formában, de akár szövegszerűen is) a világhálóba. Elképzelhető, mi több, valószínű, hogy ez előbb fog megtörténni, mint az, hogy az irodalomtudomány készen állna az anyag kezelésére. Nagy meglepetések várhatók. Valószínűnek látszik, mivel a korszakban keletkezett méltánylandó irodalom sokkal nagyobb, mint ahogyan ez a mai értékelésekből kiderül, a korszak egészét kell majd újraértékelni.

Hogyan lehetne feldolgozni ezt az anyagot? A számos lehetőség közül mindössze kettőt említek. Más irodalomtörténetek mellett elképzelhető olyan is, melyben a perspektívát elsősorban – vagy akár kizárólag – az irodalmi lapok, a napi- és hetilapok irodalmi rovatai határozzák meg. Ez a szemlélet az egymástól elkülönült, egymással együttműködő és egymással rivalizáló nyelvi változatok képletét vehetné alapul. A különböző irodalmi csoportok, mozgalmak és irányzatok, az egyes lapok szerkesztési elveinek, világlátásának, nyelveszményének, irodalomtörténeti szemléletének és poétikájának, egyszóval mindezek összjátékának vizsgálatához most még nemigen létező, bár valamelyest körvonalazható irodalomtörténeti látásmódra volna szükség.

Tagadhatatlan, hogy az említett anyag jelentős része csekély irodalmi értéket hordoz, de ennek alig van köze ahhoz a feladathoz, hogy a valódi értékeket meg kell találni – ami viszont nem megy teljes feltárás nélkül. És egyébként is érdemes szem előtt tartani annak az anglikán lelkésznek a bölcsességét, aki eltemette az angol történelem egyik nagy árulóját, Donald Macleant, aki (Homer, azaz Homérosz fedőnéven) a Szovjetunió kémkedett, majd 1951-től az 1983-ban bekövetkezett haláláig Moszkvában élt. Amikor provokatív újságírók arról kérdezték, miképpen képes rávenni magát arra, hogy a család szülőhelyén, Pennben eltemesse az ateista árulót, a

lelkész valami olyasmit válaszolt, hogy neki nemcsak a jókról kell gondoskodnia, hanem a rosszakról is.¹¹³

Ezt az irodalomtörténetet jól ki is egészíthetné, de akár még önmagában is érdekes volna egy irodalomtörténeti kronológia, melyhez hasonlókkal itt-ott lehet már találkozni az interneten. Nyilván tanulságos volna látni havi, heti, esetleg napi bontásban, mi jelent meg, mondjuk, 1911-ben. A hagyományos irodalomtörténet, a maga életrajzi elrendezésével, nem kedvezett ennek a látásmódnak, s ami így elveszett, nagyjából nem más, mint amit „irodalmi életnek” lehet nevezni. Az irodalomtörténeti kronológia hálózati kiadásában természetesen elérhetőek lennének maguk a művek (és mögöttük a róluk szóló – legtöbb esetben aligha bőséges – szakirodalom). A kronológiát ebből a szempontból nagyjából a *Tállózó* című mai lap történeti változatának lehetne tekinteni. A kronológiába felvett művek kiválogatása bizonyára jókora önkénnyel járna együtt, de ez igaz még az olyan nagyszabású vállalkozásokra is, mint amilyen a *Magyar irodalomtörténet bibliográfiája*.

Összegzésképpen: miközben teljesítjük a ránk kirótt feladatot, vagyis néhány év alatt új magyar irodalomtörténetet írunk, helyes, ha nem feledkezünk meg arról, hogy várnak ránk nagyobb feladatok is.

Jegyzetek

¹[ANON.], „A magyar hírlapirodalom 1861 elején”, *Vasárnapi Újság*, 1861. jan. 6., 7; [SZINNYEI József], „A magyar lapirodalom 1862 elején”, *Vasárnapi Újság*, 1862. jan. 12., 21–22; [SZINNYEI József], „A magyar hírlapirodalom 1863 elején”, *Vasárnapi Újság*, 1863. jan. 4., 9; [SZINNYEI József], „A magyar hírlapirodalom 1864 elején”, *Vasárnapi Újság*, 1864. jan. 1., 9; [SZINNYEI József], „A magyar hírlapok 1865-ben”, *Vasárnapi Újság*, 1865. jan. 1., 7; [SZINNYEI József], „A magyar hírlapok 1866-ban”, *Vasárnapi Újság*, 1866. jan. 7., 6–7; [SZINNYEI József], „A magyar hírlapok 1867-ben”, *Vasárnapi Újság*, 1867. jan. 13., 18–19; [SZINNYEI József], „A magyar hírlapirodalom 1868–1869-ben”, *Vasárnapi Újság*, 1869. jan. 31., 62–64; SZINNYEI József, „A magyar hírlapirodalom 1870-ben”, *Vasárnapi Újság*, 1870. jan. 16., 34–36; SZINNYEI József, „A magyar hírlapirodalom 1871-ben”, *Vasárnapi Újság*, 1870. jan. 29., 61–63; SZINNYEI József, „A magyar hírlapirodalom 1872-ben”, *Vasárnapi Újság*, 1872. feb. 4., 57–59; SZINNYEI József, „A magyar hírlapirodalom 1873-ban”, *Vasárnapi Újság*, 1873. jan. 26., 45–47; SZINNYEI József, „A magyar hírlapirodalom 1874-ben”, *Vasárnapi Újság*, 1874. feb. 1., 73–75; SZINNYEI József, „A magyar hírlapirodalom 1875-ben”, *Vasárnapi Újság*, 1875. jan. 24., 57–60; SZINNYEI József, „A magyar hírlapirodalom 1876”, *Vasárnapi Újság*, 1876. jan. 23., 57–59; SZINNYEI József, „A magyar hírlapirodalom 1877”, *Vasárnapi Újság*, 1877. jan. 28., 57–59; SZINNYEI József, „A magyar hírlapirodalom 1878”, *Vasárnapi Újság*, 1878. feb. 3., 73–75; SZINNYEI József, „A magyar hírlapirodalom 1879”, *Vasárnapi Újság*, 1879. feb. 2., 74–77; SZINNYEI József, „A magyar hírlapirodalom 1880”, *Vasárnapi Újság*, 1880. feb. 8., 89–92; SZINNYEI József, „A magyar hírlapirodalom 1881-ben”, *Vasárnapi Újság*, 1881. jan. 30., 73–76; SZINNYEI József, „A magyar hírlapirodalom 1882-ben”, *Vasárnapi Újság*, 1882. jan. 29., 73–77; SZINNYEI József, „A magyar hírlapirodalom 1883-ban”, *Vasárnapi Újság*, 1883. jan. 28., 61–65; SZINNYEI József, „A magyar hírlapirodalom 1884-ben”, *Vasárnapi Újság*, 1884. jan. 27., 61–65; SZINNYEI József, „A magyar hírlapirodalom 1885-ben”, *Vasárnapi Újság*, 1885. feb. 1., 81–86; SZINNYEI József, „A magyar hírlapirodalom 1886-ban”, *Vasárnapi Újság*, 1886. jan. 31., 77–82; SZINNYEI József, „A magyar hírlapirodalom 1887-ben”, *Vasárnapi Újság*, 1887. jan. 30., 81–86; SZINNYEI József, „A magyar hírlapirodalom 1888-ban”, *Vasárnapi Újság*, 1888. feb. 5., 97–103; SZINNYEI József, „A magyar hírlapirodalom 1889-ben”, *Vasárnapi Újság*, 1889. feb. 3., 79–86; SZINNYEI József, „A magyar hírlapirodalom 1890-ben”, *Vasárnapi Újság*, 1890. feb. 2., 77–82; SZINNYEI József,

„A magyar hírlapirodalom 1891-ben”, *Vasárnapi Újság*, 1891. feb. 1., 77–82; SZINNYEI József, „A magyar hírlapirodalom 1892-ben”, *Vasárnapi Újság*, 1892. feb. 7., 105–110; SZINNYEI József, „A magyar hírlapirodalom 1893-ban”, *Vasárnapi Újság*, 1893. feb. 5., 95–101; SZINNYEI József, „A magyar hírlapirodalom 1894-ben”, *Vasárnapi Újság*, 1894. feb. 11., 91–97; SZINNYEI József, „A magyar hírlapirodalom 1895-ben”, *MKSze, Új folyam*, 3(1885), Melléklet, 1–28; SZINNYEI József, „A magyar hírlapirodalom 1896-ban”, *MKSze, Új folyam*, 4(1896), Melléklet, 1–26; SZINNYEI József, „A magyar hírlapirodalom 1897-ben”, *MKSze, Új folyam*, 5(1897), Melléklet, 1–29; SZINNYEI József, „A magyar hírlapirodalom 1898-ban”, *MKSze, Új folyam*, 7(1899), Melléklet, 1–26; SZINNYEI József, „A magyar hírlapirodalom 1899-ben”, *MKSze, Új folyam*, 8(1900), Melléklet, 1–25; SZINNYEI József, „A magyar hírlapirodalom 1900-ban”, *MKSze, Új folyam*, 9(1901), Melléklet, 1–26; SZINNYEI József, „A magyar hírlapirodalom 1901-ben”, *MKSze, Új folyam*, 10(1901), Melléklet, 1–27; SZINNYEI József, „A magyar hírlapirodalom 1902-ben”, *MKSze, Új folyam*, 11(1903), Melléklet, 1–29; SZINNYEI József, „A magyar hírlapirodalom 1903-ban”, *MKSze, Új folyam*, 12(1904), Melléklet, 1–30; SZINNYEI József, „A magyar hírlapirodalom 1904-ben”, *MKSze, Új folyam*, 13(1905), Melléklet, 1–31; FITOS Vilmos, „Folyóiratok [1910-ben]”, *MKSze, Új folyam*, 19(1911), Melléklet, 65–90; HORVÁTH Ignác, „Folyóiratok [1901-ben]”, *MKSze, Új folyam*, 10(1902), Melléklet, 39–55; HORVÁTH Ignác, „Folyóiratok [1902-ben]”, *MKSze, Új folyam*, 11(1903), Melléklet, 41–58; HORVÁTH Ignác, „Folyóiratok [1903-ban]”, *MKSze, Új folyam*, 12(1904), Melléklet, 42–59; HORVÁTH Ignác, „Folyóiratok [1904-ben]”, *MKSze, Új folyam*, 13(1905), Melléklet, 44–64; HORVÁTH Ignác, „Folyóiratok [1905-ben]”, *MKSze, Új folyam*, 14(1906), Melléklet, 42–75; HORVÁTH Ignác, „Folyóiratok [1906-ban]”, *MKSze, Új folyam*, 15(1907), Melléklet, 85–109; HORVÁTH Ignác, „Folyóiratok [1907-ben]”, *MKSze, Új folyam*, 16(1908), Melléklet, 15–20; HORVÁTH Ignác, „Folyóiratok [1908-ban]”, *MKSze, Új folyam*, 17(1909), Melléklet, 13–19; HORVÁTH Ignác, „Folyóiratok [1909-ben]”, *MKSze, Új folyam*, 18(1910), Melléklet, 15–19; KERESZTY István, „A hazai nem magyar nyelvű hírlapirodalom [1896-ban]”, *MKSze, Új folyam*, 4(1896), Melléklet, 1–7; KERESZTY István, „A hazai nem magyar nyelvű hírlapirodalom [1897-ben]”, *MKSze, Új folyam*, 5(1897), Melléklet, 30–37; KERESZTY István, „A hazai nem magyar nyelvű hírlapirodalom [1898-ban]”, *MKSze, Új folyam*, 7(1899), Melléklet, 28–36; KERESZTY István, „A hazai nem magyar nyelvű hírlapirodalom [1899-ben]”, *MKSze, Új folyam*, 8(1900), Melléklet, 26–35; KERESZTY István, „A hazai nem magyar nyelvű hírlapirodalom [1900-ban]”, *MKSze, Új folyam*, 9(1901), Melléklet, 28–36; KERESZTY István, „A hazai nem magyar nyelvű hírlapirodalom [1901-ben]”, *MKSze, Új folyam*, 10(1902), Melléklet, 28–38; KERESZTY István, „A hazai nem magyar nyelvű hírlapirodalom [1902-ben]”, *MKSze, Új folyam*, 11(1903), Melléklet, 30–39; KERESZTY István, „A hazai nem

magyar nyelvű hírlapirodalom [1903-ban]”, *MKSze, Új folyam*, 12(1904), Melléklet, 31–41; KERESZTY István, „A hazai nem magyar nyelvű hírlapirodalom [1904-ben]”, *MKSze, Új folyam*, 13(1905), Melléklet, 32–43; KERESZTY István, „A hazai nem magyar nyelvű hírlapirodalom [1905-ben]”, *MKSze, Új folyam*, 14(1906), Melléklet, 41–52; KERESZTY István, „A hazai nem magyar nyelvű hírlapirodalom [1906-ban]”, *MKSze, Új folyam*, 15(1907), Melléklet, 71–84; KERESZTY István, „A hazai hírlapirodalom 1907-ben”, *MKSze, Új folyam*, 16(1908), Melléklet, 1–14; KERESZTY István, „A hazai hírlapirodalom 1908-ban”, *MKSze, Új folyam*, 17(1909), Melléklet, 1–12; KERESZTY István, „A hazai hírlapirodalom 1909-ben”, *MKSze, Új folyam*, 18(1910), Melléklet, 1–14; KERESZTY István, „A hazai időszaki sajtó 1910-ben”, *MKSze, Új folyam*, 19(1911), Melléklet, 1–64; KOVÁTS László, „Folyóiratok [1898-ban]”, *MKSze, Új folyam*, 7(1899), Melléklet, 37–53; KOVÁTS László, „Folyóiratok [1899-ben]”, *MKSze, Új folyam*, 8(1900), Melléklet, 36–53; KOVÁTS László, „Folyóiratok [1900-ban]”, *MKSze, Új folyam*, 9(1901), Melléklet, 37–55; ZÁSZLÓ János, „A magyar hírlapirodalom 1905-ben”, *MKSze, Új folyam*, 14(1906), Melléklet, 1–40; ZÁSZLÓ János, „A magyar hírlapirodalom [1906-ban]”, *MKSze, Új folyam*, 15(1907), Melléklet, 1–70.

²G., „Eufemizmus”, *Budapesti Hírlap*, 1888. szeptember 16., 10.

³LAKATOS Éva, *Magyar irodalmi folyóiratok: A–C*. Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1972. LAKATOS Éva, *Magyar irodalmi folyóiratok: C–E*. Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1973. LAKATOS Éva, *Magyar irodalmi folyóiratok: E–F*. Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1974. LAKATOS Éva, *Magyar irodalmi folyóiratok: F–H*. Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1975. LAKATOS Éva, *Magyar irodalmi folyóiratok: H–K*. Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1975. LAKATOS Éva, *Magyar irodalmi folyóiratok: K–M*. Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1977. LAKATOS Éva, *Magyar irodalmi folyóiratok: Ma Este–Magyar Szemle*. Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1978. LAKATOS Éva, *Magyar irodalmi folyóiratok: Magyar Színház–Napkelet*. Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1979. LAKATOS Éva, *Magyar irodalmi folyóiratok: Napló–Panoráma*. Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1981. LAKATOS Éva, *Magyar irodalmi folyóiratok: Pápa–Regényvilág*. Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1983. LAKATOS Éva, *Magyar irodalmi folyóiratok: A reggel–Székely hírmondó*. Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1986. LAKATOS Éva, *Magyar irodalmi folyóiratok: Székely közélet–Tábortűz*. Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1988. LAKATOS Éva, *Magyar irodalmi folyóiratok: Tájékoztató–Ugocsa*. Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1991. LAKATOS Éva, *Magyar irodalmi folyóiratok: Új–Vágvölgyi lap*. Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1997. LAKATOS Éva, *Magyar irodalmi folyóiratok: Vagyunk–Zsombolyai Közölny*. Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2000.

⁴A regény címét másokhoz hasonlóan sokáig én is rosszul, a három pont nélkül írtam.

⁵GEDÉNYI Mihály, *Krúdy Gyula (Bibliográfia)*, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1978.

⁶Például: [BARTA András], „Bibliográfia”, in KRÚDY Gyula, *A fehérlábú Gaálné*, I., szerkesztette BARTA András, Bp., Magvető Könyvkiadó, 1959, 646–698; [BARTA András], „Bibliográfia”, in KRÚDY Gyula, *A fehérlábú Gaálné*, II., szerkesztette BARTA András, Bp., Magvető Könyvkiadó, 1959, 629–651.

⁷Arcanum Digitális Tudománytár, <https://adt.arcanum.com/hu/>

⁸*A magyar korona országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve*, szerkesztette és kiadja az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Bp., Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, 1882. 2. kötet. 21, 72, 164, 168.

⁹Augusztus 2. 2–4.

¹⁰MÓRICZ Zsigmond, *Asszonyokkal nem lehet vitázni: Lappangó művek*, Válogatta, szerkesztette, a jegyzeteket és az utószót írta URBÁN László, Bp., Szépmíves, 2017.

¹¹NÉMETH G. Béla, „Hírlapok, folyóiratok, irodalmi társaságok a kiegyezés után”, in *A magyar irodalom története*. Főszerkesztő SÓTÉR István, IV, *A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig*, szerkesztő SÓTÉR István, Bp., Akadémiai Kiadó, 1965, 437–451.; NÉMETH G. Béla „Hírlapok, folyóiratok és irodalmi társaságok az utolsó századnegyedben”, uo. 565–591.

¹²*A magyar sajtó története*, Főszerkesztő. SZABOLCSI Miklós, I. *A magyar sajtó története 1705–1848*, Szerkesztő KÓKAY György, Bp., Akadémiai Kiadó, 1979.; II/1. *A magyar sajtó története 1848–1867*, Szerkesztő KOSÁRY Domokos és NÉMETH G. Béla, Bp., Akadémiai Kiadó, 1985.; II/2. *A magyar sajtó története 1867–1892*, Szerk. KOSÁRY Domokos és NÉMETH G. Béla, Bp., Akadémiai Kiadó, 1985.

¹³NÉMETH G. Béla, „Hírlapok...”, 438.

¹⁴A bekezdésben alkalmazott terminológia részben L. P. Hartley egyik regényére megy vissza. A regény első mondata így hangzik: „The past is a different country: they do things differently there.” L. P. HARTLEY, *The Go-Between*, London, Hamish Hamilton, 1953.

¹⁵NÉMETH G. Béla, „Hírlapok, folyóiratok, irodalmi társaságok a kiegyezés után” 438, 439.

¹⁶PINTÉR Jenő, *Magyar irodalomtörténete, Tudományos rendszerezés. Hetedik kötet: A magyar irodalom a XIX. század utolsó harmadában*, Bp., Stephaneum, 1934, 43.

¹⁷John HUGHES, *On Allegorical Poetry in Critical Essays of the Eighteenth Century, 1700–1725*, Willard Higley DURHAM (ed.), New Haven, Yale University Press, 1915, 91.

¹⁸SZINNYEI József, „Petőfi Sándor”, in SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, 10, Ótocska – Popea, Bp., Hornyánszky Viktor, 1905, 923–1027. 950.

¹⁹A Thomas Alva Edison találmányát követő évben, 1878-ban, már száznál több alkalommal említették a magyar sajtóban a fonográfot.

²⁰„Minden hozzáértő ember véleménye szerint Magyarország *aránytalanul* sok a művészi tehetséggel megáldott ember. Ez nem hazafias szólam, ostoba dicsekvés. Tessék a művészeinket, íróinkat figyelemmel kísérni. Hiszen csak ami novella egy hónapban magyarul megjelenik, elég volna egy fél évre a német hírlap-irodalomban is.” MOLNÁR Ferenc, „Művészek és politikusok”, *Pesti Napló*, 1909. október 31., 1.

²¹*Évkönyv*, 1893, 286. Az összes felhasznált *Évkönyv* adatai itt, együtt találhatóak. *Magyar Statisztikai Évkönyv*, szerkeszti és kiadja az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, 15. évf., 1885, Bp., Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. Könyvnyomdája, 1887. *Magyar Statisztikai Évkönyv*, szerkeszti és kiadja az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, 16. évf., 1886, Bp., Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. Könyvnyomdája, 1890. *Magyar Statisztikai Évkönyv*, szerkeszti és kiadja az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, 17. évf., 1887, Bp., Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. Könyvnyomdája, 1890. *Magyar Statisztikai Évkönyv*, szerkeszti és kiadja az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, 18. évf., 1888, Bp., Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. Könyvnyomdája, 1888. *Magyar Statisztikai Évkönyv*, szerkeszti és kiadja az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, 19. évf., 1889, Bp., Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. Könyvnyomdája, 1891. *Magyar Statisztikai Évkönyv*, szerkeszti és kiadja az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, 20. évf., 1890, Bp., Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. Könyvnyomdája, 1892. *Magyar Statisztikai Évkönyv*, szerkeszti és kiadja az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Új folyam, 1. évf., 1893, Bp., Athenaeum R. Társulat Könyvnyomdája, 1894. *Magyar Statisztikai Évkönyv*, szerkeszti és kiadja az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Új folyam, 2. évf., 1894, Bp., Athenaeum R. Társulat Könyvnyomdája, 1895. *Magyar Statisztikai Évkönyv*, szerkeszti és kiadja az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Új folyam, 3. évf., 1895, Bp., Athenaeum R. Társulat Könyvnyomdája, 1896. *Magyar Statisztikai Évkönyv*, szerkeszti és kiadja az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Új folyam, 4. évf., 1896, Bp., Athenaeum R. Társulat Könyvnyomdája, 1897. *Magyar Statisztikai Évkönyv*, szerkeszti és kiadja az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Új folyam, 5. évf., 1897, Bp., Athenaeum R. Társulat Könyvnyomdája, 1898. *Magyar Statisztikai Évkönyv*, szerkeszti és kiadja az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Új folyam, 6. évf., 1898, Bp., Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Könyvnyomdája, 1899. *Magyar Statisztikai Évkönyv*, szerkeszti és kiadja az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Új folyam, 7. évf., 1899, Bp., Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Könyvnyomdája, 1900. *Magyar Statisztikai Évkönyv*, szerkeszti és kiadja az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Új folyam, 8. évf., 1900, Bp., Athenaeum Irodalmi és

Nyomdai Részvénytársulat Könyvnyomdája, 1901. *Magyar Statisztikai Évkönyv*, szerkeszti és kiadja az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Új folyam, 9. évf., 1901, Bp., Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Könyvnyomdája, 1902. *Magyar Statisztikai Évkönyv*, szerkeszti és kiadja az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Új folyam, 10. évf., 1902, Bp., Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Könyvnyomdája, 1903. *Magyar Statisztikai Évkönyv*, szerkeszti és kiadja az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Új folyam, 11. évf., 1903, Bp., Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Könyvnyomdája, 1904. *Magyar Statisztikai Évkönyv*, szerkeszti és kiadja az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Új folyam, 12. évf., 1904, Bp., Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Könyvnyomdája, 1905. *Magyar Statisztikai Évkönyv*, szerkeszti és kiadja az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Új folyam, 13. évf., 1905, Bp., Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Könyvnyomdája, 1906. *Magyar Statisztikai Évkönyv*, szerkeszti és kiadja az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Új folyam, 14. évf., 1906, Bp., Athenaeum Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Könyvnyomdája, 1907. *Magyar Statisztikai Évkönyv*, szerkeszti és kiadja az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Új folyam, 15. évf., 1907, Bp., Athenaeum Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Könyvnyomdája, 1909. *Magyar Statisztikai Évkönyv*, szerkeszti és kiadja az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Új folyam, 16. évf., 1908, Bp., Athenaeum Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Könyvnyomdája, 1909. *Magyar Statisztikai Évkönyv*, szerkeszti és kiadja az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Új folyam, 17. évf., 1909, Bp., Athenaeum Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Könyvnyomdája, 1910. *Magyar Statisztikai Évkönyv*, szerkeszti és kiadja az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Új folyam, 18. évf., 1910, Bp., Athenaeum Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Könyvnyomdája, 1911.

²² *Évkönyv*, 1911, 26.

²³ *Évkönyv*, 1893, 284.

²⁴ *Évkönyv*, 1911, 26.

²⁵ *Évkönyv*, 1893, 285.

²⁶ *Évkönyv*, 1893, 27–28.

²⁷ „A született gyermekeknek nemzetiség szerint való megoszlása nehezebben állapítható meg, mint a felekezeti megoszlás, mert ha általánosságban fel is tehető, hogy az újszülött gyermek nemzetisége, illetve anyanyelve szüleiével azonos lesz, mégis oly esetekben, midőn a két szülőnek eltérő az anyanyelve, a gyermeknek nemzetiség szerint való besorozása nehézségekbe ütközik.” THIRRING Gusztáv, *Budapest népmozgalma 1906/1907 években és a népmozgalom statisztikája 1874–1907*. Bp., Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, 1912. (Budapest Székesfőváros Statisztikai Közleményei, 42), 21.

²⁸MOL, *Miniszterelnökség*, 1909, XXV, 181. Idézi: KATUS László, *A modern Magyarország születése: Magyarország története 1711–1914*. Pécs, Pécsi Történettudományért Kulturális Egyesület, 2010, 393.

²⁹Évkönyv, 1893, 286.

³⁰Steven Roger FISCHER, *A History of Reading*, London, Reaktion Books, 2003.

³¹Walter J. ONG, *Orality and Literacy: The Technologizing of the Word*. London, Routledge, 1988.

³²Évkönyv, 1900, 328, 359, 362.

³³Évkönyv, 1893, 283.

³⁴KATUS László, „A gazdasági növekedés feltételei”, in *Magyarország története 1890–1918, főszerkesztő HANÁK Péter, szerkesztő MUCSI Ferenc*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1978, 265.

³⁵Évkönyv, 1910, 405

³⁶BALLAGI Aladár, *A magyar nyomdászat történelmi fejlődése, 1472–1877*, Bp., Franklin Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda, 1878, 61.

³⁷BALLAGI, *Uo.*, 61, 67.

³⁸BALLAGI, *Uo.*, 67.

³⁹PETRIK Géza *retrospektív bibliográfiája KISZLINGSTEIN Sándor, KOZOCSA Sándor, valamint az Országos Széchényi Könyvtár kiegészítéseivel*, Arcanum Adatbázis, é. n.

⁴⁰PINTÉR Jenő, „Idősb Szinnyei József emlékezete”, *It*, 3(1914), 238–247, 238.

⁴¹V. BUSA Margit, *Magyar sajtóbibliográfia: a Magyarországon magyar és idegen nyelven megjelent, valamint a külföldi hungarika hírlapok és folyóiratok bibliográfiája*, Bp., OSzK, 1986–1996.

⁴²SZEMERE Miklós, *Sürgős interpellációja sajtóügyben a miniszterelnökhöz 1906. október 10-én*. Bp., Hornyánszky, 1906, 4–10.

⁴³JÓKAI Mór, „Pest, április 11.”, *A Hon*, 1871. április 12., 1.; KISS Mária Rita, „A hatodik nagyhatalom”, *Századvég*, 2001/Tavaszi, 67–92.

⁴⁴AMBRUS Zoltán, „Irodalom és hírlapírás”, *Szerda*, 1906/1, 1.

⁴⁵SEBESTYÉN Jenő, „A keresztyén világnézet és a magyar sajtó”, *Protestáns Szemle*, 1912, 572–583.

⁴⁶RÁKOSI Jenő, „[Előszó, cím nélkül]”, in SAJÓ Aladár és RÓNA Lajos, *Az újság: Újságírás – újságkiadás*, Bp., Magyar Hírlap Nyomdája, 1902, 19–20.

⁴⁷SZINI Gyula, „Irodalom és újságírás”, *Figyelő* 1905/1, 3.

⁴⁸SEBESTYÉN Jenő, *Uo.*, 574.

⁴⁹SZEKFFŰ Gyula, *Három nemzedék: Egy hanyatló kor története*. Bp., Élet, 1920, 295.

⁵⁰ZSILINSZKY Endre, *Nemzeti újjászületés és sajtó*, Bp., Táltos, 1920, 17.

⁵¹Harold D. LASSWELL, *The Theory of Political Propaganda*, *The American Political Science Review*, 21(1927), 627.

⁵²BIRÓ Lajos, *A sajtó*. Bp., Politzer Zsigmond és Fia, 1911, 23.

⁵³Delos F. WILCOX, „The American Newspaper: A Study in Social Psychology”, *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 16(1900), 56–90.

⁵⁴BODNÁR György, „A Nyugat és az irodalmi forradalom”, in Szabolcsi Miklós szerk. *A magyar irodalom története 1905-től 1919-ig*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1965, 28.

⁵⁵P. L. SIMMONDS, „Statistics of Newspapers in Various Countries”, *Journal of the Statistical Society of London* 4(1841) 121.

⁵⁶SZEMERE Miklós, *Uo.*, 4.

⁵⁷A korban több lista is létezett a Magyarországon előfizethető külföldi lapokról. Az általam ismert egyik ilyen lista sem vág egybe pontosan azzal, amit Szemere Miklós idéz, de nem látszik lehetetlennek, hogy ilyesmi volt Szemere forrása.

⁵⁸[N. N.], „Az új Werther”, *Budapesti Hírlap*, 1894. szept. 25., 7.

⁵⁹[N. N.], „Realizmus és romantika”, *Pesti Napló*, 1894. aug. 9., 4.

⁶⁰Schöpflin Aladár *A magyar irodalom története a XX. században*. Bp., Grill Károly Könyvkiadóvállalata, 1937, 76–77.

⁶¹BODNÁR György, *Uo.*, 28.

⁶²HANÁK Péter, „A kiegyezés történelmi helye”, *Népszabadság*, 1967, máj. 27., 7.

⁶³Korábbi változata megjelent: *Literatura*, 45 (2019/1) 87–99.

⁶⁴„Prémium szolgáltatásunk”, *Arcanum*, hozzáférés: 2019.06.20, <https://www.arcanum.hu/hu/>.

⁶⁵[N. N.], „A Ferenc József-díj pályázói”, *Pesti Napló*, 1915, júni. 27., 10.

⁶⁶Uo.

⁶⁷Uo.

⁶⁸*Magyar Életrajzi Lexikon 1000–1990*, főszerkesztő KENYERES Ágnes, hozzáférés: 2019.06.20, <http://mek.oszk.hu.00300/00355/html/index.html>.

⁶⁹[N. N.], „A Ferenc József-díj őszre marad”, *Pesti Napló* 1915. júli. 18., 21.

⁷⁰[N. N.], „A Ferenc József-díj”, *Pesti Napló* 1915. szept. 26., 16.

⁷¹LAKATOS LÁSZLÓ, „A koszorúért”, *Pesti Napló* 1915. okt. 13., 13.

⁷²Uo.

⁷³Uo.

⁷⁴[N. N.], „A Ferenc József-díj”, *Pesti Napló* 1915. okt. 20., 14.

⁷⁵[N. N.], „Ami nem sürgős”, *Pesti Napló* 1915. ápr. 4., 7.

⁷⁶[N. N.], „A Ferenc József-díj”, *Pesti Napló* 1916. máj. 24., 10.

⁷⁷*Évkönyv*, 1885, 27–6; *Évkönyv*, 1886, 22–8; *Évkönyv*, 1887, 27–9.

⁷⁸*Évkönyv*, 1885, 240–190; *Évkönyv*, 1886, 255–192; *Évkönyv*, 1887, 236–170.

⁷⁹Évkönyv, 1893, 44; Évkönyv, 1896, 57; Évkönyv, 1900, 29; Évkönyv, 1905, 28; Évkönyv, 1910, 29.

⁸⁰Évkönyv, 1894, 49; Évkönyv, 1900, 29; Évkönyv, 1911, 33.

⁸¹Évkönyv, 1888, 12–21; Évkönyv, 1893, 26–29.

⁸²Évkönyv, 1896, 58; Évkönyv, 1897, 35; Évkönyv, 1898, 26; Évkönyv, 1899, 28; Évkönyv, 1900, 29; Évkönyv, 1901, 33; Évkönyv, 1902, 51; Évkönyv, 1903, 46; Évkönyv, 1904, 46; Évkönyv, 1905, 28; Évkönyv, 1906, 39; Évkönyv, 1907, 39; Évkönyv, 1908, 39; Évkönyv, 1909, 39; Évkönyv, 1910, 29.

⁸³Évkönyv, 1900, 29; Évkönyv, 1901, 17.

⁸⁴Évkönyv, 1894, 36.

⁸⁵Évkönyv, 1888, 12–21; Évkönyv, 1893, 26–29.

⁸⁶Évkönyv, 1896, 60.

⁸⁷Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat, 7., *A magyar korona országainak 1900, 1901, 1902. évi népmozgalma*, Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, 1905.

⁸⁸Közlemények, 1905, 58–61; Évkönyv 1901, 22.

⁸⁹Közlemények, 1905, 58–61.

⁹⁰Évkönyv, 1901, 22.

⁹¹Évkönyv, 1898, 16; Évkönyv, 1902, 27.

⁹²Uo.

⁹³Évkönyv, 1896, 60; Évkönyv, 1900, 32; Évkönyv, 1905, 31; 1910, 32.

⁹⁴Uo.

⁹⁵Évkönyv, 1896, 60; Évkönyv, 1897, 38; Évkönyv, 1898, 28.; Évkönyv, 1899, 31; Évkönyv, 1900, 32; Évkönyv, 1901, 36; Évkönyv, 1902, 54; Évkönyv, 1903, 49; Évkönyv, 1904, 49; Évkönyv, 1905, 31; Évkönyv, 1906, 42; Évkönyv, 1907, 42; Évkönyv, 1908, 42; Évkönyv, 1909, 42; Évkönyv, 1910, 32.

⁹⁶Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat, 5., *A magyar szent korona országainak 1900. évi népszámlálása. Harmadik rész: a népesség részletes leírása*, Bp., Pesti könyvnyomda részvénytársaság, 1907, 422.

⁹⁷Évkönyv, 1901, 22.

⁹⁸Közlemények, 1907, 414–464.

⁹⁹Évkönyv, 1896, 60.

¹⁰⁰Közlemények, 1905, 74.

¹⁰¹KELETI Károly, *A nemzetiségi viszonyok Magyarországon az 1880. évi népszámlálás alapján*, Bp., A Magyar Tudományos Akadémia kiadóhivatala, 1882, 36.

¹⁰²*A magyar korona országaiiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve*. Bp., Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, 1882, 30–39.

¹⁰³ *A magyar korona országainak helységnévtára*. Szerkeszti dr. JEKELFALUSSY József, Budapest, Országos Magyar Statisztikai Hivatal, Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, 1892, 60–80.

¹⁰⁴ *Közlemények*, 1907, 414–437.; *Évkönyv*, 1901, 24.

¹⁰⁵ Megjelent: *Literatura*, 37 (2011/4) 309–313.

¹⁰⁶ CZUCZOR Gergely – FOGARASI JÁNOS, *A magyar nyelv szótára*, Pest, Emich Gusztáv, 1862–1867.

¹⁰⁷ Itt, a tanulmány első részének rövid változatában az egyik említett cikket, tanulmányt, könyvet sem idézem, csak a címüket használom. Helykímélés céljából ezúttal mellőzöm a bibliográfiai adataikat.

¹⁰⁸ Megjelent: *Literatura*, 32 (2006/2) 293–298.

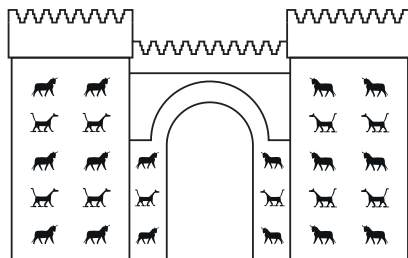
¹⁰⁹ PLATÓN, „Ión”, fordította RITOÓK Zsigmond, in *Platón összes művei*, I. kötet 305–334, 308.

¹¹⁰ Uo. 309.

¹¹¹ Uo. 314.

¹¹² Uo. 315.

¹¹³ A lelkész nevére, melyet bizonyára megemlégtettek, például *Times*ban, ahol én olvastam 1983-ban erről a történetről, sajnos, nem emlékszem.

Minden jog fenntartva. Bármilyen másoláshoz, sokszorosításhoz, illetve adatfeldolgozó rendszerben történő tároláshoz a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulása szükséges. A kötetet és a kiadó emblémáját Horváth Andor tervezte. A kiadásért a Gépeskönyv ügyvezető igazgatója felel. Megjelent 2022-ben, 13 (A/5) ív terjedelemben, Jensen betűvel. A nyomtatás és kötés a budapesti Stanctech Digital Nyomda és Kötészetben készült.

